

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI

«JAHON TARIXI» kafedrası

«JAHON TARIXI»
fanidan

MA'RUZALAR MATNI

Bilim sohasi: 200000 - Ta'lim

Ta'lim sohasi: 220000 - Gumanitar fanlar
va ta'lim

Bakalavriyat yo'nalishi: 5220200 - Tarix

NAMANGAN – 2008

Mustaqillikka erishganimizdan ta'lim tizimini tubdan isloh qilinishi tarix fanini o'qitishgi sifat jihatdan yangi sifat darajasiga ko'tarish vazifasini qo'ydi. Ushbu ma'ruza matni NAM DU tarix fakultetida o'qilgan ma'ruzalar kursi tajribasi hisobga olingan holda tayyorlangan. Ma'ruza matnida qadimgi dunyo tarixini eramizdan avvalgi IV ming yillikdan eramizning V asrigacha bo'lgan davri yoritiladi. Qadimgi Sharq sivilizatsilari, Qadimgi Yunoniston va

Qadimgi Rimning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti, ular yaratgan madaniy yutuqlarning asosiy jihatlari ochib beriladi.

Qadimgi dunyo tarixining Qadimgi Sharq, Yunoniston, Rim tarixi bo'yicha ushbu ma'ruza matni tarix fakulteti I kurs talabalari uchun mo'ljallangan.

1-mavzu: Kirish

Reja

- 1. Qadimgi Sharq aholisi**
- 2. Qadimgi Sharq jamiyati va davlatchiligi**
- 3. Qadimgi Sharqda yer egaligi va qulchilik**
- 4. Qadimgi Sharq taraqqiyotida xususiylik va umumiylik**

1. Qadimgi Sharq aholisi

Qadimgi Sharq aholisi turli Irq va Irqiy guruhlarga : yevroosiyo, yevropoid, ekvatorial yoki negroavstroid xalqlar, osiyo-amerika yoki mongoloid Irqi, (Uzoq Sharqda), negroid Irqi (Napate va Meroye xozirgi Sudan) janubiy Hindiston kabilarga bo`lingan. Irq etnologiyasi ko`p sonli xalqlar, qabila va etnik guruhlarga bo`linadi. U ba'zi hududlarga turli irqiy guruh va guruhchalarga bo`lingan. Qadimgi Sharqda qadimda sekin-asta barqaror yirik til oilalari paydo bo`ldi. Old Osiyoda ko`p sonli somiy-homiy yoki afro-osiyo til oilasiga kirgan somiy shoxchasi, Misr yoki homiy, berber-liviya, kushit va boshqalar kirgan turli xalq va qabilalar yashar edi. Somiy tillarida so`zlashuvchi xalqlarga akkadlar, amoriylar, oromiylar, osuriylar, xanaanlar, yahudiy, arab va boshqalar kirgan edi. Somiy tilli xalqlar asosan Mesopotamiya cho`llari va Arabiston yarim orolida yashar edilar. Misr yoki homiy shoxobchasiga

qadimgi Misr aholisi, berber-liviya tillarida soʻzlashuvchi Nil vodiysidan gʻarbdagi qabilalar, kushit tillarida Nil yuqori oqimidagi xalqlar soʻzlashar edilar. Xett-luviya va xind-eronlar hind-yevropa tillari oilasining shoxobchalaridan edi. Xett-luviya tillarida xetlar, liviyaliklar, koreyslar va Kichik Osiyoning boshqa kichik qabilalari soʻzlashar edi.

Hind-eron shoxobchasida midiyaliklar, forslar, parfiyaliklar, baqtriyaliklar, saklar va qadimgi Hindiston oriyalari soʻzlashar edi. Kichik Osiyoning baʼzi xalqlari Hind-Yevropa tillar oilasining frakofrigiya guruhi tillarida soʻzlashar edi. Xurrit tillar oilasi alohida turar edi. Bu oilani xurritlar, urart va protoxetlar tashkil qilgan. Qadimgi Xindiston aholisi dravid oilasiga mansub boʻlib, ular dravid, gujarat, assam, singal va tamillar kabi qadimiy xalqlardan iborat edi. Qadimgi Xitoy qabilalari Sino-Tibet yoki Tibet - Xitoy tillar oilasiga kirgan. Shu bilan birga baʼzi tillar misol uchun shumerlar, Zagros togʻlarida yashagan lulubeylar biror-bir til oilasiga kirmay alohida turadilar.

Qadimgi Sharqning koʻp sonli etnik guruhlarining muntazam ravishda harbiy-siyosiy, savdo va madaniy aloqalari tufayli turli etnik guruhlarini aralashib ketishiga va yana murakkab etnik birliklarni paydo boʻlishiga olib keldi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasini

yaratishda turli xalqlar, etnik guruhlar turli davrlarda faol ishtirok etdilar.

Eng qadimgi zamonlarda Kichik Osiyo yassi tog'ligida yashagan qabilalarni protexetlar deb atash rasm bo'lgan. Protexetlar va ularga til jihatidan yaqin turgan palaylar Old Osiyoning boshqa eng qadimgi qabilalariga qarindosh bo'lgan bo'lishi ham mumkin; bu qabilalarni hozirgi zamon tadqiqotchilari «azianik» qabilalari deb ataydilar. Kichik Osiyodan topilgan qadimgi yozuvlarni o'rganish shuni ko'rsatdiki, yagona xett xalqi maydonga kelishidan oldin kichik-kichik dialekt (sheva) lar hamda qabilaviy tillarda so'zlashgan qabilalardan iborat bo'lgan. Eramizdan avvalgi II ming yillikda, Xett davlatining paydo bo'lish arafasida Kichik Osiyoda yashagan eng qadimgi aholi orasida eng keng tarqalgan til protexett tili bo'lgan.

Kichik Osiyo va Shimoliy Suriya hududlaridagi qadimgi qabilalar bilan bir qatorda eramizdan avvalgi II ming yillikda nesiylar deb atalgan qabilalar ham tarix sahnasida paydo bo'la boshlagan (Nesiy degan nom, Galis daryosining janubida joylashgan Nesiy yoki Nesha degan mamlakat va shaharning nomidan olingan). Nesiylar protoxett qabilalaridan til jihatdan farq qilganlar. Keyingi tekshirishlarning, jumladan B.Grozniy tadqiqotlarida ko'rsatishicha, nesiylar tili hind-yevropa guruhidagi xalqlar tillariga juda yaqin bo'lgan. So'nggi xett (nesiy) tilidagi bir qator

soʻzlarni yunon, lotin, qadimgi hind va qadimgi slavyan tillaridagi ayni maʼnoli soʻzlar bilan solishtirsa boʻladi. Masalan, xett olmoshlari quis, quit va lotin olmoshlari quis, quid (kim, nima), xett olmoshi ug va yunon olmoshi men kabilar shunday bir-biriga oʻxshashdir. Bundan tshqari, ot va feʼl shakllarida, xususan sifatdoshlarning turlanishida ham oʻxshashlik borligi aniqlangan.

Til jihatidan boʻlgan shu yaqinlikka asoslanib, tarixchilar, Xett davlati Yevropadan Kichik Osiyoga koʻchib kelgan istilochi-qabilalar tomonidan tuzilgan deb isbotlashga intilganlar. Ayrim tarixchilar bu migratsiya (koʻchib borib joylashish) nazariyasini nihoyasiga yetkazib, irqiy «nazariyalarni» asoslashda undan foydalandilar. Jumladan, Xett davlatini tashkil qilgan xettlarni «sof irq» deb isbotlamoqchi boʻldilar. Haqiqatda esa, Xett davlati «sof irqli guruh» tomonidan emas, balki turli tillarda: protoxett, palay, luviya, nesiy tillarida soʻzlashgan va bir-biri bilan aralashib ketgan qabilalar guruhlari tomonidan bir necha asrlar davomida shakllangani tarixiy tadqiqotlarni natijasida ilmiy asoslab berilgan.

2. Qadimgi sharq jamiyati va davlatchiligi

Qadimgi Sharq jamiyatlari uzoq davom etgan notekis tarixiy taraqqiyot yoʻlini bosib oʻtdilar. Baʼzi Qadimgi Sharq mamlakatlari yuksak ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot darajasiga erishdilar.

(Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Finikiya, Kichik Osiyo, Qadimgi Hindiston va Xitoy, Eron hamda O'rta Osiyo) Bu hududlarda yuksak rivojlangan madaniy, iqtisodiy va siyosiy markazlar shakllandi va qo'shni mamlakatlarga o'z ta'sirini o'tkazdi. Er. avv. IV-III ming yilliklarda Qadimgi Sharqning turli sivilizasiya markazlari (Misr, Mesopotamiya, Hindiston) nisbatan yopiq rivojlandi. Er. avv. II ming yillikning o'rtalaridan Yaqin Sharqning turli hududlari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Er. avv. I ming yillikda esa bu aloqalar yanada kuchaydi va madaniyatlarning o'zaro ta'siri natijasida sharq madaniyatlari boyidi. Shu tarzda Qadimgi Sharq dunyosining yaxlitligi amalga oshdi.

Qadimgi Sharq tarixini o'rganishda yozma manbalarning ayrim, uzuq-yuluq parchalar shaklida yetib kelishi va ularni tarixiy sharhlashning murakkabligi katta qiyinchilik tug'dirdi. Yirik sharqshunos olimlar G.Maspero, Ed.Meyer, B.A.Turayev va Kembrij qadimgi tarixi mualliflari, qadimgi Sharq mamlakatlarining siyosiy, madaniy va diniy tarixi bo'yicha noyob asarlar yaratdilar. G'arbning ba'zi sharqshunoslari Qadimgi Sharq jamiyatini feodal tuzumga ega ekanligi tushunchasini ilgari surdilar.

Qadimgi Sharq jamiyatining o'ziga xos xususiyati to'g'risidagi munozaralarda ko'pincha u yoki bu mamlakatda qullar sonining ozligi ko'rsatib o'tilgan

edi. Ularning sonini taxminan belgilashga to`g`ri kelar edi. Bir qancha xollarda tegishli statistika ma'lumotlari topilmagan, boshqa manbalardan keltirilgan qo`shimcha dalillar esa qullar mehnatining salmog'ini kutilgandan kamroq ko`rsatar edi. Bizga sharqdagi ijtimoiy munosabatlarni o`rganish uchun manbalar ham yetarlicha emas.

Bobil podshosi Xammurapining XX asr boshlarida kashf etilgan qonunlar to`plamida va yanada ozroq topilgan xett qonunlarida aholi birinchi navbatda erkin odamlarga va qullarga bo`linadi.

Qullarning erkin odamlardan son jihatidan ustunligini quldorlikning asosiy belgisi deb hisoblash aslo mumkin emas. Qadimgi Sharq podsholarining, shuningdek ibodatxonalar va akobir-a'yonlarining yer-mulklarida qullardan foydalanish hamma vaqt yetakchi o`rin tutgan. Ammo butun boshli mamlakat miqyosida qishloq xo`jaligi va hunarmandchilik mahsulotlarining eng ko`p qismi erkin mayda ishlab chiqaruvchilar tomonidan yetishtirilgan.

Sharqda quldorlik tuzumi Yevropadagiga qaraganda oldinroq vujudga kelgani sababli, u yerda bu tuzum o`ziga xos shakl kasb etgan, xuddi shu xususiyat sharqshunos olimlarining Osiyo ishlab chiqarish usuli xaqida gapirishlariga asos bo`ldi; Mazkur ishlab chiqarish usulining o`ziga xos xususiyati yerga jamoaning egaligidir. Shubhasiz, Osiyo ishlab chiqarish usuli haqidagi masala

murakkab va munozarali masaladir, bu mavzudagi munozarani hali tugagan deb hisoblab bo'lmaydi. Lekin Osiyocha ishlab chiqarish usuliga asoslangan o'ziga xos jamiyat (ba'zan uni hatto mahalliy emas, balki universal jamiyat deb e'tirof qiladilar) bo'lmaganligi borgan sari ko'proq ma'lum bo'lib qolmoqda. Barcha ma'lumotlarga ko'ra Osiyo ishlab chiqarish usulini quldorlik jamiyatining mahalliy ko'rinishi deb tushunmoq kerak, chunki bu yerda Sharqda quldorlik sekin-astalik bilan rivojlana borgan.

Qadimgi Sharq davlatchiligi harbiy demokratik an'analarini sekin-asta tugatgan holda uzoq davom etgan jarayonda shakllandi. Ibtidoiy monarxiyaning ilk shakllari sekin-asta u yoki bu shakldagi mutloq hokimiyatga aylandi. Qadimgi Sharq mutloq hokimiyatining o'ziga xos xususiyati davlat boshlig'i hukmdor despotning alohida mavqei edi. Podsho sud, ijroiya va qonunchilik hokimiyatini o'z qo'lida to'plagan bo'lib, shu bilan birga u eng oliy odam, xudolarning noibi, ularning avlodi yoki xudolardan biri hisoblangan. Mutloq hokimiyat turli mamlakatlarda turli darajada edi, uning to'liq ko'rinishini Qadimgi Misrda, Eron va Xitoyda cheklangan ko'rinishini esa, Xett davlati podshosi misolida ko'rish mumkin.

Qadimgi Sharqda o'ziga xos oligarxik respublikalarni Hindiston va Finikiya shahar-davlatlari misolida ko'rish mumkin.

Qadimgi Sharq davlat hokimiyatini g'arb tarixchilari deb tushuncha beradilar despotiya («despotes» yunoncha «xo`jayin») va g'arb davlatchiligidan keskin farq qiladi. Sharqda davlat hokimiyati, podsho qo`lida turlanib barcha Sharq mamlakatlarida podsho hokimiyati ilohiy darajada, mutloq, ya'ni cheksiz edi. Sharqdan farqli, g'arbda podsho hokimiyati ayrim hududlarda (misol uchun qadimgi Rim, Makedoniya) cheksiz bo`lib, ular ham ilohiylashtirilgan. Umuman olganda, Sharq davlatchiligi o`ziga xos va betakror bo`lgan, buni biz qadimgi Misr misolida yaqqol ko`rishimiz mumkin.

3. Qadimgi Sharqda yer egaligi va qulchilik

Qadimgi Sharqda davlat hokimiyati shakllanishi jarayonida yer egaligida jamoa yer egaligidan tashqari davlat yerlari, ibodatxonalarga qarashli yerlar, xususiy va jamoa yerlari mavjud bo`lgan. Yaylov, o`tloq, daryo va o`rmonlar jamoa mulki hisoblangan. Ko`p hollarda bunday toifalardagi yerlar davlat hokimiyati tomonidan tasarruf qilingan. Ayrim hollarda davlat hokimiyati tomonidan jamoa yoki xususiy kishilarga foydalanishga berilgan.

Qadimgi dunyoda qulchilik doimo turli manbalardan to`ldirib borilgan. Shu bilan birga o`z mulkiga ega bo`lmagan yersiz kishilar davlat va ibodatxonalarda majburan ishlab, evaziga oziq-ovqat

olganlar. Ular rasman erkin bo'lsalar-da, oilali bo'lib, qullarga yaqin qaram ahvolda bo'lganlar.

Qadimgi Sharq mamlakatlarida sekin-asta uch qatlam: qullar va ularga yaqin qaram kishilar, mayda ishlab chiqaruvchilar va tarkibida yirik yer egalari, saroy amaldorlari, harbiy boshliqlar, urug' zodagonlarini birlashtirgan hukmron tabaqa shakllangan. Har bir ijtimoiy tabaqa yaxlit va bir xil bulmay, huquqiy ahvoli, turmush tarzi, boyligi miqdori bo'yicha bir-biridan farq qiladigan bir necha qatlamdan iborat bo'lgan. Qullar qatlami h'am ajnabiy qul, qarzi uchun qul qilingan, sotib olingan qullar, oilaning kichik a'zosidan qul qilinganlardan tashkil topgan. Mayda ishlab chiqaruvchilar erkin va qaram yer egalari, turli mulkiy darajadagi hunarmandlardan iborat edi.

Xufiya (yashirincha) qullikning eng qadimgi shakli patriarxal oila hali o'sha vaqtda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Patriarxal oilada ota yer mulkni egasi hisoblangan va oilaning barcha a'zolari bu xo'jayinga so'zsiz itoat qilishga majbur bo'lganlar. Ota oilaning barcha a'zolariga nisbatan tug'ma quldor huquqiga ega bo'lgan. Ko'p xotin olish odati ayollarni ijtimoiy ahvolini og'irlashtirgan.

Qadimgi Sharq quldorlik munosabatlari qadimgi Yunon va Rim klassik qulchiligi darajasiga chiqa olmadi. Qullar sonining kamligi, ularning ishlab chiqarish jarayonida zaif ishtiroki, mehnat

unumdorligining past darajasi, qadimgi Sharq qulchiligining asosiy xususiyati edi.

4. Qadimgi Sharq taraqqiyotida xususiylik va umumiylik

Qadimgi Sharqning turli hududlaridagi turli tabiiy sharoit o'zining alohida xususiyatlari va umumiy tomonlariga ega: asosan subtropik iqlim va yozda juda issiq, qishda yumshoq iqlimli hudud. Qadimgi Sharq xalqlarining tarixiy taqdirida buyuk daryolar Nil (6700 km uzunligida), Frot (2700 km), Dajla (1900 km), Xind (3180 km), Gang (2700 km), Xuanxe (4850 km) muhim o'rin tutadi. Bu daryolar dunyoda eng yirik daryolar bo'lib, yaxshi sug'oriladigan, hosildor keng vodiylarni tashkil qiladi. Bu hududlarda xo'jalik faoliyatini sun'iy sug'orish inshootlarini barpo qilib, ko'pdan-ko'p kanallar tizimini Nil, Frot vodiylarida, Amudaryo, Zarafshon, Sirdaryo havzalarida, Gang, Xuanxe va Mekong daryolarida suv toshqinlarini, tug'onlarini ko'rish orqali jilovlash mumkin edi. Bu hududlarda yashaydigan kishilar mahsuldor dehqonchilik qilish uchun juda katta kuch sarf qilishga majbur edilar. Daryolarda baliqlar juda ko'p bo'lib, odamlarga asosiy ovqat bo'lar edi. Frot, Dajla, Nil va Mekong daryolari vodiylarida ko'p sonli ekinlar yovvoyi holda o'sar edi. Ular: arpa, sholi bug'doy, tariq va boshqa

donli ekinlarni madaniylashtirish imkonini berdi. Boy hayvonot dunyosi ko`pchilik hayvonlarni madaniylashtirish uchun shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga allyuvial tuproqli vodiylarda tosh, qurilish uchun daraxt, metallar (mis, oltin, qalay, kumush) kabi uyg`un xo`jalik hayoti uchun zarur bo`lgan xom ashyo taqchil edi. Bu xom ashyolar tog'li hududlar, sahro-cho`llarda mavjud edi. Shu sababli eramizdan avvalgi IV ming yillikda allyuvial vodiylar (Nil, Dajla va Frot) aholisi tog'li va sahro rayonidagi (Sinay, Nubiya, Arman tog'i, Tavr tog'lari) aholi bilan xom ashyo almashinuvi jarayoni boshlandi. Ishlab-chiqarish munosabatlarining, savdoning past darajasi bilan bu almashinuv ko`p hollarda talonchilik urushlariga aylanib ketdi va xom ashyo manbalari mavjud hududlarni o`z tarkibiga kiritgan katta-katta harbiy davlatlar paydo bo`lishiga olib keldi.

Buyuk daryolar vodiylarida inson yashashi uchun qulay shart-sharoitlarni vujudga kelishi ishlab chiqarish kuchlarining paydo bo`lishiga imkon yaratib, ilk mudofaa inshootlari va shaharlar shakllanishiga olib keldi.

O`sha davr uchun shahar yangi voqelik edi, u boshqaruv va diniy e'tiqod markazi bo`lib qoldi, bu yerda hunarmandchilik ishlab - chiqarishi shakllandi. Shahar savdo markazi vazifasini bajardi. Ishlab chiqaruvchi xo`jalikning vujudga kelishi, sug'orma dehqonchilik, chorvachilikning rivojlanishi,

metallarning o`zlashtirilishi va shaharlarning paydo bo`lishi qadimgi Sharqda insoniyat jamiyatining progressiga sabab bo`ldi. Bu jarayon ijtimoiy qatlamlarning paydo bo`lishi va ular o`rtasidagi munosabatlarni murakkablashuviga olib keldi. Mulkiy tabaqalanish kuchayib ketdi, yangi ijtimoiy muassasa qulchilik vujudga keldi.

Qadimgi Sharqda hukmron sinfning o`ziga xos xususiyati uning davlat apparati bilan yaqin aloqasi edi. Bunday ijtimoiy tabaqalanish ziddiyatli xarakterda bo`lib, doimiy ravishda jamiyatda norozolikni, turli g'alayonlarni vujudga keltirar edi. Qadimgi Sharq mamlakatlari taraqqiyotini qadimgi yunon shahar-davlatlari va qadimgi Rim bilan qiyoslaganda qadimgi Sharq jamiyati taraqqiyotidagi turg'unlik, sekin an'anaviy rivojlanish darajasini ko`rish mumkin. Bu qadimgi Sharq iqtisodiyotining turg'unlik jihatini, tovar xo`jaligini zaifligini, texnika va texnologiyaning sekin takomillashganini, mehnat taqsimotining chuqurlashmaganidan dalolat beradi. Qadimgi Sharq jamiyatining tuzilishini o`ziga xos xususiyatidan yana biri bu asosiy ijtimoiy va hududiy birlik jamoaning mavjudligidir. Har qanday qadimgi Sharq davlati bir necha shaharni hisobga olmaganda o`z tashkilotiga ega bo`lgan ko`pgina qishloq jamoalaridan iborat urug' jamoasi bo`lib, bu ma'lum bir hududda yashab bir-biriga, boshqa jamoa va

davlatga nisbatan huquq va majburiyat bilan bog'langan yopiq tashkilot edi.

Jamoa ichida mulkiy tabaqalanish kuchli bo'lib, jamoada boy va kambag'al jamoachilar ijarachi qullar, yersizlar ko'p edi. Shunga qaramasdan, jamoada yashash va ishlab chiqarishning jamoachilik shakli saqlanib qoldi. Jamoa mulkchiligi, jamoa birdamligi xususiy mulkchilikning rivojlanishiga to'siq edi. Jamoa tashkilotining turg'unligi ishlab chiqarish va hayot kechirishning jamoachilik shaklini saqlanib qolishi, qadimgi Sharq iqtisodiyoti, ijtimoiy tuzilishi, davlat hokimiyati shakllarini belgilab berdi. Iqtisodiyot sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bilan bog'liq edi. Xo'jalik hayotini yo'lga qo'yish uchun ko'p sonli jamoalarni birlashtirish va yo'naltirish zarurati Qadimgi Sharqda davlat hokimiyati rolini o'sishga yordam berdi va cheklanmagan monarxiya shaklida o'ziga xos hokimiyatni yaratilishiga olib keldi. Davlat hokimiyatini xo'jalik hayotiga faol aralashuvi ko'p sonli ma'muriy boshqaruv apparatini vujudga keltirdi.

Qadimgi Sharq hukmdori va uning boshqaruv apparati sun'iy sug'orish tizimini tashkilotchilari rovida chiqqanlari uchun va oxir oqibat davlat yer jamg'armasining davlat yeri, hukmdorni o'zini yeri degan tushunchaga olib keldi. Bu asosan yerning asosiy egasi sifatida yerga egalik va nazorat qilish, ma'lum miqdorda soliq olishdan iborat edi. Amalda

esa yerlarning katta qismi ko`p sonli qishloq jamoalarining merosiy yeri edi. Bir qism yer saroy a'yonlari, zodagonlar, amaldor va harbiylarga berilgan edi. Yerdan foydalanadigan barcha toifalar davlatga yer solig'i to`lab, turli majburiyatlarni o`taganlar. Barcha to`lov-majburiyatlar o`tagandan so`ng yer egalari yerni to`la tasarruf qilishlari va sotish huquqiga ega bo`lganlar.

Shu bilan birga bir qism yer podsho va unga qaram kohinlar ixtiyorida bo`lgan. Bu yerlarda podsho va ibodatxona xo`jaliklari tashkil qilinib, qullar va qaram kishilar ishlaganlar, bunday bir qism yerlar ijaraga berilgan. Shu tarzda Qadimgi Sharq hukmdori mamlakatda ishlab chiqariladigan qishloq xo`jaligi hunarmandchilik mahsulotlari va soliq majburiyatlarini o`z qo`lida to`plagan, uning qo`lida moddiy boyliklar yig`ilib qolgan.

Tayanch iboralar

Qadimgi Sharq, Nil, Frot, Makedoniyalik Iskandar, ellin, qullar, qaram kishilar, ishlab chiqaruvchilar, klassik qulchilik, despotiya, oligarxik respublika, Yevroosiyo, yevropoid, ekvatorial, negroavstroidlar, mongoloid, somiy-xomit, afro-osiyo, berber-liviya, kushit, hind-yevropa, xett-liviya, hind-eron, xurrit, Urartu, protoxetlar, dravid, tibet-Xitoy, Zagros, G.Maspero, Ed. Meyer.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Т.1998 уил.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭксмоЭ-М. 2004.

Авдиев Е. Кадимги Шарк тарихи. Т.1964 уил.

История древнего мира (И.С.Свенцицкая тахрири остида) М.1983 1-3

том. Источниковедение по истории Древнего Востока (В. И. Кузицин

тахрири остида) М.1984 йил.

Практикум по истории древнего мира(И.С. Свенцицкая тахрири остида)

М. 1981 1-кисм.

2-mavzu. Qadimgi Ikkidaryo oralig'i.

1. Geografik muhit. Aholi.

2.Mesopotamiyada davlat va jamiyatning paydo bo'lishi.Shumer shahar davlatlari, Shumer-akkad davlatlari

3.Qadimgi Bobil podsholigi. Yangi Bobil podsholigi

4. Shumer-Bobil madaniyati

1. Geografik muhit. Aholi

Shimolda Armaniston tog`laridan janubda Fors qo`ltig`igacha, sharqda Eronning tog`li viloyatlaridan g`arbda Suriya-Mesopotamiya cho`llarigacha cho`zilib ketgan hudud qadimda yunon geograflari tomonidan Mesopotamiya (ikki daryo oralig`i-Frot va Dajla daryolari oralig`i) deb atalgan. Hozir bu asosan Iroq Respublikasi hududidir.

Dajla va Frot daryolari Arman tog`laridan boshlanib, Fors qo`ltig`iga quyiladi. Daryo suvlari minerallarga boy loyqa olib borib toshqin vaqtida dalalarga toshib, hosildor qatlam hosil qiladi.

Ikki daryo oralig`ida hosil olish uchun yil davomida melioratsiya ishlarini amalga oshirish kerak edi. Bu yerda qadimdan odamlar kanal va dambalar qurganlar. Mesopotamiya iqlimi shimol va janubda bir xil emas. Shimolda quruq subtropik zonada qishda ba'zida qor yog`adi, bahor va ko`zda yomg`ir bo`ladi. Janub juda issiq va quruq iqlimli. Mesopotamiya qadimda loy va tabiiy asfalt mo`l-qo`l bo`lgan. Shimolda qo`rg`oshin, qalay, temir va tosh ham uchraydi.

Mesopotamiya florasi juda kambag`al. Faqat shimolda tog`li rayonda har xil daraxtlar uchraydi. Qadimda daryo vodiysida tol daraxti, janubda qamishning turli xillari bo`lgan. Xurmo palmasi muhim rol o`ynagan. Strabonning aytishicha, qadimda uning 360 xil foydali xossasini bilganlar. Uzum va mevali daraxtlar, tariq, polba, qanop, bodring,

sarimsoq, baqlajon, oshqovoq, loviya va no`xat o`stirilgan.

Qadimgi fauna boy bo`lgan. Daryolarda baliq ko`p bo`lgan, qushlar, eshak, cho`chqa, kiyik, quyon, tuyaqush, sherlar to`qay va sahrolarda mo`l-ko`l bo`lgan. Mesopotamiya Yaqin Sharqning keng bo`shlig`ida joylashganligi uchun xalqaro savdoda yetakchi rol o`ynagan, ko`pgina yo`llar G`arbdan Sharqqa, shimoldan Janubga shu yerdan o`tgan.

Mesopotamiyada odamlar qadimdan o`rnasha boshlagan, neolit davrida bu jarayon tezlashgan, Dastlab iqlimi qulay shimol o`zlashtirilgan. Qadimgi Xassun, Xalaf madaniyatining etnik kelib chiqishi noma'lum. Janubiy Mesopotamiya ilk manzilgohlari keyinroq eramizdan avvalgi IV ming yillikda va eramizdan avvalgi IV ming yillikni II yarmida El-Ubayd madaniyati bilan belgilanadi. Ba'zi tadqiqotchilar bu madaniyatni shumerlarga tegishli deb, boshqalari protoshumerlarga bog`laydilar.

Shumerlarning janubiy Mesopotamiyada paydo bo`lishi taxminan er.avv.IV ming yilliklar bilan belgilanadi.

Shumer tilini qaysi til oilasiga mansubligi ham noma'lum. Shumerlar mahalliy aholi bilan aloqa o`rnatib, ulardan bir qancha xo`jalik yutuqlari, diniy e'tiqodlar va toponomik nomlarni o`zlashtirib olganlar.

Mesopotamiyaning shimolida er.avv. III ming yilliklardan boshlab sharqiy semit chorvador qabilalari yashagan. Ularning tili akkad tili deb atalgan. Er.avv. III ming yillik oxirida g`arbdan, Suriya cho`llaridan Mesopotamiyaga g`arbiy semit chorvador qabilalari qirib kelgan. Akkadlar ularni amoriylar deb atashgan. (Akkadcha «Amurri», «Suriya» yoki «Garb» deyilgan.) Er. avv. III-II ming yilliklarning birinchi yarmida amoriylar Mesopotamiyada bir necha podsho sulolalarga asos solganlar. Qadimgi shimoliy Mesopotamiya, shimoliy Suriya va Arman tog`larida xurrit qabilalari yashagan. Shumer va akkadlar ularni va mamlakatni Subarti deb atashgan.

Er. avv. III ming yillikdan Shimoliy-sharqiy Mesopotamiyada Diyali daryosidan Urmiya ko`ligacha yarim ko`chmanchi kutiy (gutiy) qabilalari yashagan. Kassit qabilalari shimoliy-g`arbiy Eronda, elamlardan shimolda yashagan. Ular er. avv. XVI asrda Bobilni bosib olib, o`z sulolariga asos soldilar: Kassitlar mahalliy madaniyat, tilni qabul qilib mahalliy aholini assimilyasiya qildilar. Er. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida shimoliy Armaniston va Suriya cho`lidan shimoliy Mesopotamiyagacha g`arbiy semit guruhiga mansub kassit qabilalari kirib keldi. Ular er. avv. XII asr oxirida shimoliy Suriya va janubiy-g`arbiy Mesopotamiyada kichik davlatlar barpo qildilar. Ular

er. avv. I ming yillik boshlarida xurrit va amoriy aholisi bilan qo'shilib ketdilar. Oromiy tili bu yerda keng tarqaldi. Er. avv. X asrda janubiy Mesopotamiyaga oromiylarga qarindosh xaldey qabilalari kelib o'rnamshdi.

Mesopotamiya hududida er. avv. IV ming yillikdan III ming yillikgacha ibtidoiy jamoa tuzumini yemirilish jarayoni bordi. Shumerlarning er. avv. IV ming yillikni boshlarida Janubiy Mesopotamiyaga kelishi bilan Uruk madaniyati boshlandi.

Er. avv. III ming yillikdan boshlab mamlakatni janubiy qismida shumerlarning kichik shahar-davlatlari paydo bo'ldi. Er. avv. III ming yilliklar ilk sulola davri deb ataldi. Keyingi davr er. avv. III ming yillikning oxirgi davri kuchli mutlaq monarxiyalar tashkil topish davri hisoblanadi. Er. avv. XXI-XXIII asrlar siyosiy markaz Mesopotamiyaning markaziga ko'chib bu yerda Akkad davlati tashkil topadi va uning tarkibiga Shumer janubiy va shimoliy Mesopotamiya kiradi. Kutiyalar hujumi sababli Akkad podsholigi yemirilib, yetakchilik Shumer-Akkad podsholigiga o'tadi.

Er. avv. II ming yillikning boshlarida Ikki daryo oralig'ida Bobil podsholigi yuksalib, Bobil boshchiligida butun mamlakat birlashtirildi. Uning tarixi quyidagi davrlarga bo'linadi: Qadimgi Bobil yoki amoriy davri er. avv. XIX-XVI asrlar, o'rta Bobil yoki kassit (er. avv. XV-XII asrlar) davri,

Bobilning siyosiy tushkunlik davri (er. avv.XII-VII asrlar), yangi Bobil qisqa qayta uyg`onish (er. avv. VII-VI asrlar) davri va Eron tomonidan malakatni bosib olinishi.

Qadimgi Mesopotamiya tarixi bo`yicha asosiy manbalar bu moddiy madaniyat yodgorliklari, yozma hujjatlar va adabiy asarlar, antik mualliflar asarlari hisoblanadi.

Er. avv. III-I ming yilliklarga oid moddiy madaniyat yodgorliklari Mesopotamiyaning qadimgi shaharlari Eredu, Uruk, Lagash, Larsa, Nippur, Eshnunna, Mari, Ashshur, Nineviya va Bobil xarobalarini qazish natijasida ma'lum. Shaharlarda zinapoyasimon minora, saroylar, ulkan ibodatxonalar, turar joylar, xo`jalik inshootlari, san'at asarlari va uy anjomlari topilgan. Mesopotamiyadan, Misr, Baxrayn va Hindistondan er. avv. III-II ming yilliklarga oid silindrsimon stealit, lazurit, serdolikdan yasalgan muxrlar ko`plab topilgan.

Eng qadimgi hujjatlar (er.avv. III ming yillik boshlari) Uruk va Jamdat-Nasrdan topilgan mingga yaqin loy taxtachalardir. Ular piktografik belgilar bilan yozilib hali oxirigacha o`qilmagan. Lagashdan er.avv. III ming yillikka oid xo`jalik hujjatlari topilgan. Ayniqsa, er.avv. II ming yillikka oid ko`pgina xo`jalik hujjatlari saqlanib qolgan, ular davlat arxivlari, ibodatxona va xususiy arxivlarda saqlanib qolgan. Hozirgi Turkiya hududidagi

Qultepadan er.avv. II ming yillikka oid Osuriya va amoriy savdogarlariga tegishli qarz, tilxat va sud qarorlari aks etgan 10.000 loy taxtachalardan iborat arxiv; er. avv. II ming yillikka oid qadimgi Arrapxadan topilgan 4000 loy taxtacha; er. avv. XII-XI asrlarga oid Ashshur shahri arxivi, er. avv. I ming yillikka oid Nippur, Bobil, Borsippa, Ur va Uruk shaharlari kesishmalarida topilgan arxivlar, ayniqsa, Nippurda «Murashu uyi»dan topilgan er.avv. V asrga oid 700 hujjat diqqatga sazovordir.

Huquqiy hujatlardan bizgacha yetib kelgan yodgorliklarning ko'pchiligi Mesopotamiyadan topilgan. Ulardan eng qadimgisi podsho Shul'ga qonunlari, (er. avv. III ming yillikning oxiri), er. avv. XX asrga oid Eshnunna qonunlari, undan kirish va 59 modda saqlanib qolgan; er.avv. II ming yillik boshlariga tegishli Larsa va Issin qonunlari parchalari, Lipit-Ishtar nomli hukmdorning kirish, xulosaning bir qismi va 40 ga yaqin qonun moddalari bizgacha yetib kelgan.

Eng katta qonunlar to'plami 247-moddadan iborat asosiy qism, xulosadan iborat Hammurapi qonunlaridir. Er.avv. II ming yillik o'rtalariga oid Osuriyaning yoki o'rta Osuriya qonunlari, yangi Bobil podsholigiga oid 20 ga yaqin qonun moddalari bizgacha yetib kelgan.

Eng qadimgi diplomatik hujatlardan ikki loy silindrda bitilgan er. avv. XXIV asrga oid Lagash va

Umma o'rtasidagi chegara janjali to'grisidagi yozuv bizgacha yetib kelgan. Er. avv. XXIII asrga oid Akkad va Elam davlatlari o'rtasidagi shartnoma, er.avv. II ming yillik boshlariga oid Mari podshosining Bobil, Suriya va Finikiya bilan diplomatik yozishmalari matnlari topilgan. Er.avv. II ming yillikda Old Osiyo, Misr tarixi va xalqaro munosabatlar to'g'risida boy ma'lumot beradigan bosh manba Misrda topilgan Tell-Amarna arxividir.

Shumer shaharlari Akkad, Bobil va Osuriya davlatlari podsholarining yozuvlari juda katta qimmatga egadir. Shunday yozuvlardan biri er.avv. XXIV asrga oid Lagash davlatining yuksalishi, uning qo'shni Umma bilan kurashi to'grisida hikoya qiladigan Lagash hokimi Eanatumning «Kalxatlar stelasi» deb atalmish yozuvidir. Er. avv. XXIV asrga oid Lagash hokimi Urukagina, er. avv. XXII asrga oid Lagash hokimi Gudeaning qurilish va bag'ishlov yozuvlari, Akkad podshosi Rimushning (er. avv. XXIII asr) Elamga yurishlari to'g'risidagi yozuvlari va «Manishtun obeliski» da podsho yer zaxirasi, uning jamoa yeri hisobidan ko'payishi to'g'risida ma'lumot berilgan.

Bizgacha Osuriya podsholarining juda ko'p yozuvlari yetib kelgan. «Sargon II ning Ashshurga xati», er.avv. 714 yilda Urartuga qarshi yurishi bayon qilingan xatlar yetib kelgan. Podsho Ashshurbanipalning batafsil tarixiy ma'lumot

beruvchi yilnomasi shular jumlasidandir. Yangi Babil podsholarining 140 ga yaqin yozuvlari bizga ma'lum. Tarixiy asarlar keyinroq er.avv. IV-III asarlarda paydo bo'ldi. Kohin Beroyesning (Bobildagi Marduk ibodatxoansi koxini), 3 qismli «Babil va Xaldey tarixi»i to'fon davridan Makedoniyalik Iskandar davrigacha davom etgan asari diqqatga sazovordir. Bizgacha bu asarning parchalari o'rta asr tarixchilari asarlarida keltirilgan ma'lumotlar orqali yetib kelgan.

Uruk podshosi Jmerkar to'g'risidagi epik poemalarda Shumerning ilk sulola davrida (er.avv. III ming yillik boshlari) uzoq mamlakat Aratta (Eron hududi) bilan aloqasi to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar beriladi.

Shumer poemasi «Gilgamesh va Aga» da Urukning Kish shahri qaramligidan mustaqil bo'lishi uchun kurashi to'g'risidagi aniq ma'lumotlar mavjud. Akkad podsholigining asoschisi Buyuk Sargon to'g'risidagi Akkad afsonalari saqlanib qolgan.

Shumer, Babil va Osuriya yodgorliklaridan qimmatli tarixiy ma'lumotlar olish mumkin. «Gilgamesh» dostoni haqiqiy tarixiy xazina hisoblanib, uning matni Nineviya shahridagi mashhur Osuriya podshosi kutubxonasidan topilgan. Bu doston er. avv. II ming yillik boshlarida yaratilgan deb taxmin qilinadi.

Antik mualliflar Mesopotamiya tabiati, iqlimi va aholisining urf-odatlarini, diniy

e'tiqodlari, yutuqlari va tarixiy afsonalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar yozuvlar qoldirdilar.

Eng batafsil ma'lumotlarni Mesopotamiyaga sayohat qilgan yunon tarixchisi Gerodot qoldirgan (er. avv V asr). Gerodotning kichik zamondoshi ko'p yillar Eronda bo'lgan knidlik Ktesiy 23 kitobdan iborat «Eron tarixi» asarida Mesopotamiyaga ancha katta o'rin ajratgan. Ammo Ktesiy tarixini bayon qilish afsonaviy an'analarga asoslangan bo'lib voqealarni soxtalashtirish, xatolarni ko'pligi uchraydi. Er.avv. V asrda fors shahzodasi Kirning yollanma qo'shinida askar bo'lib Mesopotamiyaga kelgan yunon Ksenofontning «Kiropediya» va «Anabasis» asarlarida Dajla va Frot daryo vodiylari tasviri, mamlakat xalqlari va urf-odatlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Strabonning «Geografiya»sida (er. avv. I asr- eramizning I asri) 16 kitob Mesopotamiyaga maxsus bag'ishlanib boy ma'lumotlar beradi. Mesopotamiya tarixi bo'yicha bir qancha ma'lumotlar Iosif Flaviy va Rim tarixchisi Pompey Trog asarlarida uchraydi.

Qadimgi Mesopotamiyadagi birinchi arxeologik qazishmalar XIX asr o'rtalarida uning shimoliy qismi Osuriya joylashgan joyda amalga oshirildi. 1842- yil fransuz diplomati P.Botta Kunjik tepaligini qazishni boshladi. Chunki bu joy mahalliy afsonalarga ko'ra Osuriya davlatining poytaxti Nineviya bo'lgan. Ammo tepalikni qazish aytarli

natija bermagach, u bu yerda ishni tugatib Xorsabod qishlogida qazish ishlarini boshladi. U bu joyda 1843 - yil Osuriya podshosi Sargon I ning Dur-Sharrukin saroyi qoldiqlarini topdi. Botta topgan yodgorliklar Luvr muzeyining Osuriya kolleksiyasining asos bo'ldi.

1845 – 1847 yillar ingliz diplomati G. Leyyard sharq tillarini yaxshi bilgan holda Nimrud tepaligini qazishni boshladi. Ulkan odam, ho`kiz, odam-sheer haykallari bo'lgan podsho saroylari bilan Osuriya poytaxti Nineviya hisoblangan Kunjik tepaligidan, Osuriya podshosi Sinaxxerib (er. avv. VII asr) saroyini uning nevarasi Ashshurbanipalning «Loy kitob»lar bilan to'la kutubxonasi bilan birga topildi. Leyyard topilmalari Londondagi Britaniya muzeyi qadimgi sharq kolleksiyasining asosi bo'ldi. Leyyardning xodimi U. Rassam Kunjik tepaligida qazish ishlarini davom ettirdi va harbiy manzaralar tasvirlangan ajoyib rel'yefli boy podsho kutubxonasi bilan Ashshurbanipalning saroyini topdi. Rassam tomonidan Nimrud yaqinidagi Balavat degan joyda er. avv. IX asrga oid Osuriya yodgorliklari jumladan, harbiy yurish va xiroj keltirish tasvirlangan 4 jez plita Balavat darvozasi qoplamasi topildi.

Ingliz olimlari tomonidan XIX asrning ikkinchi yarmida qadimgi shumer shaharlari Uruk, Larsa va Eredu qazib ochildi. XIX asrning oxirida fransuz arxeologlari Shumer shahri Lagash va uning

hukmdorlarini ko'p sonli haykallarini asosan, Gudeaning kumush va alebastr vazalarini, «Kalxatlar stelasi»ni, ibodatxona xo'jaligi va 3000 yillik tarixga ega Nippur shahrini ochdilar. Nippur xarobalaridan umumshumer xudosi Enlil ibodatxonasi, 6000 loy taxtachadan iborat ibodatxona-kutubxona, saroy, maktab, bozor, do'konlar uy-joylar va xo'jalik binolari topildi. XIX asrda Mesopotamiyadagi arxeologik kashfiyotlar hammani lol qoldirdi. Ammo arxeologik izlanishlar ishqiboz qiziquvchan kishilar tomonidan hech qanday ilmiy rejasiz, ilmiy usullarsiz olib borildi. Ilmiy usuldan xabarsizlik butun-butun madaniy qatlamlarni yo'qotishga olib keldi. XX asrning boshlaridan arxeologik izlanishlar qat'iy ilmiy usullarga suyangan holda olib borila boshlandi. Nemis arxeologi Koldevey Bagdod yaqinida qadimgi Babil xarobalarini ochdi. 1899-1917-yillar shahar devorlari, Navoxudonosor II (er. avv. VII asr) saroyi, diniy marosimlar ko'chasi, bosh xudo Marduk ibodatxonasi, ulkan zikkurat qoldiqlari topildi. Nemis arxeologi V. Andre 1903-1914-yillar Osuriyaning eng qadimgi poytaxti Ashshurni qazib ochdi. 1933-1939-yillar fransuz Parro Mari shahri qoldiqlarini qazib bu yerda podsho Zimrilim saroyi (er.avv.II ming yillik boshlari), 20 ming loy taxtachadan iborat xo'jalik-diplomatik hujjatlar arxivini topdi. 1922-1924 yillar ingliz olimi D.Vulli qadimgi Ur shahri xarobalaridan oy xudosi Nannar,

ma'buda Ningal ibodatxonalarini, podsho Ur-Nammu er. avv. III ming yillik oxirida qurgan zikkuratni, ilk sulola davrida qurilgan maktab, ustaxona, bozor, uy-joylar, ibodatxona, davlat va xususiy arxivlarini qazib ochdi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yevropa va Amerika tadqiqotchilari bilan birgalikda Iroq olimlari arxeologik izlanishlarda ishtirok eta boshladilar. Iroq olimlari Eredu shahrini, Nineviya xarobalaridan podsho Asarxaddon saroyini ochdilar. XIX asrning 50-80-yillaridan XX asr boshlarigacha topilgan yodgorliklar yangi ilmiy usullar asosida qayta o'rganila boshlandi. Shu bilan birga Mesopotamiyaning sinfiy jamiyat tarixigacha bo'lgan paleolit davri (Shanidar manzilgohi), neolit (Jarmo, Xassun manzilgohlari) yodgorliklari o'rganila boshlandi.

XIX asr oxiridan boshlab Mesopotamiya tarixiga oid qator tadqiqotlarni nemis olimlari K. Bekold, B. Maysner, amerikalik olimlar A. Almeted, A. L. Oppenxeym e'lon qildilar. Mesopotamiya tarixining quyidagi yo'nalishlari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilayapti: siyosiy tarix va davlat qurilishi; sharq davlatchiligining o'ziga xos xususiyatlari; qadimgi Mesopotamiya huquqi; madaniyat va diniy e'tiqod etnogenezi, shumerlarning kelib chiqishi va ularning semit tilli xalqlar bilan aloqasi kabilar.

Iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar muammolari yetarlicha o'rganilmagan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida E.Meyer fikricha har qanday sivilizasiya feodalizmdan boshlanadi, kapitalizm davriga yetib ichki qarama-qarshiliklari tufayli halok bo'ladi, shundan so'ng bu sikl yana qaytariladi. Sharqda bu nazariya bo'yicha jamiyat abadiy feodalizm holatida turadi. Shu sababli XX asr boshlarida nemis olimlari B.Maysner, P.Koshaker asarlarida qadimgi Mesopotamiya jamiyati feodal jamiyat deb baholanadi.

G'arbdagi nazariyalardan yana biri tarixiy voqealarni bilish mumkin emasligi va uning tartibsizligi konsepsiyasining ilgari surilishi natijasida Mesopotamiya jamiyati taraqqiyotini tub muammolarini yechishga yordam berdi.

Tadqiqotlardagi yana bir kamchilik dalillarni yozish kabi yo'nalishning ustuvor bo'lib qolishi bo'ldi. Ammo keyingi paytlarda ijtimoiy tuzilish, xo'jalikni tashkil etish, shaharlarni shakllanishi va ularning o'рни va roli, hunarmandchilik, savdo, ibodatxona xo'jaligi kabi qator muammolarga bag'ishlangan kapital tadqiqotlar paydo bo'ldi. (A. Falkenshteyn, Oppenxeym, I. Gelba, V. Lemans va boshqalarning asarlari).

Mesopotamiya tarixini o'rganish markazlari dastlab Angliya va Fransiyada o'rnashdi. XIX asrda u Germaniyaga ko'chdi. Yevropada fashizmning paydo

bo'lishi ko'pgina olimlarni AQShga ko'chishiga sabab bo'ldi. Bu yerda hozir jahonga mashhur osurshunoslik markazlari ishlaydi. Shu bilan birga hozir Fransiya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Turkiya va Iroqdagi osurshunoslik markazlari samarali tadqiqotlar olib bormoqdalar.

2.Mesopotamiyada davlat va jamiyatning paydo bo'lishi.

Shumer shahar davlatlari, Shumer-akkad davlatlari

Mesopotamiya (yunoncha-“ikki daryo oralig'i”, Dajla va Frot oralig'idagi o'lka) Fors qo'ltig'idan Arabiston cho'li, Suriya, Arman Tavri va Zagros bilan cheklangan. Hudud Quyi va Yuqori Mesopotamiyaga bo'linadi. Quyi Mesopotamiya Old Osiyoning eng unumdor qismi, lekin u mineral xom-ashyo va yog'ochga kambag'al. Keng miqyosdagi suniy sug'orish ishlarini amalga oshirilishi tuproqni sho'rlanishi va hosilni pasayishiga olib keldi.

Er. avv. XI-VIII ming yilliklarda mezolit davrida Dajla va Frot daryolarining vodiylariga qo'shni tog'li rayonlarida temirchilik, hayvonlarni, o'simliklarni ilk madaniylashtirish jarayoni boradi: ilk paxsa binolar paydo bo'ladi. Bu davrda Zavi-Chemi-Shanidar, Mifat dehqonchilik manzilgohlari mavjud bo'lgan.

Neolit davrida taraqqiyot sur'ati kuchayadi. Zagros vodiysida Jarmo madaniyati manzilgohlari paydo bo'ladi. Er. avv VII ming yillik oxiri VI ming yillik boshlarida Tel-Satto o'troq manzilgohlari shakllanadi.

Er. avv VI ming yillik o'rtalarida Shimoliy Mesopotamiyada Xassun madaniyati rivojlanadi. Er. avv. IV ming yillik oxiri-III ming yillik boshlarida Jamdat-Nasr madaniyati davrida mis va qalay mehnat qurollari ishlatila boshlaydi.

Er. avv III ming yillikda Mesopotamiya janubida shumerlar, Dajla va Frot daryolarining o'rta oqimida akkadlar, shimolda-xurritlar taraqqiyotda ildam qadam tashlaydilar. Yirik shahar markazlari Ashshur, Mari, Nineviya va boshqalar paydo bo'ldi. Er. avv III ming yillikning birinchi yarmida Mesopotamiya janubida qator shahar-davlatlar Eredu, Ur, Larsa, Uruk va Kish kabilar paydo bo'ladi. Hunarmandchilik yuqori darajada rivojlandi. Metallurgiya sanoati birinchi o'ringa chiqib oladi. Metall quyish, kovsharlash, payvandlash usullari o'zlashtiriladi. Savdo hunarmandchilikdan ajralib chiqadi. Jamoada maxsus savdogarlar tamkarlar faqat tovar ayirboshlash bilan shug'ullana boshlaydilar. Yerni sotish va sotib olish boshlandi. Qulchilik munosabatlari rivojlanadi. Urushlar qulchilik manba bo'lgan. Qullar «begona mamlakat erkagi (ayoli)» degan ideogrammalar mavjud.

Qullar xo'jalikning turli sohalarida ishlatilgan. Ibodatxonalarda qul mehnatidan foydalanilgan, o'rtacha qullar soni podsho, ibodatxona xo'jaligida 100-200 tani tashkil qilgan. Xususiy xo'jalikda 1-3 ta, podsho xo'jaligida bir necha o'n qul bo'lgan. Taxminlarga ko'ra, Lagash davlatida 80-100 ming erkin kishiga 30 ming, qul Shuruppakda 30-40 ming erkin kishiga 2-3 ming qul to'g'ri kelgan.

Qullar 15 sikldan 23 sikl kumushga sotilgan.(1 sikl-8 gramm). Shumer jamiyatida qullardan tashqari o'z yeri bo'lmagan yoki yeridan ajralgan, boshqa jamoalardan kelganlar, kambag'al oilaning kichik a'zosi ibodatxonaga bag'ishlangan qaram kishilar ko'p bo'lgan. Bu qaram kishilar ibodatxona va xususiy xo'jaliklarda qullar qatorida mehnat qilganlar. Ilk sulola davrida Shumer jamiyatining hukmron qatlamini quldorlar tashkil qilgan. Bu qatlamga urug' zodagonlari, oliy kohinlar, ma'muriyat vakillari bo'lgan amaldorlar kirgan. Mayda ishlab chiqaruvchilar qatlamini kichik yer uchastkasiga ega bo'lgan hududiy va katta oilalarga birlashgan oddiy jamoachilar tashkil qilgan. Shumer jamiyatida yer egaligi ikki qismdan jamoa va ibodatxona yerlaridan iborat bo'lgan. Ilk sulola davrida er. avv. XXVIII-XXVII asrlarda shahar-davlat tepasida «En» (janob)-oliy kohin turgan, ehtimol u saylab qo'yilgan. «En»ning vazifasi kohinlik, ibodatxona ma'muriyatini boshqarish, ibodatxona, shahar qurilishi-sug'orish

inshootlarini barpo qilish, boshqa jamoa mulki hamda uning iqtisodiyotini boshqarish bo'lgan. Er. avv. III ming yillik o'rtalarida "En" unvoni o'rniga "Ensi" ("kohin-quruvchi" shahar boshqaruvchisi) va "Lugal" ("katta odam", "podsho", akkadcha "sharru") paydo bo'ladi.

«Ensi» vazifasi sug'orish inshootlari va ibodatxonalar qurishga rahbarlik qilish bo'lgan, shu sababli u ko'pincha boshida qandaydir qurilish materiallari bilan to'ldirilgan savat ko'targan tarzda tasvirlangan; jamoani, ibodatxonani boshqarish, soliqlar to'plash, ba'zida ibodatxona harbiy qismini boshqargan. «Ensi» vazifasi saylanadigan bo'lib shu sababli uning hukmronligi «navbat» deb atalgan.

«Lugal» funksiyasi «Ensi»dan obro'liroq va mavqei kattaroq bo'lib, yirik shahar ba'zida shaharlar birlashmasi hukmdoriga nisbatan aytilgan. Ilk sulola davrida oqsoqollar kengashi va yig'ini hokimni saylagan yoki mansabidan tushirgan, uning faoliyati ustidan nazorat qilgan, jamoa a'ziligiga qabul qilgan, hukmdor oldida maslahat organi bo'lgan.

Mulkiy tabaqalanishni kuchayishi natijasida xalq yig'inining roli tusha boradi. Hukmdorning iqtisodiy-siyosiy mavqei o'sib boradi. Uning tayanchi qo'shin bo'ladi. Bu yaxshi qurollantirilgan 5-6 ming kishini tashkil qilgan.

Ilk Shumer shahar davlatlari hududi kichik bo'lib, odatda u kichik shahar, atrofdagi qishloq xo'jalik

okrugidan iborat bo'lgan. Eng qadimgi Shumer shahri Eredu hisoblangan. U bilan birga qadimgi hujjatlarda shimoldagi Sippar, janubdagi Shuruppak tilga olinadi.

Er. avv. III ming yillik boshlaridan shumerlar jezni o'zlashtira boshladilar. Shu davrdan arxeologlar ilk sulola davrini (er. avv. 3000-2300-yillar atrofi) belgilaydilar. Shumer an'anasi esa mamlakat tarixini qaysidir "to'fon" gacha va "to'fondan" keyingi davrga bo'ladi. Haqiqatdan ham er. avv. 2900-yillar atrofida Quyi Mesopotamiyani qazishmalariga ko'ra "to'fon" bo'lgan.

Shumer tarixi u yoki bu markazning siyosiy yetakchiligiga qarab er. avv. III ming yillikning birinchi yarmida ilk sulola davrini tashkil qilgan uch bosqichga bo'lish qabul qilingan.

Bu davrda Kish shahri yuksalib I Kish sulolasi hukmronlik qiladi. Uning hokimlari orasida shumer afsonalari qahramonlaridan biri Etana ko'zga tashlanadi. Kishining qudrati juda uzoq vaqt xotirada qolib keyinchalik ko'p hokimlar «Kish lugali» unvonga ega bo'lishga harakat qilganlar, bu unvonning egasi lugal-“yetakchi” bo'lgan. Kishning hokimlaridan biri Etana (er. avv. XXVIII asr) to'g'risida epik rivoyat shakllanib, rivoyatda u ilohiy burgutda o'zi uchun “tug'ilish maysasi”ga ega bo'lish va voris merosxo'r olish uchun osmonga xudolar oldiga ko'tariladi hikoya qilinadi.

Kishning zaiflashuvi Urukning yuksalishi bilan boshlangan. Er. avv. 2600-yillar atrofida Kish shahrining podshosi Aggi, Uruk shahrining podshosi Gilgamesh (mashhur doston qahramoni) tomonidan taxtdan tushiriladi. Gilgamesh butun Shumerni birlashtiradi. Rivoyatlarga ko'ra u xudoning o'g'li bo'lib, o'limidan keyin xudo deb ulug'langan.

Ilk sulola davrining uchinchi bosqichida er. avv. 2550-yillar atrofida Urukni yetakchiligi o'rniga o'zining shaxta sog'onalari bilan ma'lum bo'lgan Ur sulolasi keladi. Ur shahri janubiy Mesopotamiyada yetakchilik qila boshlaydi. Ur shahrida podsho hokimiyati kuchayadi, hukmdorlar uchun hashamatli sog'onalar qurila boshlaydi. Vaqt o'tishi bilan ziddiyatlar kuchayib, Ur zaiflashib qo'shni Lagash shahri kuchayib ketadi. Lagash deyarli barcha

Shumer shaharlarini bo`ysundiradi, Elam ustidan g`alaba qiladi. Er. avv. XXIV asrda Lagashda ensi hokimiyati kuchayadi va u Lagash bosh xudosi Ningirsunning bosh kohini bo`ladi. Uning hokimiyati urug`chilik munosabatlarini yemirilishi, savdo-hunarmandchilikni rivojlanishi natijasida shahar aholisini turli tabaqalari tomonidan qo`llab-quvvatlanadi.

Ibodatxona xo`jaliklariga ham soliq solinadi, hunarmand, jamoachilardan turli majburiyatlarni o`tash talab qilinadi. Daromad solig`i ko`payadi. Lagashda ijtimoiy ziddiyat kuchayadi. Yangi «ensi» Urukagina ijtimoiy ziddiyatlarni bo`shashtirish uchun islohot o`tkazadi. Oliy kohinlar soliqlardan ozod qilinadi, ibodatxonalarining qaram kishilarga natural mahsulot to`lovi miqdori oshirilib, ularning huquqlari kafolatlanadi. Aholidan olinadigan soliq-to`lovlar bir qadar kamaytiriladi. Urukagina «Lugal» unvonini qabul qiladi. Ammo ichki ziddiyatlar Lagashni zaiflashtiradi. Lagashning ichki qiyinchiliklaridan foydalangan Umma shahri podshosi Lugalzagissi er. avv. XXIV asr oxirida Lagashni bosib olib, butun Shumerda chorak asr yetakchilik mavqeiga ega bo`ladi. Umma shahar-davlati hududi O`rtayer dengizidan Fors qo`ltig`igacha (shumercha “Yuqori dengizdan to quyi dengizgacha”) cho`zilib ketgan.

Kishning fitna qurboni bo`lgan podshosi Lugalzagissining kichik saroy amaldori, kelib chiqishi

oddiy odamlardan boʻlgan akkadlik (rivoyatlarga koʻra tashlandiq boʻlgan va keyinchalik Kish saroyida tarbiyalangan) Kishning bir qism aholisi bilan koʻrimsiz Akkad shaharchasiga yashirinadi. Oʻzini Sharrum-ken (“haqiqiy podsho” zamonaviy aytilishi Sargon) Sargon, (er. avv 2316-2361-yillar) deb eʼlon qiladi. Sargon ommaviy yengil qurollangan qoʻshin tuzdi. Shumer shimolidagi Akkad davlatiga asos soldi. U kuchli qoʻshin bilan 34 jangdan keyin butun Shumerni istilo qildi. Sargon oʻzining 55- yillik podsholigi davrida (er. avv. 2316-2261 yillar) butun Mesopotamiyani Akkad davlati qoʻl ostiga birlashtiradi. Bundan tashqari u Kichik Osiyo, Kipr, Suriya, Elam va hatto uzoq Janubiy Erongacha harbiy yurishlar qiladi. Sargon davlati hududiga ahmoniylarga boʻlgan bir yarim yil davomida hech kim teng kela olmadi.

Sargon davlati oldingi Mesopotamiya davlatlaridan farq qilgan holda markazlashgan davlat edi. Sargon va uning vorislari davrida mamlakatda iqtisodiyot, pul-tovar munosabatlari, sunʼiy sugʻorishga asoslangan dehqonchilik yuksaladi. Podshoning mustabid hokimiyati urugʻ zodagonlarining, oqsoqollar kengashining kuchli qarshiligiga uchraydi. Podsho ularning qarshiligini sindirish, oʻz hokimiyatini mustahkamlash uchun xizmatdagi zodagonlar, amaldorlar qisman kohinlarga tayanib ish koʻradi. Baʼzi shaharlarning merosiy

«Ji»lari (hokimilari) o'rniga podsho o'z kishilarni tayinlaydi. Sargon muntazam qo'shinni tashkil qilib, harbiylarga xizmat uchun yer ajratib beradi. Natijada podsho («Sharrum») ning qudratli hokimiyati vujudga keladi.

Sargon va uning merosxo'rlari Rimush, Naramsuen (er. avv. 2236-2200-yillar) podshoning mustabid hokimiyatini mustahkamlash uchun isyonchi shaharlar, «ensi»lar, urug' zodagonlariga qarshi muntazam kurash olib borishga majbur bo'lganlar. Podsho hokimiyatini mustahkamlash uchun merosiy «ensi»larni, o'z o'g'illari bilan almashtirganlar, merosiy hokimlar oddiy amaldorlar darajasiga tushirilgan. Podsho ichki siyosatda kohinlarga suyanadi. Kohinlarga ko'plab imtiyozlar berilgan. Podsho va uning o'g'illari ibodatxona kohinlari lavozimini bajarganlar. Kohinlar Naramsuenni «akkad xudosi» deb tan oladilar.

Naramsuen faol tashqi siyosat olib boradi. Subartu, Elam, Fors qo'ltig'igacha, Zagros tog'larida lulubeylarga nisbatan g'olibona yurishlari va tashqi siyosatdagi yutuqlari uchun «dunyoning to'rt iqlimi podshosi» unvoniga ega bo'ladi.

Akkad podsholigining qudratiga Mesopotamiyaga Zagros tog'laridan bostirib kirgan tog'li qabilalardan bo'lgan qutiylar chek qo'yganlar. Boshida Naramsuen ularni og'ir janglarda yengib haydab chiqardi va o'zi urushda halok bo'ldi, ammo ular yana bostirib

kirdilar. Mamlakat qutiylar tomonidan talon-taroj qilindi, Shumerning mahalliy hokimlari ularga xiroj to'ladilar. Lagash hokimlari qutiylar yordamiga tayanib boshqa shaharlar ustidan ma'lum darajada hukmronlik qildilar. Janubiy Mesopotamiyada Lagashning zo'ravonligi boshqa shahar-davlatlarning qahr-g'azabiga uchradi va qutiylardan ozod bo'lish vaqtida qo'shni shahar-davlatlar tomonidan Lagash shahri shafqatsiz buzib tashlanadi. Qutiylar davridagi Lagash hokimlaridan biri Gudea (er. avv. 2137-2117-yillar) o'zining yozuvlari va haykallari bilan ma'lum. Uning davrida Ningirsu xudosi ibodatxonasi atrofida yagona ibodatxona xo'jaligi tashkil etilgan edi. Gudea bu xudo uchun olinadigan maxsus soliq joriy qiladi va qurilish majburiyatini kiritadi. Gudea Hind daryosi havzasi viloyatlari bilan savdo qiladi va Elam bilan urush olib boradi.

Qutiylar Mesopotamiyada yuz yilga yaqin hukmronlik qilganlar. Er. avv. 2109-yil qutiylar Ur podshosi Utuxengal tomonidan tor-mor qilinadi va III Ur sulolasi hukmronligi boshlanadi. Utuxengalning safdoshi Ur-Nammu (er. avv. 2106-2094-yillar) va uning o'g'li Shulgi (er. avv. 2093-2046-yillar) o'z davlatlarini misli ko'rilmagan darajada mustahkamladilar va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirdilar.

Buzilgan sun'iy sug'orish tizimi to'liq qayta tiklanib, yangi-yangi kanal, to'g'onlar ko'riladi. Katta

hajmdagi chorvachilik, dehqonchilik xo'jaliklari tashkil qilinadi, hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan podsho ustaxonalari ishi yo'lga qo'yiladi, tashqi savdo kengaytiriladi. O'lchov birliklari tartibga solinadi. Ibodatxona zikkuratlari, podsho sog'onalari quriladi. III sulola davrida asosiy yer zahirasi podsho qo'lida to'plandi. Jamoa yerlari xususiy qo'llarda o'ta boshlaydi. Podsho jamoachilarni xonavayron bo'lishi jarayonini sekinlashtirish uchun jamoa yerlari oldi-sottisini ta'qiqalaydi. Ammo yersizlanish kuchayib ketadi. Kambag'allarning o'z bolalarini qul qilib sotishi, qarz uchun vaqtincha qul bo'lish odatdagi hol bo'lib qoladi. Qullar ko'payib ketadi, qul 9-10 sikl turgan. Shumer-akkad podsholigining davlat boshqaruvi III sulola davrida qadimgi sharq podsho hokimiyatining tugallangan shakli edi. Podsholar cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lib «Ur podshosi, Shumer podshosi va Akkad podshosi» unvonlariga ba'zida «dunyoning to'rt iqlimi podshosi» unvonlariga ega bo'lganlar.

3. Qadimgi Bobil podsholigi. Yangi Bobil podsholigi

Iqtisodiy tushkunlik, amoriy ko'chmanchi kabilalarining hujumi, Ur sulolasining yemirilishi siyosiy tarqoqlikka olib keldi. Amoriy va Akkad

davlatlari bir-birlari bilan shafqatsiz urushlar olib bordilar. Er. avv. 1800-yillar atrofida Mesopotamiya janubini Larsa podsholigi, markazni Bobil shahri va Eshnunna, Yuqori Mesopotamiyani va Mari podsholigini er. avv. XIX asrd oxirida amoriy hukmdor Shamshi-Add (1824-1870-yillar atrofida) davlati egallab olgan edi.

Bu davlatlar o`rtasida uzoqqa cho`zilgan urushlar bo`lib o`tdi. Bu kurashlar davomida sekin-asta Bobil (Bab-ili «xudo darvozasi») shahri yuksala boshlaydi. Bu shaharda I-Bobil yoki amoriylar sulolasi hukmronlik qilib uning boshqaruvi tarixda qadimgi Bobil (er. avv. 1894-1595 yillar) davri deb nom oldi. Bu vaqtda Janubiy Mesopotamiyada akkadlar shumerlarni to`la assimilyatsiya qildilar. Amoriylar sulolasi asoschisi yo`lboshchhi Sumuabum edi. Unga xavfli raqib bo`lgan Elamni er. avv. 1764-yilda Hammurapi 10 yillik urushda Mari podshosi Zimrilim bilan birlashib yanchib tashladi.

O`zaro urushlar shahar, davlatlarni zaiflashtirdi. Larsa shahrini Elam bosib oladi. Elam hokimi Rimsin (er. avv. 1822-1763-yillar) kanallar, ibodatxonalar barpo qiladi. Ko`pgina shaharlar Uruk, Nippur, Issin va Larsa unga qaram bo`ladi.

Shunday bir sharoitda Bobil shahrining yangi markaz sifatida roli kuchayadi. Shaharning ikki daryo oralig`ining qoq o`rtasida joylashuvi barcha sun'iy sug`orish inshootlarining va Old Osiyoning

quruqlik va daryo yo'llarini tutashgan joyda o'rnashgani Bobilning siyosiy, iqtisodiy markaz bo'lishiga qulay omillar bo'ladi.

Bobilni gullab-yashnashi I-Bobil sulolasining oltinchi podshosi Hammurapi (er.avv. 1792-1750 yillar) davriga to'g'ri keladi. Hammurapi dono, uzoqni ko'ra oladigan davlat arbobi, ayyor diplomat, yirik strateg, adolatli qonunshunos va mohir tashkilotchi edi. Hammurapi Bobil uchun foydali bo'lgan ittifoqlar tuzishga mohir diplomat bo'lib, bu ittifoq o'z vazifasini o'tab bo'lgach tezda undan voz kechgan. Hammurapi dastlab Larsa bilan ittifoq tuzadi va janubda Ur va Issin shaharlarini bosib oladi. Mari bilan ittifoq tuzib, Eshnunna shahrini bosib oladi. Mari bilan birgalikda sobiq ittifoqchisi Larsani o'ziga bo'ysundirgach, Hammurapi er.avv. 1759 yil Mari shahrini bosib oladi. Shimolda faqat zaiflashib qolgan Osuriya qoladi, uning yirik shaharlari Ashshur va Nineviya Bobil hokimiyatini tan oladilar.

Hammurapining 42 yillik hukmronligi davomida Bobil kichik shahardan butun Mesopotamiyani birlashtirgan yangi qudratli davlatning poytaxti, Old Osiyoning yirik siyosiy-iqtisodiy va madaniy markaziga aylanadi.

Mesopotamiyada yagona markazlashgan davlat tashkil topdi. Hammurapi uni ikki qismga: akkad tillarida so'zlashadigan shumer-akkad xudolariga sig'inadigan asosiy hududga va Elam Suzasi, Yuqori

Mesopotamiyani xurrit-amoriy hududlarini o`z ichiga olgan viloyatga bo`ldi.

Hammurapining vorisi Samsuilin (er. avv. 1749-1712 yillar) davrida Bobilda ichki ziddiyatlar kuchayib, qishloq jamoalar, jangchilar va boshqa soliq to`lovchilarning ahvoli yomonlashadi. Er. avv. 1742-yilda Mesopotamiyaga shimoli-sharqdan bu yerda avval noma`lum bo`lgan "kass" etnomidagi hind-yevropa qabilalari (Akkadcha Kassu, zamonaviy fanda kassitlar, o`zlarini kasje-kaspiy deb atagan) Gandash nomli yo`lboshchilari bilan bostirib kiradilar. Elam janubda shumer shaharlariga bostirib kiradi. Sippar va Issin shaharlarida qo`zg`olon ko`tariladi.

Shimoliy-g`arbda yangi Mitanni davlati vujudga keladi. Mitanni davlati Bobilni Kichik Osiyo va Sharqiy O`rtayer dengizi qirg`og`iga boradigan yo`llardan to`sib qo`yadi. Buning ustiga eramizdan avvalgi 1595-yilda xetlar Bobilga bostirib kirib I Bobil sulolasini tugatadilar.

Amoriylar davrida Bobilning iqtisodiyoti, ijtimoiy-siyosiy tuzumi, Hammurapining qonunlar to`plami, uning noib va amaldorlar bilan yozishmalari, xususiy hujjatlar orqali ma'lum.

Qonunlar to`plamining tuzilishi Hammurapining jiddiy siyosiy tadbiri edi, chunki bu to`plam Bobilning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan edi. Qonunlar to`plami kirish,

qonunlar va xulosani tashkil qilgan uch qismdan iborat edi.

Hammurapi davrida Babil iqtisodiyoti sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik, bog'dorchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdodan iborat bo'lgan. Qadimgi Bobilda bu davrda ekin yerlari ko'payadi, bog'dorchilikda xurmo yetishtirish gullab-yashnaydi, g'alla ekinlaridan, moyli o'simliklardan yuqori hosil olinadi. Bunday yutuqlar faqat sun'iy sug'orish tizimini butun mamlakat miqyosida kengaytirish asosida amalga oshiriladi. Maxsus amaldorlar katta-kichik kanallarni ko'rish va ta'minlashni nazorat qilib turganlar. Mari arxivi hujjatlariga ko'ra aholining barcha mehnatga qobiliyatli qismi erkin kishilardan tortib qullargacha sug'orish inshootlarini ko'rish va ta'minlash majburiyatini o'tagan, undan bosh tortganlarga o'lim jazosigacha berilgan. Hammurapi qonunlarida maxsus to'rt modda dehqon jamoasining o'z yerida, sug'orish inshootlariga befarq qarashiga qarshi qaratilgan, agar dehqonning yeridan qo'shnilar yeriga suv toshib ketsa, u keltirilgan zararni to'lashga majbur bo'lgan, agar puli bo'lmasa o'zi va mol-mulki qo'shniga keltirgan zararni qoplash uchun sotilgan. Podsho «Hammurapi kanali» deb atalmish katta kanal qurdirgan.

Chorvachilik yirik hajmda rivojlangan. Qonunlarda bir necha bor yirik va mayda chorva

to'grisida eslatiladi. Ko'pincha qoramolni, dala ishlariga, xirmon va yuk tashishga ijraga berilgan. Hunarmandchilikning xilma-xil sohalari rivojlangan. Qonunda bajarilgan ish uchun qat'iy baho berilgan va ishning past sifati uchun hunarmand qattiq jazo olgan. Hammurapi qonunlar to'plamining 229-moddasida shunday deyiladi: «Agar quruvchi kishiga uy qurdi va o'z ishini mustahkam qilmadi, u qurgan uy yiqilib, uy egasini o'ldirib qo'ydi, bu quruvchi o'limga hukm qilinishi lozim». Erkin kishini muvaffaqiyatsiz muolaja qilgan jarrohning barmoqlari chopilgan (218-modda).

Savdoning rivojlanishiga butun Mesopotamiyaning yagona Bobil davlatiga birlashuvi muhim omil bo'ldi. Bobildan g'alla, xurmo, kunjut yog'i, jun va hunarmandchilik buyumlari eksport qilingan. Metall, qurilish toshi va yog'och, qullar va zeb-ziynat buyumlari import qilingan.

Bobilda savdo bilan maxsus savdo agentlari – tamkarlar shug'ullangan, o'z xizmatlari uchun ular yer, bog', uy olganlar va sudxo'rlik bilan ham shug'ullanganlar. Bobil, Nippur, Ur, Larsa kabi yirik shaharlar, katta savdo markazlari bo'lgan. Erkin kishi «avelium»-(«odam») deb atalgan. Qonunlarning barcha moddalarida xususiy mulk himoya qilingan.

Bobil aholisining asosiy qismini xazinaga tushadigan soliqlarni to'lovchisi mayda ishlab chiqaruvchi va mayda mulkdorlar tashkil qilgan. Shu

sababli ularning huquqlari qonun moddalari bilan himoyalangan.

Misol uchun ba'zi moddalar ularni sudxo'rlar zo'ravonligidan himoya qilgan: sudxo'rga qarz uchun hosilni olishi ta'qiqlangan, kumush uchun qarz foizi 20, g'alla qarzi uchun 33 foiz bilan cheklangan. Garovga olingan kishiga nisbatan shafqatsiz muomala uchun qat'iy chora o'lim jazosi qo'llangan, qarz uchun qaramlik 3 yil muddat bilan cheklangan. Bobil jamiyatida erkin kishilardan tashqari «mushkenum» atamasi «pastga egilgan» ma'nosini bildirgan. Mushkenumlar jamoa bilan aloqasi uzilgan, yeri bo'lmagan kishilar bo'lib, ular cheklangan fuqarolik huquqiga ega bo'lganlar. Ular podsho xo'jaligida ishlaganlar, podshodan yerni shartli olganlar. Mushkenumlarga tan jarohat yetkazilsa, qoidaga ko'ra pul jarimasi to'langan, erkin kishiga nisbatan talion huquqi (ko'z uchun ko'z, tish uchun tish) qo'llanilgan. Mushkenumni davolash erkin kishiga nisbatan ikki marta arzon bo'lgan. Qonunlarga qaraganda mushkenumlar pul mablag'i va mulkka egalik qilganlar.

Bobil jamiyatining eng quyi tabaqasi qullar («vardum») bo'lgan. Qullikning manbasi urushlar, mulkiy tabaqalanish natijasida qarzi uchun qul qilish, otaning patriarxal hokimiyati ostida oila a'zolarining huquqsizligi, otaning farzandlarini garovga berish, qullikka sotish huquqi, ba'zi jinoyatlari uchun qul

qilish (misol uchun, asrandi o'g'ilning o'z ota-onasidan voz kechishi, xotinning isrofgarchiligi, jamoachining sun'iy sug'orish inshootiga loqayd qaragani) va qullarning tabiiy ko'payishi bo'lgan.

Bobilda qulchilik o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan, qul uncha katta bo'lmagan mulkka ega bo'lishi mumkin bo'lgan, quldan bo'lgan bolalariga mulk vasiyat qilish mumkin bo'lgan.

Bobil oilasi ota va er hukmron bo'lgan patriarxal oila bo'lgan. Oila nikoh shartnomasi asosida qurilgan va er nikoh sovg'asi, xotin sep keltirgan. Xotin o'z sepiga va erining sovg'asiga o'z huquqini saqlagan, erining o'limidan so'ng, bolalar balog'at yoshiga yetguncha beva oila mulkiga egalik qilgan. Qonunlar ayolning sog'ligini himoya qilgan, agar ayol eriga yomon muomala qilsa, va uni mol-mulkini sovursa, ayol qulga aylantirilgan; eriga xiyonat qilsa, o'lim jazosiga hukm qilingan. Ajralish va qayta erga chiqish qiyinlashtirilgan. Ota-ona mulkiga «somondan oltingacha egalik qilish» huquqiga o'g'il-qiz ega bo'lgan, ammo o'g'ilga ko'proq moyillik bildirilgan.

Qadimgi Bobil davlati mutlaq bo'lgan. Davlat boshida podsho turgan, u diniy qonunchilik, sud va ijroiya hokimiyatiga ega bo'lgan. Podsho yer zahirasi bepoyon bo'lgan, bu yerlar ijaraga va xizmati uchun berilgan. Sud hokimiyati mukammal shakllangan. Podsho sudi yetakchi o'rinda turgan,

ibodatxona sudi, jamoa sudi va kvartal sudlari mavjud bo'lgan. Sudyalar kollegiyalarga birlashganlar. Ularga jarchilar, choparlar, kotiblar kabi sud xodimlari bo'ysungan.

Moliya-soliq mahkamasi kumush va mahsulot, chorva, hunurmandchilik buyumlari bilan olinadigan soliq yig'ish bilan shug'ullangan. Podsho hokimiyati og'ir qurollangan, (redum) yengil janchilardan iborat qo'shinga tayangan. Ularning huquq-majburiyatlari Hammurapi qonunlar to'plamining 16-moddasida belgilangan. Harbiylar xizmatlari uchun yer-mulk olganlar. Qonun askarlarni harbiy boshliqlar zo'ravonligidan himoya qilgan, ularni asirlikdan qutqarish uchun to'lov belgilangan, jangchi oilasi moddiy ta'minlangan. Askarlar harbiy xizmatni sidqidildan o'tashlari zarur bo'lgan, aks holda ular o'lim jazosiga hukm qilinganlar.

Er. avv. 1595 - yildan Bobilda kassit sulolasining hukmronligi boshlanib, 1055 - yilgacha davom etadi. Bu davr «O'rta Bobil davri» deb ataladi. Kassitlar Bobilni yuksak madaniyatini qabul qiladilar. Bobil, Nippur va Sippar shaharlari ma'lum mustaqikka ega bo'ladilar. Ular soliq va majburiyatlardan to'la ozod qilindilar, o'zlarining alohida qo'shinlariga ega bo'ldilar. Natijada iqtisodiyot gullab-yashnadi, savdo-hunarmandchilikni rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratildi.

Kassit sulolasi keng qamrovli tashqi siyosat olib bordi. Ular Frot daryosining o`rta oqimini, Suriyaning bepoyon cho`l hududlarini va Janubiy Suriyadan iordan daryosigacha bo`lgan yerlarni egallab oldilar. Kassitlar markaziy va Janubiy Eronga istilochilik yurishlari qildilar. Ular er. avv. XV asr oxirlarida Misrga qarshi kurash olib bordilar va Misrni Mitanni bilan tinchlik o`rnatishga majbur qildilar. Old Osiyoda qudratli davlatlar Misr, Xett va Mitanni Old Osiyoda ta`sir doirasi uchun shafqatsiz kurash olib bordilar. Kassitlar sulolasi bu davlatlar bilan navbat va navbat murosachilik siyosatini olib bordilar va o`zlarini hukmronliklarini mustahkamlash uchun vaqti-vaqti bilan bu davlatlar bilan ittifoqlar tuzdilar. Kassitlar Misrga qarshi xettlarni qo`llab quvvatladilar, Kassit hukmdorlari er. avv. XIII asrda xetlar bilan ittifoqlikda osuriyaliklarga qarshi urush olib bordilar. Er. avv. XII asr boshlarida Osuriya ham kassitlarga qaram bo`lib qoldi.

Kassitlar davrida shaharlarning o`z-o`zini boshqaruvi, xususiy mulkchilikni kuchaygan davri bo`lgan. Qishloq xo`jaligida natural holat kuchayib tovar ishlab-chiqarish kamayadi. Yirik yer egaligi mustahkamlana boshlaydi. Zodagonlar ko`p hollarda soliq to`lovlaridan podsho farmonlari bilan ozod bo`la boshlaydilar. Bunday farmonlar chegara toshlarida “kudurru” (Yer egalarini soliq va

ma'muriy immunitetlari to'g'risidagi farmon) yozib qo'yila boshlanadi.

Er. avv. XII asrda kassitlar Bobiliga Elam halokatli zarba berdi. Elam bir necha bosqinlardan keyin er. avv. 1150-yillar atrofida kassitlar sulolasi hukmronligini tugatadi. Navuxodonosor I (er. avv. 1124-1108-yillar) II Issin sulolasi davrida elamlıklar Bobildan haydab yuboriladi. Elamga shunday zarba beriladiki, u haqda uch asr (er. avv. 821- yilgacha) biror bir matn xabar bermaydi.

Bobilni keyingi tarixida Dajla, Frot daryolari, Fors qo'ltig'i qirg'og'i va janubiy Mesopotamiyaning shaharlari oralig'ida joylashgan xaldey qabilalari muhim o'rinni egalladilar. Ular yarim ko'chmanchi chorvador va dehqonlar edilar. Xaldeylar er. avv. IX asrda Bobilni janubiy qismini bosib oladilar va Bobil madaniyatini qabul qiladilar. Bobilning oliy xudosi Mardukka sig'inadilar.

Er. avv. 729-yilda Bobilni Osuriya bosib oladi. Osuriyaliklar Bobilda er.avv. VII asrgacha hukmronlik qiladilar. Yangi Bobil podsholigini paydo bo'lishi eramizdan avvalgi 629-yilga to'g'ri keladi. Lashkarboshi Nabopalasar Bobilda yangi xaldey sulolasiga asos soldi. Navuxodonosor II ning hukmronlik yillari Bobilning gullab-yashnagan (er. avv. 605-562-yillar) davri bo'ldi. Bobil 200 ming aholisi bo'lgan qadimgi sharqning eng yirik shahriga aylandi. Shahar Frot daryosining ikki qirg'ogida

joylashgan bo'lib, uzunligi 123 metr, kengligi 5-6 metr bo'lgan ko'prik bilan birlashtirilgan. Shaharda ulkan podsho saroyi, sun'iy tepalikda Bobilning muqaddas ibodatxonasi Esagila joylashgan edi. Ibodatxonaning har bir tomoni uzunligi 400 metrni tashkil qilgan. Undan janubda balandligi 91 metr bo'lgan yetti qavatli Etemenanki («osmon va yerning markazidagi ibodatxona») deb atalgan zikkurat ibodatxona qurilgan. U qadimgi yetti mo'jizaning biri deb hisoblangan. Shahar ikki qator devor bilan o'ralib, uning aylanasi 8 km.ni tashkil qilgan va 8 darvozadan shaharga kirilgan.

Navuxodonosor II vafotidan so'ng Bobil zaiflashadi. Er. avv. 539 - yilda Bobilni Eron podshosi Kayxusrav II bosib oldi. Bobil eramizdan avvalgi 331- yilgacha Ahmoniylar davlati tarkibiga kiradi, keyin esa Makedoniyalik Iskandar davlatiga, uning yemirilishidan so'ng Salavkiylar davlati tarkibiga kiradi.

Bizgacha Bobil tarixini er. avv. VII-VI asrlariga doir ma'muriy matnlar, yozuvlar, podsho farmonlari va farmoyishlari yetib kelgan. Bobil to'g'risida ayrim antik mualliflar ma'lumotlari mavjud.

Hujjatlarga ko'ra, bu davrda qullarning soni ko'paygan. Ibodatxona xo'jaligida yuzlab qullar ishlagan, boylarning yerlarida 3-5 qul, tadbirkor uylarda o'nlab qullar mehnat qilganlar. Yirik yer

egalari erkin kishilarga va qullarga yerni ijaraga bir xil shartlarda berganlar.

Yollanma ishchilar, kam yerli yoki yersiz kishilar ko'pchilikni tashkil qilgan. Yangi Babil podsholigi davrida savdo-tadbirkorlik uylari keng tarqalgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra Egibi va Murashu uylari katta-katta yerlarni ijaraga berganlar. Ibodatxonalar ham tovar-pul munosabatlariga tortilgan. Ular yer va qullarni ijaraga berganlar. Er. avv. I ming yillikda podsho xo'jaligi sezilarli rol o'ynamagan. Podsho yerlari ham ijaraga berilgan. Ibodatxona va xususiy xo'jaliklar yetakchi o'rinni egallaydilar.

Babil xalqaro savdoda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i mamlakatlari va Mesopotamiyadan janubiy-sharqda turgan viloyatlar o'rtasida savdoda vositachilik qilgan. Misr, Suriya, Elam va Kichik Osiyo bilan gavjum savdo qilingan. Babil ahmoniylar viloyatlariga g'alla, kiyim-kechak va jun, gazlama yetkazib beradigan asosiy markaz bo'lgan. Babil Fors davlatining eng boy satrapliklaridan biri edi, u har yili xazinaga 1000 talant (30 tonna) kumush bilan davlat solig'ini to'lagan.

5. Shumer-Babil madaniyati

Mesopotamiya – jahon sivilizasiyasi va qadimgi shahar madaniyatining ilk o'choqlaridan biri. Bu madaniyatning ilk asoschilaridan biri shumerlar

bo'lib, ularning yutuqlarini bobilliklar va osuriyaliklar o'zlashtirib, davom ettirdilar. Mesopotamiya madaniyatining manbalari er. avv. IV ming yillikda shaharlar paydo bo'lishi bilan boshlandi. Uning uzoq yashash davrida unga xos ichki birlik, an'analarni merosiyligi, uning unsurlarining ajralmas aloqasi saqlanib qoldi. Mesopotamiya madaniyatining boshlang'ich davri o'ziga xos yozuvning shakllanishi bilan belgilanadi. Keyinchalik bu yozuv mixxatga aylanadi. Mixxat Mesopotamiya sivilizatsiyasining asosiy ildizi bo'lib uning barcha jihatlarini birlashtirgan an'analarni saqlab qolish imkoniyatini berdi.

Er.avv. IV-III ming yilliklarda shumer yozuvi paydo bo'ldi. Taxminlarga ko'ra bu yozuv shumerlar Mesopotamiyaga kelganga qadar noma'lum xalq tomonidan kashf qilingan. Shumerlar bu yozuvni sivilizasiya xizmatiga qo'ydilar.

Dastlab shumer yozuvi piktografik shaklda alohida buyumlar, tasvirlar tarzida ifodalangan. Shunday yozuvdan eramizdan avvalgi III ming yillikdan boshlab foydalanilgan. Piktografiya juda sodda bo'lib, haqiqiy yozuv emas edi, u so'zlarni ifodalamas edi. Sekin-asta u mixxatga aylandi. Mixxatga 600 belgi bor edi.

Er. avv. XXIV asrda ilk batafsil yozilgan shumer matnlari paydo bo'ldi. Akkad tili janubiy Mesopotamiyada er.avv. III ming yillikning ikkinchi

yarmida paydo bo'ldi. Shumer va akkad tillari birbiridan ko'pgina so'zlarni o'zlashtirib oldi. Er. avv. III ming yillikning oxirida qadimgi Shumer–akkad lug'atlari tuzilgan. Shumer yozuvi keyinchalik shumer–akkad yozuvini butun Old Osiyo xalqlari o'zlashtirib oldilar.

Akkad tili Old Osiyo xalqaro diplomatiya tiliga aylandi. Qadimgi Mesopotamiyada loy mo'l-ko'l edi. Loy taxtacha yozuv uchun asosiy manba bo'lib, xizmat qildi. Taxtacha loydan yasali tuzlardan kuydirish yo'li bilan tozalangan. Mesopotamiyada o'rmon bo'lmaganligi sababli, faqat eng muhim matnlar yozilgan loy taxtachalar (podsho yozuvlari, kutubxonada saqlanishi lozim bo'lgan asarlar) kuydirilgan. Qolgan taxtachalar oftobda quirtilgan. Odatda, taxtachalar yetti-to'qqiz sm. uzunlikda bo'lgan. Yozuvlar ba'zida tosh va metall taxtachaga ham yozilgan.

Er.avv. I ming yillikda bobillik va osuriyaliklar yozuv uchun teri va chetdan keltirilgan papirusni ishlata boshlaganlar. Shu vaqtni o'zida Mesopotamiyada yog'ochdan qilingan uzun taxtachaga mum surtib mixxat belgilarini tushirganlar. Er. avv. VII asrdan boshlab oromiy tili va yozuvi kirib kelgan paytda mixxat yozuvlari o'linga yuz tutdi.

Bobil va Osuriya madaniyatining eng muhim yutuqlaridan biri kutubxonalar edi. Er. avv. II ming

yillikdan boshlab Ur, Nippur shaharlarida adabiy va ilmiy matnlardan iborat ilk kutubxonalar paydo bo'ldi.

Qadimgi Sharqning eng mashhur kutubxonasi Ashshurbanipalning (er.avv.669-635 yillar hukmronlik qilgan) Nineviya shahrida to'plangan 30.000 taxtachadan iborat kutubxonasi bo'lgan.

Loy taxtachalarga podsho annallari, muhim tarixiy voqealar xronikasi, qonunlar to'plami, adabiy asarlar va ilmiy matnlar yozilgan. Ashshurbanipal kutubxonasining alohida ilmiy qimmatini shundaki, bu kutubxonada dunyoda birinchi marta kitoblar tizimli to'plangan va ma'lum tartibda joylashtirilgan. Ko'pgina kitoblar bir necha nusxada mavjud. Katta matnlar bir xil hajmdagi loy taxtachalarda bayon qilingan. Shunday matnlar qirqdan yuztagacha taxtachaga yozilgan. Har bir taxtachada undan foydalangandan so'ng o'z o'rnida qaytarish imkonini bergan tartib raqamlari qo'yilgan.

Qadimgi Mesopotamiya arxivlar makoni bo'lgan. Eng qadimgi arxivlar er.avv. III ming yillikning birinchi choragiga tegishli. Bu davrda arxiv ma'lumotlari yozilgan taxtachalar namlikdan saqlash uchun mumlangan savatlarda saqlangan. Er.avv. XIX asrga oid Ur shahri arxivi maxsus xonada yog'och tokchalarida saqlangan. Er.avv. XVIII asrga oid boy arxiv Mari podshosi saroyidan, Uruk shahridan er.

avv. VIII-VI asrlarga oid 2500 xo'jalik hujjatlari arxivi topilgan.

Qadimgi Shumer va keyingi Babil maktablarida asosan davlat va ibodatxonalar uchun kotiblar tayyorlangan. Maktablar ta'lim va madaniyat o'chog'i bo'lgan. Maktabda asosan shumer tili va adabiyoti o'qitilgan. Yuqori sinf o'quvchilari kelajakda tor mutaxassislashuvga qarab grammatika astronomiya va matematikadan bilim olganlar. O'zini fanga bag'ishlamoqchi bo'lgan o'quvchi bo'lsa huquq, astronomiya, tibbiyot va matematikani o'rgangan. Maktabda jismoniy jazo keng qo'llanilgan. Mesopotamiya maktablari o'quvchilarining sinf xonasida fanlarni o'rganish uchun loy taxtachalarda yozgan mashq matnlari bizgacha yetib kelgan.

Shumer adabiyotiga oid epik asarlar, afsonalar, madhiya, doston, ertak va maqollar to'plami bizgacha yetib kelgan. Shumer shahrini qo'shni qabilalar hujumlari natijasida halokati to'g'risida ma'lumot beradigan asarlar alohida o'rin tutadi. «Ur shahri aholisining falokati motam yig'isi» (er.avv. XX asr oxiri) asarida ayollar, qariyalar va bolalarning ochlikdan qiynalishi, yong'indan qolgan uylarda halok bo'lganlarni tafsilotlari batafsil tavsiflagan.

Shumer adabiyotining eng mashhur-namunasi afsonaviy qahramon Gilgamesh to'g'risidagi epik afsonalar to'plamidir. Bu asar akkad tilida qayta ishlangan nusxada to'laroq ko'rinishda

Ashshurbanipal kutubxonasiida topilgan. Er.avv. II ming yillik oxirida Bobilda akkad tilida yozilgan falsafiy mavzudagi «ha men donolik ilohini sharaflayman» asari saqlanib qolgan. U aybsiz, mashaqqat chekkan kishining shafqatsiz taqdiri to'g'risida hikoya qiladi.

Shu mavzuga yaqin «Bobil teodisiyasi: (so'zma-so'z tarjimasi, «xudoni oqlash») poemasi er.avv. IX asrda paydo bo'lgan. Uning muallifi podsho saroyida koxin bo'lib xizmat qilgan, Esagil kuni-Ubbib nomli kishi bo'lgan. Asarda bobilliklarning qiziqtirgan diniy-falsafiy g'oyalar o'z aksini topgan. Er.avv X asrga oid «Qul menga bo'ysun» asari hayotga umidsizlik ruhida yozilgan. U xo'jayinning o'z qo'li bilan dialogi tarzida yozilgan.

Katta badiiy qiymatga ega bo'lgan Osuriya annallari osur jangchilari bo'lgan begona davlatlar tabiati to'g'risida ritmik tilda yozilgan. Eng mashhur Osuri asari bu Osuriya podsholarining dono kotibi va maslahatchisi Axikar to'grisidagi qissadir. Kissa to'liqroq holda suriya tilida saqlanib qolgan.

Qadimgi Mesopotamiya mafkuraviy hayotida din hukmron o'rin egallagan. Er.avv. IV-III ming yilliklar chegarasida Shumerda batafsil ishlab chiqilgan, keyinchalik Bobilda o'zlashtirilib, rivojlantirilgan teologik tizim yuzaga keladi. Har bir shumer shahri o'z xudo homiysiga ega bo'lgan. Bundan tashqari, umumshumer shaharlari sig'ingan

xudolar bo'lgan. Bu osmon xudosi Anu, yer xudosi Enlil, suv xudosi Enki yoki Ea kabi ilohlar tabiat stixiyasi kuchlarini aks ettirganlar. Ko'pincha ular koinot jismiga o`xshatilgan. Har bir xudoga alohida vazifa yuklatilgan. Enlil taqdir xudosi, shaharlar asoschisi hamda motiga va omoch kashfiyotchisi, quyosh xudosi Utu (Akkad mifologiyasida Shamash), Oy xudosi Ninnar, Enlilning o'g'li sevgi va hosildorlik xudosi Innana (Bobil va Osuriya panteonida Ishtar) abadiy hayot, tabiat xudosi Dumuzi (Bobilda-Tammuz) keng tarqalgan.

Urush xudosi kasallik va o'lim xudosi Nergal (Marsen) sayyorasiga o`xshatilgan. Bobil bosh xudosi Marduk – Yupiter bilan Nabu (Mardukning o'g'li) donolik, yozuv va hisob xudosi Merkuriy sayyorasiga o`xshatilgan.

Xudolardan tashqari, ko'p sonli ezgulik devlariga sig'inilgan. Turli xil kasalliklar sababchisi bo'lgan yovuz devlarni rahmdil qilishga harakat qilganlar. Devlar yarim odam, yarim hayvon tarzida tasvirlanganlar. Odamlar o'zlarini odam boshli, qanotli ho`kiz sifatida ifodalaganlar. Qanotli ulkan haykallar Osuriya podsholari saroylari kirishini qo`riqlaganlar.

Shumer va akkadlar u dunyoga ishonganlar. Ularning tasavvurida u dunyo soyalar podsholigi qaysiki, o'liklar ochlik va chanqoqlikdan qiynaladilar. Loy, chang bilan ovqatlanadilar. Shuning

uchun marhumlarning bolalari ularga qurbonlik keltirishga majburdirlar.

Qadimgi Mesopotamiyada dunyoning ilmiy bilishda ma'lum yutuqlarga erishildi. Bobilda ayniqsa, matematika fanlari amaliy maqsadlar uchun yuzaga kelib, yuqori darajada rivojlanadi. Qadimdayoq, bobilliklar zikkuratlarning yuqori qavatlaridan turib osmon jismlarini muntazam kuzatganlar. Ana shu ko'p asrlik kuzatishlari natijasida matematik-astronomiya vujudga keldi. Astronomlar yulduzlar o'rtasidagi masofani astronomik hisob-kitob qilganlar. Bobilda ko'p sonli astronomik jadvallar vujudga kelgan. Shu davrda Bobilda mashhur astronomlar Naburian va Kiden yashaganlar. Naburian oy fazalarini aniqlash tizimini ishlab chiqdi. Kiden quyosh yilini 365 kun, 5 soat 41 minut va 41,6 sekund xisobladi. U yil hisobi davomiyligida bor yo'g'i 7 minut, 17 sekundga xato qilgan. Astronomiya astrologiya bilan bog'langan edi.

Bizgacha juda ko'p Bobil tibbiyot matnlari yetib kelgan. Mesopotamiya vrachlari chiqqan va singan suyak bo'g'inlarini davolay olganlar, lekin odamning ichki kasalliklarni davolay olmaganlar. Er. avv. III ming yillikdayoq mesopotamiyaliklar Hindistonga boradigan yo'lni, er. avv. I ming yillikda Efiopiya va Ispaniyaga boradigan yo'lni bilganlar. Bizgacha yetib kelgan xaritalar bobilliklarning o'z geografik

bilimlarini tizimga solishga harakat qilganliklarini ko'rsatadi.

Qadimgi Mesopotamiyaning san'atini shakllanishi va keyingi taraqqiyotiga shumerlarning badiiy an'analari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tosh o'ymakorlik er.avv. III ming yillik boshlarida shakllandi. Toshga naqshlar o'yish (gliptika) er.avv. I asrigacha yuksak darajada rivojlandi. Er.avv. XXIV-XXIII asrlarda Mesopotamiya yagona davlat bo'lib, birlashgan paytda podsholarning ideallashtirilgan portret-tasvirlari paydo bo'ladi.

Er.avv. II ming yillik boshlaridan qurbonlik keltirish, saroy hayoti manzaralari tasvirlangan freska san'ati rivojlanadi. Mesopotamiya san'ati er.avv. VIII-VII asrlarda Osuriya davlatining gullab-yashnagan davrida o'zining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Bu asosan relief san'atida o'z aksini topgan. Bu davrda ulug'vor saroy va ibodatxonalar barpo qilina boshlandi.

Er.avv. I ming yillikda Mesopotamiyada yirik savdo-hunarmandchilik madaniyat markazlari bo'lgan katta shaharlar paydo bo'ladi. Mesopotamiyadagi osuk podshosi Sinaxxreb tomonidan er. avv. 705-681-yillarda qurilgan, maydoni bo'yicha Old Osiyoda eng katta shahar Osuriya poytaxti Nineviya edi. Shahar 729,7 ga yerni egallab, shaharda 170 ming aholi yashagan.

Mesopotamiyada shisha ishlab chiqarish juda erta er.avv. XVII asrda boshlanadi, temirdan foydalanish esa, kechroq er.avv. XI asrga boshlanadi. Mesopotamiyaning ilmiy bilimlari, san'ati, me'morchiligi, dini, yozuvi va adabiyoti, qadimda ko'pgina sharq xalqlari madaniyati ravnaqining o'lchov mezoni bo'lib xizmat qildi.

Tayanch iboralar

Mesopotamiya, piktografiya, mixxat, Ashshurbanipal kutubxonasi, poema, arxivlar, «Bobil teodisiyasi», Anu, Nergal, Enlil, Ennana, Ea, Nannar, Marduk, Nabu, Borsippa, Sippar, freska, Nineviya, Kuden, Naburion, zikkurat, Gilgamesh poemasi, mixxat, oromiy yozuvi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук.
Т.1998 yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира:
Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭКСМОЭ-М. 2004.
Ôëâð÷ãĎ Í.Ä. ÊóëòóĎà è èñêóññòââ äâóĎâ÷ÿ è
ñññâäïèõ ñòĎâí. Ì.Ë.1958ã.

Êëî÷êîâ Ñ. Äóõîâíâÿ êóëòóĎà Âââèèíâ. ×âëîââê,
ñóâââ âĎâìÿ Ì.1983ã

ÌâëëâĎò Ж. ÄĎââíâéøèâ ñèâèèèçañèè Áëèæíââí
Âññòîèèâ.Ì.1982

3-mavzu. Qadimgi Misr Reja

- 1. Qadimgi Misrda sinfiy jamiyat va davlatni paydo bo'lishi**
- 2. Qadimgi podsholik (er. avv. XXIX asrning oxiri-er. avv. XVII asr). O'rta podsholik (2020-yil-er. avv. XVII asr boshlari)**
- 3. Yangi podsholik davrida buyuk Misr davlati (er. avv. XVI-XII asrlar)**
- 4. So'nggi podsholik davrida Misr**
- 5. Misr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari**

1. Qadimgi Misrda sinfiy jamiyat va davlatni paydo bo'lishi

Qadimgi Misr deb Nil daryosining birinchi ostonasidan boshlab keng Nil deltasini hosil qilgan tor Nil vodiysiga (kengligi 1 kmdan 20 km.gacha) aytiladi. Tor Nil vodiysi Yuqori Misr, deltaning quyi qismidagi viloyat Quyi Misr deb atalgan. («Yegipet» nomi yunoncha, Misr poytaxti Memfis misrcha «Xetkau-Ptax» yoki xikupta «xudo Ptaxning ruhi kal'asi» ma'nosini bildiradigan so'zdan kelib chiqqan.) Misrliklar o'z mamlakatlarini Nil vodiysining haydalgan qora tuproqli yeriga qarab Kemet-«qora yer» deb ataganlar.

Misr Afrika qit'asining shimoliy-sharqiy qismida joylashgan, Suvaysh bo'yni orqali Misr Old Osiyoning madaniy markazlari bilan bog'langan. Misr

Nil daryosi orqali Tropik Afrika va O`rtayer dengiziga tutashgan.

Gerodot “Misr-Nilning sovg`asi”-deb ta`riflaydi. Chunki Nil daryosi Misr iqtisodiy hayotida yetakchi o`rin tutgan. Nilda har yili 19 iyunda toshqin ko`tarilgan. Bu toshqin sentabr o`rtalarigacha davom etgan. Noyabrda daryo o`z o`zaniga tushgan. Ekilgan yer aprel-mayda hosil keltirgan. Nil daryosi Misr iqtisodiyotining asosi dehqonchilikda muhim o`rin tutgan. Mo`l-ko`l hosil sun`iy sug`orish asosida olingan.

Misrlilar dehqonchilik ishlariga ko`ra yilni 3-mavsumga bo`lganlar: “to`la suv mavsumi”-Nil toshqini (iyul o`rtalari), «ekin, unish mavsumi» ekishdan hosil yig`ishgacha bo`lgan qishloq xo`jalik ishlarini to`liq sikli (noyabr va may o`rtalari), «quruq mavsum»-yerni dam olish vaqti va shafqatsiz jazirama (may o`rtalaridan iyul o`rtalarigacha) davri. Suv omborlari qurilib, Nil vodiysi to`g`on, kanallar bilan to`g`ri burchakli havza (basseyn)larga bo`lingan.

Ekinlar: arpa, bug`doy, kunjut, kanop, emmer (polba) xurmo, kokos palmalari, akatsiya (qurilish materiallari uchun), uzum va mevali daraxtlar o`sgan. Asosiy ovqat hisoblangan baliq ko`p bo`lgan. Chorva mollari: qo`y, echki, sigir, eshak, cho`chqa boqilgan.

Qazilma boyliklar: granit, bazalt, diorit, alebastr, shifer, ohak. Memfis yonida yirik tosh konlari, o`rta Misrda Fiva yaqinida alebastr konlari va Sinay yarim

orolida boy mis konlari bo'lgan. Oltin Shimoliy Nubiya va Arabiston yarim orolidan olib kelingan.

Aholi: Qadimgi Misrlıklar o'rta bo'yli, to'ladan kelgan, soqoli qirilgan, sochlari qisqa qirqilgan. Ozgina turtib chiqqan daxan. Qalin lablar, uzunchoq bosh, «negroid» va «Osiyo» belgilari qo'shilgan. Kiyimlar qisqa, old yubka, lungidan iborat bo'lgan.

Ovqat: arpa non, emmer bo'tqasi, quruq baliq, piyoz, sarimsoq va bodring. Qadimda misrlıklar dunyo tarixida birinchi bo'lib pivoni kashf qilganlar va arpadan tayyorlangan pivo asosiy ichimlik bo'lgan. Go'sht kam iste'mol qilingan. Nil vodiysida qadimgi aholi Saxara, Liviya sahrosi va Efiopiyadan er.avv.VI ming yillik oxirida kelib joylashgan. Bu etnik guruhlarining qo'shilishidan qadimgi Misr xalqi kelib chiqqan.

Qadimgi Misr tarixini o'rganish uchun qadimgi Misrning zamonamizgacha saqlanib kelgan ko'pgina yozma yodgorliklari katta ahamiyatga egadir. Yozma manbalardagi ma'lumotlar moddiy madaniyat yodgorliklarini ko'p jihatdan to'ldiradi, bu ma'lumotlar qadimgi zamondagi misrlıklar hayotini, texnika, san'at va diniy e'tiqodning rivojlanishini oydinlashtirib beradi. Antik dunyo mualliflarining qadimgi Misr haqida yozgan yoki eslab o'tgan asarlaridan Misr tarixiga oid ko'p ma'lumot olish mumkin. Garchi yunon va rim yozuvchilari qadimgi

Misr tarixi va madaniyati haqida ba'zan bir qator qimmatli ma'lumotlar qoldirgan bo'lsalar ham, lekin ularning ma'lumotlari tanqidiy ravishda jiddiy qarashni talab qiladi.

Qadimgi Misr tarixi ko'p xil manbalar orqali o'rganiladi. Bu manbalarni yetti turga bo'lish mumkin:

- 1) Yozma manbalar, tarixiy asarlar, badiiy adabiy, ilmiy, diniy matnlar, hujjat va yo'riqnomalar.
- 2) Moddiy madaniyat yodgorliklari: shahar, qal'a, ibodatxona, sog'ona, uylar, sopol idishlar, haykallar va h. k.
- 3) Xalq og'zaki ijodiyoti: qo'shiq, ertak, maqollar, afsona, axloqiy-etik asarlar.
- 4) Tilshunoslik ma'lumotlari.
- 5) Etnografiya ma'lumotlari
- 6) Antropologiya ma'lumotlari: mumiyo, skelet, freska, relyeflarda odamlarni jismoniy tuzilishini o'rganish mumkin bo'lgan tasvirlar.
- 7) Geografik muhit va landshaft, kanallar, yo'llar.

Yozma manbalar: Mashhur fransuz olimi Shampol'onning Misr iyerogliflarini o'qishi qadimgi Misr yozuvini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Palermo toshi yozuvlarida V sulolagacha bo'lgan fir'avnlarning ro'yxati sanab o'tilgan va yirik harbiy yurishlar va Nil toshqinlari to'g'risida ma'lumot beradi. Aton va Ra ibodatxonalarini (Fivadagi Karnak ibodatxonasi) devorlarida yozilgan «Tutmos III

annallari» (XVII sulola) qimmatli yozma manbalardan biri hisoblanadi.

Kohin Manefonning (taxminan er. avv. VI-III asrda) yozilgan asarida misr tarixi eng qadimgi davrdan boshlab bayon qilingan. Manefon 30 sulola ro`yxatini tuzib, ularni uch dekada 10 sulolaga bo`ldi. Bu yangi davrda tadqiqotchilarning Misr tarixini eng muhim davrlarini aniqlashlari uchun jumladan, qadimgi Misr tarixini, qadimgi, o`rta, yangi va so`nggi podsholik davrlariga bo`lish imkoniyatini berdi. Misr arxivlari huquqiy, ish yuritish hujjatlaridan tashkil topgan. Eng qadimgi arxiv podsho Neferikara ibodatxonasida (V sulolasi er. avv. XXV-XXIV asr) topilgan. Eng boy arxivlardan biri Axetaton shahri (El-Amarna)ni qazishda topilgan bo`lib, bu arxivda 350 hujjat mavjud.

Qadimgi Misrdan boy abadiy meros yetib kelgan. Misr adabiyoti namunalaridan nasihatnoma va bashoratlar: «Axtoy nasihatnomasi», «Amenemope nasihatnomasi», «Ipuser so`zlari». Badiiy adabiyot namunalari: «Suzamol dehqon to`g`risidagi qissa», «Sinuxet hikoyalari» va hokazolarni aytish mumkin.

Ertaklar: «Ikki aka-uka to`g`risida», «To`g`ri va egri» haqida «Kemada halokatga uchraganlar» ertagi, «Unu Amonning Biblga sayohati» (Er.avv.XI asr kabilar).

Diniy ruhdagi asarlar: V-VIII sulola fir'avnlari piramidalari ichki devorlarida iyerogliflar bilan

tasvirlangan yodgorliklar bo`lib (er.avv.XXIV-XXII asrlar), ular «Piramida matnlari» deb ataladi.

Diniy yozuvlar. O`rta podsholik davrida zodagonlarning yog'och sog'onalarida bitilgan «Sarkofaglar matnlari», qadimgi Misr diniy bosh kitobi hisoblangan «O`liklar kitobi», Memfis ilohiyotshunoslik matnlaridan iborat.

Tibbiyot, matematika papiruslari. Ebers katta papirusi va Edvin Smit papiruslari kabilar qadimgi Misrda ilmiy bilimlarni rivojlangani to`g`risida ma'lumot beradi.

Arxeologik yodgorliklar. Bular me'moriy ansambllar piramida, mastaba (hokim, zodagonlarning sog'onalari), shahar va ibodatxona qal'a, dengiz porti va nekropollardan iborat. Ayniqsa, III-IV sulolalar davrida qurilgan piramidalar noyob tarixiy-madaniy yodgorlik hisoblanadi. Eng qadimgi qabr-sarkofaglar jumlasiga, Yuqori Misr podshosining Enxab (Nexen) shahridagi qabr-sarkofagni aytish mumkin.

Misrda mavjud bo`lgan, bizgacha saqlanib kelgan piramidalar, mastaba va boshqa sog'onalar qadimgi davrdayoq o`g`ri-qaroqchilar tomonidan talangan. Faqatgina bitta piramida bizgacha talanmay yetib kelgan. Ingliz arxeologi Karter 1922 - yilda topgan va tekshirgan fir'avn Tutanxamon piramidasida topilgan buyumlar oltin va qimmatbaho toshlar, temir metalli hamda 19 yoshda vafot etgan

Tutanxamonning mumiyolangan jasadi ilmiy-tarixiy nuqtai-nazardan o'ta qimmatli hisoblanadi.

Yangi podsholik fir'avnlarning mumiyolari «ombori» hisoblangan Dayr-al-Baxrdagi umumiy qabrda topilgan ko'pgina ashyolar diqqatga sazovordir. Bu ashyolar qadimgi Misr ijtimoiy-iqtisodiy hayoti to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Shaharlar qoldig'i. Er.avv.IV ming yillik boshlariga oid Yuqori Misrning poytaxti deb taxmin qilingan Enxab shahri dunyo tarixida barpo etilgan eng qadimgi shahar hisoblanadi. Misrda qadimgi Fayum vodiysidagi Illaxun shahri qoldig'i, El-Amarnadagi Axetaton shahri, Tanais kabi shaharlar qoldig'i arxeolog-tarixchi olimlar tomonidan qazib ochilib, tadqiq etilgan.

Antik mualliflar asarlari. Antik mualliflar asarlaridan Gerodot tarixi (er. avv. V asr), Sisiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxona» asari «Strabon geografiyasi» (er. avv. II-I asri) Plutarxning «Osiris» va «Isida» traktati qadimgi Misrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti to'g'risida batafsil ma'lumotlar beradi.

Etnografiya ma'lumotlari. Misrliklar boshqa ko'pgina qadimgi Sharq xalqlari singari bir qancha qabilalarning sekin-asta aralashib ketishi natijasida tashkil topgan. Qadimgi Misr xalqini tashkil qilgan bu qabilalar Shimoliy va Sharqiy Afrikaning mahalliy

qabilalaridir. Misrdagi arxaik davrga mansub bo'lgan kishilarning o'ziga xos haykalchalari, Misr hududidagi arxaik mozorlardan topilgan bosh suyaklarini o'lchab ko'rish natijalari, shuningdek qadimgi Misr tipining somali va boshqa qabilalarning tipiga bir muncha o'xshab ketishi eng qadimgi misrliklarning tropik Sharqiy Afrikadagi qabilalar bilan qarindoshligini ko'rsatadi. Qadimgi Misr tasvirlariga ko'ra Sharqiy Afrikada (Punt mamlakatida) yashagan qadimgi qabilalar o'zlarining tashqi qiyofalari bilan misrliklarga juda ham o'xshab ketadilar.

Qadimgi Misrdagi, samoviy sigir shoxli ayol qiyofasida tasvirlangan hosildorlik ma'budasining tasviri hamda sersoqol, pakana xudo Bes tasviri Misrning Afrika xalqlarning diniy e'tiqodlari bilan mahkam bog'langanidan dalolat beradi. Qadimgi Podsholikka oid yozuvda Nubiyadan maxsus «xudo raqsi» ni bajaruvchi pakana odamning Misrga keltirilganligi to'g'risida ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, eng qadimgi Misr qabilalari Shimoliy Afrikaning luviyalik qabilalari bilan ham juda yaqin bo'lganlar. Qadimgi Misr tili o'zining ba'zi xususiyatlari bilan Shimoliy Afrikadagi berber tillariga ham o'xshab ketadi. Misrda va Nil vodiysini o'rab olgan baland tog'liklarda o'tkazilgan arxeologik qazishmalarning ko'rsatishicha, o'ziga xos Misr madaniyatini vujudga keltirgan qabilalar qadimgi tosh

davridan buyon Shimoliy-Sharqiy Afrikada yashaganlar.

XIX asr boshigacha Qadimgi Misr madaniyati va tarixi bilan hech kim shug'ullanmadi. Misr yozuvi unitilgan edi. Faqat XIX asr boshlarida fransuz olimlari 1809-1828 yillari 48 tomli «Misr tasviri» nomli kitobni nashr etdilar. 1822 - yili Jak Fransua Shampol`on qadimgi misr yozuvini o`qidi. Shampol`on misrshunoslik asoslarini yaratgan olim hisoblanadi. Nemis olimlari Lepsius va Brugsh «Misr xronologiyasi», «Misr fir'avnlari to`g`risida kitob» asarlarini yaratdilar.

XIX asrning 80 - yillaridan boshlab misrshunoslikda yangi bosqich boshlandi.

- 1) Katta hajmdagi maydonlarda olib boriladigan arxeologik qazilmalarni o`tkazishning ilmiy asoslangan qat'iy metodikasi ishlab chiqildi, topilmalar o`rganildi va doimiy saqlana boshlandi.
- 2) Topilgan yozma yodgorliklar filologik va tarixiy tahrir bilan chop etila boshlandi.
- 3) Qadimgi Misr tarixi va madaniyatning turli muammolari ishlanib, yirik asarlar to`plami chop etila boshlandi. Misr topilmalari muzeyini tashkil qilgan va yirik arxeologik qazishmalar olib borgan olim O.Mariyettining misrshunoslik fanining taraqqiyotidagi xizmati katta bo`ldi. Ingliz tarixchisi Flinders Pitri uning

davomchisi bo'ldi. U III tomli «Qadimgi davrda Misr tarixi», Brested II tomli «Misr tarixi», Maspero «Misr tarixi» va Ed.Meyer «Qadimshunoslik tarixi» asarlarini yozdilar.

Misrshunoslikning yangi davri XX asrning 20-yillariga to'g'ri keladi. Angliyada «Kembridj Qadimgi tarixi» seriyasi chop etilib (I-XI tomlari, 1928-1938 yillarda chop etildi), nemis olimlari A.Erman va X.Tropye (1926-1931 y) V tomli Misr lug'atini tuzdilar.

A.Gardner III tomli «Vilbur papirusi», «Ramseslar davri ma'lumoti hujjatlari» va «Misr onomastikasi» asarlarini chop qiladi. Misrda asosiy arxeologik qazishmalarni Yevropa va AQSH olimlari olib bordilar. Faqat XX asrning 20-yillaridan boshlab, o'zi Misrlik bo'lgan olimlar arxeologik qazishmalarni boshladilar.

Rus olimlari ham Misr tarixini o'rganishda muhim o'rin egallaydilar. V. G. Barskiy degan odam 1727-1730-yillarda bir necha sharq mamlakatlarini aylanib chiqqan, shunda Misrda ham bo'lgan, Barskiy, Qoxira, Rozett va Iskandariyada bo'lib, o'zining «Sayohat» degan asarida u Iskandariyadagi vaqtlarda mashhur yodgorliklaridan birini mufassal tasvirlangan. Barskiy bu tasvirlarga rasmlarni ilova qilgan, muallif bu rasmlarni shu qadar sinchiklab ishlaganki, unda yodgorlikdagi iyeroglifni yozuvchi o'z zamonasiga ko'ra juda aniq aks ettirgan. Mashhur

rus olimlari V. Turayev ,I. Nikolskiy , E. Avdiyev va boshqalar misrshunoslik fanini rivojlantirishda muhim o`rin egallaydilar.

Qadimgi Misr tarixi bu er.avv. IV ming yillikning II yarmidan davlat va sinfiy jamiyatni paydo bo`lishidan er.avv. VI asrda Misrning Ahmoniylar davlatiga qo`shib olingan davrigacha bo`lgan davrni o`z ichiga oladi. Qadimgi Misr tarixi quyidagi davrlarga bo`linadi:

1. Sulolalargacha bo`lgan birinchi davr (er.avv. IV ming yillikning I yarmi) urug'chilik munosabatlari yemirilishining boshlanishi.

2. Sulolalargacha bo`lgan II davr yoki Gerzey davri (er.avv. V ming yillikning II yarmi)

Ijtimoiy tengsizlikning paydo bo`lishi, ilk sug'orish inshootlarining paydo bo`lishi, ilk nom birlashmalarining tashkil topishi. Davr oxirida Yuqori va Quyi Misr davlatlarining paydo bo`lishi.

3. Ilk podsholik I-II umummisr sulolalarining boshqaruvi. Yagona umummisr davlatlarining paydo bo`lishi. (er.avv. XXXI-XXIX asrlar).

4. Qadimgi podsholik davri III-IV sulolalar hukmronligi (er.avv. XVIII-XIII asrlar).

5. O`tish davri. (VII-VIII sulolalar, XXIII-XXI). Yagona Misr davlatining nomlarga parchalanishi.

6. O`rta podsholik davrida markazlashgan Misr davlatining tiklanishi. XI-XIII sulolalar boshqaruvi (XXI-XVIII sulolalar).

7. II O'tish davri (XIV-XVI sulolalar.) XVIII asr oxiri – XVI asr boshlari) Misrning zaiflashuvi.
8. Yangi podsholik davri. XVIII-XX sulolalar hukmronligi. (er.avv. XVI-XI asrlar) Misr jahon davlatining paydo bo'lishi.
9. III o'tish davri. (XXI sulola XI-X asrlar) Misrning tushkunligi.
10. So'nggi podsholik. Misr chet elliklar hukmronligi ostida (XXII-XXV sulolalar er.avv. XI-VIII asrlar) Misrning Sais (XXVI) sulolasi davrida tiklanishi. (er.avv. VII-VI asrlar).
10. Misrning Eron tomonidan bosib olinishi va Eron davlatiga qo'shib olinishi (XVII-XXX sulolalar, er.avv. VI-IV asrlar).

Ilk dehqon jamoalari er. avv. VI-V ming yillikda Quyi Misrda Fayum vodiysida mavjud bo'lgan. Fayum manzilgohida g'alla ekinlari ekilgan, yirik va mayda qoramol boqilgan va baliq tutilgan. Bu madaniyatga mansub bo'lgan manzilgohdan suyak-garpun, toshdan yasalgan o'roqlar va loy idishlar topilgan . Shu vaqtda Yuqori Misrda chorvador dehqonlar yodgorligi topilgan joyiga qarab Tasiy madaniyati deb ataladi. Bu yerdan ko'plab qabrlar topilgan. Bug'doy ekilgan, mayda chorva mollari boqilgan, sirti qora va kulrang loy idishlar yasalgan. Tasiylar urug' jamoasi bo'lib yashaganlar. Ulardan ko'ra yuqori rivojlangan Badari madaniyati (er. avv. IV ming yillik) ga tegishli aholi urug' jamosi bo'lib

yashab chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Yerga motiga bilan ishlov berilib, kichik kanallar qazilgan. Ov va baliqchilik ham mavjud bo'lgan. Badariylar kulolchilikni takomillashtirganlar. Er.avv. IV ming yillikning 1-yarmida Amrat manzilgohlari yanada yuqoriroq rivojlangan. Bu davrda ilk mustahkamlangan qo'rg'onlar paydo bo'lgan. Aholi soni o'sgan. Mis buyumlari ko'paygan, garpun-qarmoqlar yasalgan, ilk tilla bezaklar paydo bo'lgan. Kulollar naqshli idishlar tayyorlay boshlaganlar (ilk sulolagacha bo'lgan davr).

Er. avv. IV ming yillikning II yarmida Gerzey davri (hozirgi Gerzi qishlog'i nomidan) sulolaviy davrgacha bo'lgan 2-bosqichda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqqan. Ilk ijtimoiy tabaqalanish yuz beradi. Qazib ochilgan qabrlardan ko'plab buyumlar topilgan. Bu vaqtda ilk ibtidoiy qulchilik paydo bo'lgan. Qullar «tirik murdalar» deb atalgan. Misning ilk davlatlari xo'jalik faoliyatini birgalikda olib borishga intilgan dehqon jamoalarining birlashmalaridan paydo bo'ldi. Sug'orish inshootlarini rivojlantirish va yiriklashtirishga bo'lgan ehtiyoj davlat hokimiyatini shakllanishini rag'barlantirdi. Davlat hokimiyati sug'orish tizimini yaratish va ta'mirlashda yetakchilik qila boshladi.

Misrning ilk davlatlari hajmi jihatidan uncha katta bo`lmagan edi. Keyinchalik Yuqori Misr 22 ta, Quyi Misr 20 ta katta bo`lmagan viloyat – nomlar (Misr viloyatlarini antik yozuvchilar “nom” deb, ularni hokimlarini “nomarx” deb ataganlar) ga bo`lindi. Nomlarda iqtisodiy ehtiyojlardan kelib chiqib, birlashuv jarayoni kuchli bo`lgan. Nomlar o`rtasidagi uzoq urushlar natijasida er. avv. IV ming yillik oxirida Yuqori va Quyi Misrda ikkita yirik davlat vujudga keladi. Yuqori Misr hukmdori oq rangli toj, quyi Misr hukmdori qizil rangli toj kiygan. Birinchisining poytaxti Exnab (Nexen), ikkinchisining poytaxti Buto shahri bo`lgan.

Misrning ilk podshohlaridan biri sanalgan Narmer yodgorliklarida yuqori misr podshohlarining g`alabalari ularning ishtiroki bilan muhim marosimlar abadiylashtirilgan. Yodgorliklarda harbiy tasvirlar ko`pchilikni tashkil etadi. Podshoharning hokimiyati er. avv. IV asr o`rtalaridan boshlab merosiy tus ola boshlaydi. Chunki Nil vodiysining uncha katta bo`lmagan nomlari o`rtasidagi muntazam olib borilayot urushlarda harbiy yo`l boshchi nomarxlarning mavqei kuchayib boradi. Er. avv. IV ming yillikning oxiriga kelib podshohlarni hokimiyatiga ilohiy tus berilib ular xudo Xor (bu xudo lochin ko`rinishida tasvirlangan) bilan qiyoslangan.

Har ikki podsholik o`rtasida Misrni birlashtirish uchun uzoq kurash boshlanadi. Quyi Misrda podsho Narmer va undan oldin o`tgan o`tmishdoshlari g`olibona urushlar olib borganlar. Er. avv. XXXI asrning II yarmi atroflarida mamlakatni haqiqiy birlashtiruvchisi va I umummisr sulolasi asoschisi deb misrliklarni o`zlari Narmerning o`g`li Mina (yunoncha Menes)ni hisoblaydilar. Mamlakatni birlashtirish uchun Narmer va undan oldin o`tgan podsholar Quyi Misrda uzoq urush olib boradilar. Misrni amalda to`la birlashtirgan va I umummisr sulolasiga asos solgan podsho Narmerning o`g`li Mina (yunoncha – Mina, er. avv. XXXI asrning ikkinchi yarmi atrofida) bo`ldi. U Yuqori va Quyi Misr tutashgan strategik muhim nuqtada yangi poytaxt mustahkamlangan shahar Memfis (Minnefer misrcha)ni qurdi. Misrning Tinis viloyatidan kelib chiqqan I-II sulolalar davri ilk podsholik davri deyiladi. Ilk podsholik davrida yagona va ko`p sonli davlat apparati va bu aparatni boqadigan davlat yer egaligi shakllanadi. Davlat yerlarida tashkil etilgan yirik xo`jaliklarda davlatga qaram bo`lgan ishchilar mehnat qilar edilar. Davlatga turli soliq va majburiyatlar o`tashga majbur bo`lgan qishloq jamoasi ham mavjud edi. Sug`orish inshootlari va ishlari butun mamlakat miqyosida olib boriladi. Mis qurollari yaxshi ma`lum bo`lsada tosh mehnat qurollari ham keng tarqalgan edi.

I-II sulolalar podsholari butun mamlakatni har ikki yilda bir marta aylanib chiqishlari an'anaga aylangan. Mafkurada uning birligi his qilina boshlanadi. Endilikda podshoni unvoniga mamlakatni janubi va shimolida e'tiqod qilinadigan ma'budlar Nexbet va Yajit-"Ikkala hukmron"- "Yuqori va Quyi Misr podshosi" so'zlari qo'shiladi. Butun mamlakat miqyosida Yuqori Misrning bosh xudosi Xorga e'tiqod qilish keng tarqaladi.

Bu davrda Misr tashqi dunyo bilan faol aloqa olib boradi. Misrning tosh ko'zalari bu vaqtda sharqiy O'rtayer dengizining barcha hududlaridan topilgan: Finikiya va Suriyadan yog'och (mashhur Livan kedri), Sinay yarim orolidan mis, malaxit va feruza toshlari olib kelinadi. Luviya va Arabiston sahrolari yo'llari o'zlashtiriladi. Shimoliy Nubiya ustidan Menes davridan yo'lga qo'yilgan Misrni nazorati saqlanib qoladi.

Er. avv. XXIX asr o'rtalari atrofida Misrda siyosiy halokat yuz berdi. Podsho Sexemib Xorga sig'inishni bekor qilib, uning afsonaviy dushmani Seton bilan o'zini qiyosladi, poytaxtni Memfisdan Abidosga ko'chirdi. Quyi Misr ajralib chiqdi. Misrni birligini II sulolaning so'ngi vakili Xasexemum qayta tikladi. U Quyi Misrni tor-mor qildi (uning haykaldagi yozuv 47209 kishini o'ldirilgani yoki haydab ketilgani haqida xabar beradi).

2. Qadimgi podsholik (er. avv. XXIX asrning oxiri-er. avv. XVII asr). O'rta podsholik (2020-yil-er. avv. XVII asr boshlari)

Misrliklarni aytishiga ko'ra ularni tarixini eng yorqin davri III sulolaning eng yirik hokimi, qadimgi podsholik davlatchiligini asoschisi Joser edi (er. avv. XXVIII asr boshlari atrofida). U Memfis shahrini poytaxt mavqeini tikladi. Podsho hokimiyatini kuchaytirdi, jumladan podshoni jismi xudolar jismiga o'xshab oltindan yaratilganini anglatadigan yangi unvonni kiritdi. Josergacha Misr podsholarini xom g'ishtdan qurilgan yassi bino-mastaba (arabcha-o'tirg'ich)ga dafn qilar edilar. Joserning maqbarasi ilk piramida shaklidagi biri ustidan ikkinchisi ustma-ust qo'yilgan zinapoyasimon 6 mastabadan (balandligi 60 metr) iborat bo'lib ohaktoshdan bunyod qilingan edi. Joser piramidasini Sakkara hududida saroy me'mori, bosh maslahatchi-Imxotep qurdirgan. Uning ishtirokida Joser davrida yangi yil hisobini Sirius yulduzini tongda paydo bo'lishiga asoslangan yangi taqvim kiritiladi. Joserning vorislari davrida podsho tomonidan qattiq nazorat qilinadigan davlat boshqaruv apparatini shakllanishi tugallanadi. Joserdan keyingi podsholar Memfisdan g'arbda o'z piramidalarini qurdilar. Nomlarning mustaqilligi tugatildi. Nomarxlar podshoga qaram bo'lgan, bir

nomdan ikkinchisiga almashtirib turiladigan oliy amaldorlarga aylantirildilar.

IV sulolaning asoschisi Snofru (er. avv. 2600-yillar atrofida) Sinay va Nubiyaga g'olibona yurishlar uyushtiradi. Misga boy bo'lgan Sinay Misrga to'la qo'shib olinadi. Snofruning vorislari davrida ulug'vor piramidalar qurilishi davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ishga aylanadi. Podsho Xufu (Xeonsyunoncha) eng katta, balandligi 147 metr bo'lgan piramidani bunyod qiladi. Uning o'g'li Xafra (Xefren) qurgan piramidani balandligi (143 m.) sal pastroq edi. Eng so'ngi ulug'vor piramida Xafraning o'g'li Menkaura (Mikerin) tomonidan qurilgan bo'lib, balandligi 66 m edi. Piramidalar ohaktoshlardan qurilib, granit plitalar bilan qoplangan. Rivoyatlarga ko'ra Xufu va Xafra barcha Misr ibodatxonalarini yopganlar hamda yangi umumdavlat quyosh xudosi Raga sig'inishni joriy qiladilar.

V sulola keng hajmdagi ulkan qurilishlardan voz kechadi, quyosh xudosi Raga sig'inishni rag'batlantiradi, Raga sig'inish markazi Geliopol (Iunu-misrcha) shahri edi, ibodatxonalar ekin yerlarini hadyaga oldilar. Sulola kichik piramidalar barpo qila boshladi, sulolaning so'ngi vakili Unas birinchi bor o'z piramidasi ichiga podsho o'limidan keyin u dunyoda yashashi bilan bog'liq an'ana formulalarini keng to'plami yozuvlarni-piramida matnlarini kiritdi. V sulola davrida misrliklar Sinay va Nubiyada

o'rnashib qolaverdilar, Luviyada urush olib bordilar, Sharqiy O'rtayer dengizi bilan savdo qildilar, podsho Isesi davrida Baurjed nomli misrlik uzoq Punt (hozirgi Somali) mamlakatiga sayohat qiladi. VI sulola davrida (er. avv. XXIV-XXII asrning boshlari) tashqi siyosat yanada faollashadi. Uning podsholari Falastinga qo'shin tortadilar. Bibl shahri misrliklarning tayanch nuqtasiga aylanadi, uning hokimlari Misr unvonlarini qabul qilib Misr xudolariga sig'inadilar. Nubiyadan misrliklar oltin olib keladilar.

Qadimgi podsholik gullab-yashnagan davrda podsho hokimiyati bag'oyat qudratli bo'lib, u nafaqat oddiy misrliklar uchun balki podshoning eng yaqinlari uchun ham yetishib bo'lmaydigan balandlikda turar edi (bir oliy amaldor qabr toshi yozuvida unga faqat podsho taxti oldidagi yerni emas balki podshoni oyog'ini o'pishga ruxsat berilganini yozadi). Xufu va uning avlodlari "Ra o'g'li" unvonini qabul qildilar. Misrning qonuniy podshosi Quyosh xudosini yerdagi ayol bilan yaqinligidan tug'iladi degan tushuncha shakllanadi. Hech kimga podshoni muqaddas nomini aytishga ruxsat berilmagan, chunki misrliklar e'tiqodiga ko'ra uni nomini aytish podshoga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan. Shu sababli uni nomi boshqacha "ulug' uy", "katta uy" (per-o, firavn so'zi shundan kelib chiqqan) deb atalgan. Fir`avn odam qiyofasidagi xudo deb

tasavvur qilingan. U xudo Xor (Gor)ning ifodasi, xudo Raning o'g'li, u o'limidan keyin xudo Osiris sifatida ulug'langan va unga sig'inish uchun sog'ona-piramidalar oldida ibodatxonalar qurilgan. Fir'avn oliy bosh kohin vazifasini ham bajargan.

Davlat boshqaruvi uch bo'g'indan iborat bo'lgan: markaziy, viloyat (nom), mahalliy (qishloq-jamoa). Nomlar boshqaruvi markaziy boshqaruvni kichikroq ko'rinishidagi nusxasi bo'lgan. Ko'p hollarda nomarxlar separatizmi mavjud bo'lgan. «Jad-jad», «Kanbet» atamalari jamoa kengashlari nomini bildirib, ular mahalliy sug'orish tizimini kuzatish bilan birga jamoada sud ishlarini ham amalga oshirganlar. Oila huquqi, jamoa kengashlari va yuqori hokimiyatga bo'ysundirilgan va ularning a'zolari kichik amaldorlarga aylanganlar. Davlat boshqaruvi tizimi despotiya (yunoncha «despotes» janob) ya'ni yakka hukmronlikka asoslangan. Fir'avnning eng yaqin yordamchisi oliy amaldor-chati (bosh vazir) bo'lgan. U barcha amaldorlarga rahbarlik qilgan: sun'iy sug'orishni tashkil qilgan. Chorva mollarini nazorat qilish, hunarmandlar, harbiy ish, soliq majburiyatlarini, qurilish ishlarini nazorat qilish ham vazirni zimmasiga yuklatilgan. Podsho oyoq kiyimini olib boruvchisi lavozimidagi amaldor bir vaqtning o'zida qo'shin bosh qo'mondoni, saroy oqsoqoli, Yuqori Misrni boshqaruvchisi, bino quruvchi, biror-bir ibodatxona kohini vazifalarini ham bajargan.

Qo'shin erkin misrliklardan to'planib, o'q-yoy, nayza, kalta qilich bilan qurollangan piyodalardan iborat bo'lgan. Chegaralarda garnizonlar turgan.

Misrning ko'pchilik aholisi katta qishloq xo'jalik ekinzorlarida, hunarmandchilik ustaxonalarida ishlaydigan qaram ishchilar edi. Ularni o'z xo'jaligi bo'lmay, o'z mehnatlari uchun oziq-ovqat ulushi olganlar va o'z ixtiyorlari bilan ish joynini tashlab keta olmas edilar. Xususiy kishilarga qaram qullar oz bo'lgan. O'rta va past darajadagi amaldorlar ish haqini natura tarzida olar edilar. Er. avv. III ming yillik o'rtalarida oliy amaldorlarga davlat xo'jaligidan yirik yer maydonlari muntazam foydalanishga berilgan. U meros bo'lib ko'pincha mansab bilan birga otadan o'g'ilga o'tgan, ularni ixtiyoridagi davlat yerlari davlatni oliy nazorati ostida turgan. Bundan tashqari zodagon amaldorlar xususiy mulkga ham ega bo'lganlar, Zodagonlarni yirik xo'jaliklari bilan birga ibodatxona va davlat xo'jaliklari mavjud edi. Bunday xo'jaliklarni ishchilari davlat tomonidan mehnat majburiyati tartibida sug'orish inshootlari, qurilish va boshqa ishlarga jalb qilinganlar.

Qishloq jamoa yerlari ham mavjud bo'lgan. Qishloq jamoa a'zolari «podsho odamlari» hisoblanib, ko'p soliq va majburiyatlarini o'taganlar. Jamoa a'zolari va hunarmandlar «nesu» yoki «xentiushi», fir'avn, zodagonlar va ibodatxona ishchilari «meret» yoki xemu» deb atalgan. Qullar «bak» deyilgan.

Qullarni urushda asirga tushganlar yoki qarzga botgan kambag'allar tashkil qilgan. Ular sotilgan va sotib olingan, ammo qadimgi podsholik davrida qullar kam sonli bo'lgan.

V sulola fir'avnlari (XXVI-XXV asrlar) ulkan piramidalar qurishdan voz kechdilar. Markaziy boshqaruvga mahalliy va xizmat zodagonlari jalb qilinib, diniy siyosat ham o'zgardi. Xudo Raga bag'ishlab ibodatxonalar qurish kuchaydi. Endi fir'avnni ilohiyligi uning xudo Radan bevosita kelib chiqqanligi g'oyasi ilgari surildi.

VI sulola davrida (XXIV-XXIII asrlar) nom va xizmatdagi zodagonlarning mavqei oshib bordi. Ularning ko'pchiligi immunitet (soliq majburiyatlaridan ozodlik) yorlig'ini oldilar. Markaziy hokimiyatning qudrati zaiflashdi, lekin mahalliy hokimiyat katta moddiy resurslarga ega bo'ldi. VI suloladan so'ng Misrda (er. avv. XXIII asr o'rtalari) markaziy hokimiyat zaiflashib, mamlakat bir-biriga dushman nomlarga bo'linib ketdi. Qadimgi podsholik davri yagona davlatini yemirilishi bilan Misr tarixida I o'tish davri (er. avv. XXII asr boshlari–XXI asrning oxiri) boshlanadi. Davlatning zaiflashuvi Yaqin sharq va shimoliy Afrikada keskin tabiiy o'zgarishlar – quruq iqlimni bostirib kirishi bilan tezlashib ketdi. Nil daryosining suvi pasaydi, bu hosilni kamayishi, ochlik va oxir- oqibatda ijtimoiy

norozilikni kuchayib mamlakatni yemirilishiga olib keldi .

Er. avv. XXII asr boshlarida bir vaqtning o`zida Yuqori Misrning Gerakleopol markazi bo`lgan VIII – sulola bilan birga Nil vodiysinig o`rta qismida yangi IX-sulola hukmronlik qila boshladi. Er. avv. XXII asrda gerakleopol podsholari butun Misr ustidan o`z nazoratlarini o`rnatdilar shu bilan birga bir necha nomlar o`zlarining asosiy ittifoqchisi Siut shahri, Germopolning va Fivaning avtonomiyasini yo`qota olmadilar. Shu asrning oxirida Fiva nomining hokimlari mamlakatni janubini o`z hokimiyatlari ostida birlashtirib, podsho unvonini (XI sulola) oldilar va shimol podsholarining jiddiy raqibiga aylandilar.Ulardan biri Xeti III (er. avv. XXI asr o`rtalari) Fiva bilan hal qiluvchi to`qnashuvdan xavfsiraydi va o`z o`g`li Merikaraga nasihatnomasida u bilan yaxshi munosabatlarni o`rnatishni maslahat beradi. Er. avv. 2020-yil atrofida Mentuxotep II shimolni istilo qilib butun mamlakatni birlashtirdi. Shu bilan O`rta podsholik davri boshlandi.

Qayta birlashgan Misr davlatini boshqargan XI sulola fir`avnlari davrida keng qamrovli qurilish ishlari, faol tashqi siyosat ( Osiyoda urushlar ,uzoq Puntga ekspeditsiyalar ) qayta boshlandi. Ammo mamlakat ichida o`zaro urushlar hali saqlanib qoladi. Haqiqiy mustahkam davlatni yangi XII –sulola barpo qildi. XII- sulolani asoschisi Amenemxet I (er. avv.

1976- 1947yillar) fir`avn bo`lganiga qadar XI sulolaning oliy amaldori edi.

Markaziy hokimiyat kuchayib, umummisr sun'iy sug'orish tizimi qayta tiklandi. Fayum (" ko`l yeri") vodiysidagi bepoyon botqoqliklar o'zlashtirildi. Fayum suv ombori barpo etilishi natijasida ko'plab yangi yerlar ochildi. Fayum vodiysida yangi shahar - Illaxun barpo qilindi. Illaxun shahrida ming xonali ulkan (labirint-yunoncha) tosh inshoot barpo etildi. Bu inshoot diniy maqsadlarga xizmat qilib, turli nom xudolariga bag`ishlangan ibodatxona vazifasini o`tagan.

Janubiy delta, Fayum va uni atroflarini obod qilinishi, XII sulola fir'avnlarning poytaxtni Fivadan yangi qurilgan shahar Ittaun («Ikkala yerni birlashtiruvchi») shahriga ko`chirishlariga sabab bo`ldi. Qishloq xo`jaligi yuksalib yangi qulay omoch paydo bo`ldi. Ilk jez (bronza) qurollar o'zlashtirildi. Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Sharqiy O`rtayer dengizi qirg`oqlari jez qurollarni bundan ancha oldinroq qo`llay boshlagan edilar. Misrni bu sohada qoloqligini sababi Nil va uni atrofida jez xom ashyosini yo`qligi edi. Boshqa yutuqlardan biri shishaning kashf etilishi edi. Iqtisodiyotning jonlanishi metallarga, kumush, qurilish yog`ochiga ehtiyojni kuchaytirdi. Bu chet mamlakatlar bilan savdo aloqalarini faollashuviga olib keldi. Misr savdo karvonlari Nil, Suvaysh bo`yni

orqali Kichik Osiyo va Bobilga chiqdilar. Janubiy Nubiya va Punt dan oltin olib kelindi.

O'rta podsholikda yirik xo'jaliklar o'rniga o'rta xo'jaliklar yetakchi o'rin egalladilar. Ular foyda keltiradigan barqaror xo'jalik edi, bozor bilan bog'lanish va qul mehnatidan foydalanish kuchaydi. Kichik xo'jaliklarning soni oshdi. Kichik yer egalari hujjatlarda «xemum nesut» - podsho odamlari deb ko'rsatilgan. Zodagon va ibodatxona xo'jaliklarida mehnat qiladiganlar ham shunday deb atalgan. «Podsho odamlari» deb atalgan aholining bir qismi yoshlik paytidan aholi ro'yxatidan o'tkazilib ma'lum hunarlarga taqsimlanar edilar.

Misr hukmron qatlamlarida ham o'zgarish yuz berdi. Oliy tabaqaga urug' zodagonlari va xizmat zodagonlari, oliy kohinlar, davlat apparatining katta amaldorlari kirar edilar.

O'rta podsholik davrida ko'p sonli byurokratik apparat qayta tiklandi. Uning boshida «xudo Radan kelib chiqqan» fir'avn turar edi. U mamlakatda tanho hokim edi. Ammo fir'avn nom boshqaruvini, mahalliy nomarxlarni o'zining to'la nazoratiga ola olmadi. Fir'avn Senusert (1887-1850-yillar), uning o'g'li Amenemxet III (1853-1806-y.) bir qancha merosiy nomarxlarni o'z kishilari bilan almashtirishga urinib ko'rdilar. Ammo bu harakat nomarxlarning jiddiy qarshiliklariga uchradi. Amenemxet I ning aslzodalarni o'zboshimchaliklariga qarshi qat'iy

kurashi, o'z yotoqxonasida unga suiqasd qilinishiga sabab bo'ladi. Ko'rinishidan Amenemxet II (er. avv. 1911 -1879-yillar) fitnachilar tomonidan o'ldirilgan. Fir'avnlarning sog'onalari endi ko'rimsiz loydan barpo qilinib, kamtarona tusda bo'ldi. Nomarxlarning qoyalarga uyilgan sog'onalari paydo bo'ldi. Fir'avnlr eski aslzodalarni mavqeini pasaytirishga urunib, davlat mansablariga o'rta qatlam vakillarini tayinlay boshladilar. Xizmatdagi zodagonlar moddiy jihatdan podshoga to'la qaram edilar. Amenemxet III davrida amaldorlardan biri bolalariga nasihatnomasida podshoni ko'klarga ko'taradi va o'g'illarini unga sadoqat bilan xizmat qilishga undaydi, chunki "podsho – bu yemish". XII sulola podsholari hokimiyatni merosiyligini kafolatlash maqsadida o'z o'g'illari bilan birgalikda hukmronlik qilish an'anasini kiritadilar. Fir'avn hokimiyati faqat Amenemxet III (er. avv. 1853-1806-yillar) to'la mustahkamlanadi.

Er. avv. 2000-1775-yillarda XII sulola fir'avnlari mamlakatni barqaror holatga keltirdilar. Ular faol ichki va tashqi siyosat yuritib, Misrni kuchli davlatga aylantirdilar. Fayum vohasini o'zlashtirish davom etdi. Nubiyadagi boy oltin konlari ishlatila boshlandi. Nubiyada yangi yo'llar, qal'alar qurilib, bu yerga Misrdan aholi ko'chirilib keltiriladi. Nilning har ikki qirg'og'ida ikkinchi ostona rayonida Semna va Kumna nomli mustahkam qal'alar qurildi. Nubiya amalda Misrning provinsiyasi bo'lib qoldi. Sharqiy

O`rtayer dengizi hududlaridan kumush, qurilish yog`ochi, (asosan kedr yog`ochi) olib kelinadi. Finikiyaning bir necha shaharlari Misrga qaram bo`ldilar.

Ammo er. avv. XVIII asr o`rtalarida O`rta podsholikning zaiflashuv alomatlari ko`rina boshladi. Mamlakatda er. avv. 1750-yillar atrofida kuchli g`alayonlar boshlandi. Bu haqda “Ipuser so`zlari”, “Neferti so`zlari” deb atalmish manbalar aniq ma'lumot beradilar. Mamlakatda XIII sulola vakillari bilan bir vaqtda mustaqil hukmronlik qiladigan bir necha markazlar vujudga keldi. Misrni yagona davlat sifatida yemirilishini birinchi belgisi deltaning g`arbiy qismida markazi Ksois shahri bo`lgan, XIII sulola bilan bir vaqtda hukmronlik qilgan va unga bo`ysunmagan XIV sulolani paydo bo`lishi edi. Bu voqea er. avv. 1700-yil atrofida yuz berib, bu O`rta podsholik davrini tugashini bildiradi. Bu voqeadan yangi II o`tish davri (er. avv. XVI asr o`rtalarigacha) boshlanadi.

Bu vaqtda Misr chegaralarida ko`chmanchi qabilalar mamlakat xavfsizligiga taxdid sola boshladilar. Ayniqsa, janubiy Falastin va Sinay yarim orolida tashkil topgan ko`chmanchi giksos qabilarining ittifoqining deltani sharqiy qismiga bostirib kirishi halokatli bo`ldi. Er. avv. III asrda yashagan kohin Manefon “Misr tarixi” asarida giksoslarni, “cho`ponlar-podshosi” deb tilga oladi.

Misrliklar ularni “shasu” (“ko’chmanchilar”; keyinchalik arab mualliflari asarlarida amalikitlar) deb ataganlar.

Giksoslar Misrni bosib olib Avaris (Xat-Uart-misrcha) shahrini poytaxt qildilar. Ular o’zlari bilan Misrga otlarni va jang aravalarni olib keldilar. Ular Misr xudolaridan chet el mamlakatlari homiysi hisoblangan Setiga alohida e’tiqod qildilar. Misr tarixida giksoslar shartli XV-XVI (1710-1580-yillar) sulolalar sifatida belgilanadi. Ular mamlakatni qariyb 150 yil boshqardilar.

Fiva hokimlari giksoslarni mamlakatdan haydab chiqarishga boshchilik qildilar, er. avv. XVI asr o’rtalarida podsho Yaxmos I giksoslarni tor-mor qildi. Avaris shahri, janubiy Falastindagi giksoslar tayanchi Sharuxen qal’asi ishg’ol qilindi. Giksoslarni haydalishi bilan Misr tarixida-yangi podsholik (er. avv. 1584-yildan-1075-yilgacha) davri boshlandi. Yaxmos yangidan Misrni birlashtirgan XVIII sulola asoschisi bo’ldi.

4. Yangi podsholik davrida buyuk Misr davlati (er. avv. XVI-XII asrlar)

Yangi podsholik davrida Misr qo’shinlari qayta tashkil qilindi. Giksoslar ta’siri ostida qo’shin tarkibiga jang aravalari kiritildi. Misrda ot zavodlari tashkil qilinib, xo’jalikning yangi sohasi yilqichilik

paydo bo'ldi. Ot zavodlari davlat hokimiyati tomonidan tashkil qilindi va ularni oliy mansabdor boshqargan. Piyodalar asosiy harbiy qo'shinning asosiy qismi bo'lib qoldi. Ammo uning qurol turlari yangilandi. Qilichning 2 turi: og'ir, to'g'ri va yengilroq o'roqsimon qilichlar paydo bo'ldi. Dushmanlardan yaxshiroq himoya uchun askarlar plastinkali sovut kiya boshladilar. Qo'shin safini og'ir qurollangan kamonchi va nayzachilar to'ldira boshladi. Qo'shinning yangi turi harbiy dengiz floti paydo bo'ldi. Mudofaa inshootlari (fortifikasiya) qurish san'ati takomillashdi. Misrliliklar bosib olingan hududlarida kuchli mustahkamlangan qal'alarni ko'ra boshladilar. Qo'shinni to'ldirish tartibi o'zgardi. Askar olishning yangi qoidasiga ko'ra, har 10 balog'atga yetgan erkaklardan biri harbiy xizmatga chaqiriladigan bo'ldi. Ammo bu tartib qo'shinni to'liq to'ldirish imkoniyatini bermadi. Shu sababli, XIX sulola davridan boshlab, yo'llanma chet el askarlari qo'shinning yarmini tashkil qila boshladi.

XVIII sulola kuchli qo'shinga tayanib, bosqinchilik siyosatini olib bordi. Ayniqsa, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'iga nisbatan istilochilik hujumlari kuchayib ketdi. Bu hududda er. avv. XV asrda Misrga qarshi faqat birgina Mitanni davlati jiddiy qarshilik ko'rsata olar edi. Mitanni XVI asr oxiri XV asrning birinchi yarmida qudratli davlatga aylangan edi. U Misrning Suriya va Falastinga

ekspansiyasini to'xtatish uchun Kadesh shahri boshchiligidagi Suriya va Falastinning kichik davlatchalari koalitsiyasini har tomonlama qo'llab-quvvatladi. Natijada bu ittifoq Misr ekspansiyasini vaqtinchalik to'xtatdi. Misr janubda uchinchi Nil ostonalaridagi hududlarni bosib oldi.

Yaxmos I giksoslarni Osiyodan haydab chiqarib Finikiyada Misrning ta'sirini qayta tikladi. Uning o'g'li Amenxotep I Osiyoda hech qanday urush olib bormadi, keyingi fir'avn Tutmos I (er. avv. XVI asr oxiri) davrida Misr Yaqin Sharqning eng katta davlatlaridan biriga aylandi. Nubiya (Kush)da katta yutuqlarga erishilib Kamos Misrning hududini Nilning ikkinchi ostonasigacha, Amenxotep I yana janubga tomon kengaytirdi. Amenxotep Iga uning kuyovi harbiy boshliq Tutmos voris bo'ldi. U er. avv. XVI asr oxirida Yuqori Mesopotamiyadagi Mitanni davlatiga qarshi urush boshladi. Bu davlat shimoliy Suriyani nazorat qilar edi. Misr Mitannidan shimoliy Suriyani tortib olib, o'z nazorati ostiga oldi. Nubiyada misrliklar Nilning uchinchi ostonasidagi ilgari mustaqil bo'lgan Kush davlatining poytaxti Kermani egalladilar.

Tutmos I ning vorisi uning kichik xotinidan bo'lgan o'g'li Tutmos II (er. avv. 1503-1490-yillar atrofida) bo'lajak mashhur malika Xatshepsutga uylandi. Malika Xatshepsut Tutmos III ni davlat ishlaridan chetlashtirishga harakat qildi. Xatshepsut

o'zini eri bilan birga hukmdor deb e'lon qiladi, vaqt o'tishi bilan malika yodgorliklarda o'zini mustaqil fir'avn sifatida tasvirlay boshladi. Malika erkak fir'avn kabi o'z hokimiyatini to'laqonligini ta'kidlash uchun gavda tuzilishini erkaklarga o'xshatib, soqol qo'yilgan holda tasvirladi. Xatshepsut fir'avn-jangchi sifatiga da'vo qila olmas edi. Shu sababli u Puntga katta ekspeditsiya tashkil qildi.

Bu vaqtda uning eri er. avv. 1490-1438-yillarda hukmronlik qilgan Tutmos III istilochilik urushlari olib bordi. G'ayratli sarkarda Tutmos III Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ini Misr ta'siri ostiga o'tishi uchun uzoq harbiy tayyorgarlik ko'rdi. Er.avv. 1482-yilda Tutmos III Falastinga ko'p sonli qo'shin tortdi. Megiddo shahri yonida Suriya va Falastinning Kadesh shahri boshchiligidagi birlashgan qo'shinlari Tutmos III qo'shinlari bilan uchrashdi. Qonli jang misrliklar g'alabasi bilan tugadi. Natijada Misr Suriya va Falastinning katta qismini egallab oldi. Mitanni o'z qo'shinlarini Frot ortidan chaqirib oldi va Misrga Suriya, Finikiya va Falastin hududlarini yon berishga majbur bo'ldi. Tutmos III o'n besh marta harbiy yurish qilib, Frot daryosigacha bo'lgan hududlarni bosib oldi. Frot daryosi yelkasidagi Karxemish shahri Misrning shimoliy chegarasi bo'ldi. Janubda Misr Nilning 4-ostonalarigacha bo'lgan yerlarni o'z tasarrufiga oldi.

Misrning shimolidan janubigacha chegarasi 3200 kmni tashkil qildi.

Istiloqilik urushlari natijasida Misr XV asrda Old Osiyodagi eng qudratli davlatga aylandi. Old Osiyoning Mitanni, Xett va Bobil kabi kuchli davlatlari Misrning kuch-qudrati bilan hisoblashishga majbur bo'ldilar. Ular Misr bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qildilar. Bu to'grisida o'sha davrdagi ko'pgina yozma manbalar ma'lumot beradi.

Mitanniga qarshi yurishlarni Tutmos III ning o'g'li Amenxotep II (er. avv. 1438/1436-1412-yillar), Tutmos IV (er. avv. 1412-1402-yillar) davom ettirdilar. Tutmos III va Amenxotep II lar fir'avn-jangchilar edilar. Ular shaxsan jangda ishtirok etib, bir harakat bilan tarang, og'ir kamonni torta oladigan o'sha vaqtda Suriyada mavjud bo'lgan fillarni ov qilgan jismonan kuchli shaxslar edilar.

Tutmos IV ning o'g'li Amenxotep III (er. avv. 1402-1365-yillar) davrida Misr Sharqiy O'rtayer dengizi katta hududini nazorat qildi. Uzoq Alasiya (Kipr oroli) ham Misrga bo'ysundirildi. U yerdan mis olib kelingan. Kuchayib ketgan Misr Bobil podshosi Amenxotep II ning qizini qo'lini so'raganda, uni mensimay rad javobini beradi.

Misrning o'sha vaqtdagi xalqaro munosabatlari XVIII sulola oxiridagi Misr fir'avnlarning Tel-Amarnada topilgan katta davlat arxividagi

hujjatlardan bizga yaxshi ma'lumdir. Bu arxivda Bobil, Osuriya, Mitanni, Xett davlatlari va Kipr podsholarining, yana Suriya va Falastindagi ko'p hokimlarning Misr fir'avniga yuborgan diplomatik xatlari saqlanib qolgan. Shu xatlarga qaraganda Misr Old Osiyodagi bir qancha davlatlar bilan juda mustahkam savdo va diplomatik munosabatda bo'lgan. Ayrim davlatlar o'rtasida bo'ladigan muzokaralar maxsus elchilar yordami bilan olib borilgan.

Xett istilosi xavfi aniq bo'lib qolgach, Mitanni va Misr podsholari bosh ko'tarib kelayotgan dushmanni birgalikda yengish maqsadida birlashganlar. Misr bilan Mitanni o'rtasida ittifoq o'rnatishga imkon tug'ilgan. Bu ittifoq bir necha sulolaviy nikohlar bilan mustahkamlangan. Mitanni podshosi Tushrattaning Misr fir'avni Amenxotep III ga yozgan xatlarida Misr bilan Mitanni o'rtasida o'ta mustahkam munosabatlar o'rnatilishiga olib kelgan diplomatik muzokaralarning ayrim bosqichlari ravshan va jonli qilib tasvirlangan. Misr Amenxotep hukmronligi yillarida uzoq Suriyadagi o'z yerlarini xetlardan himoya qilish uchun yetarli harbiy kuchga ega bo'lmaganligidan Mitanni yordamiga tayanishga majbur bo'lgan.

Amenxotep III (er.avv.1424-1388yillar) zamonida ahvol yanada yomonlashgan. Bu vaqtda Misr Suriyadagi mulklarini himoya qilish uchun yetarli harbiy kuchga ega bo'lmadi. Suriya shaharlari

zaiflashib qolgan Misrni zulmidan qutilish uchun ittifoq tuzdilar. Bu ittifoqni esa xetlar qisman qo'llab-quvvatlaganlar. Bu ittifoqning boshida turgan Suriya hokimi Aziru Suriyani Misr ta'sirining qolgan-kutganlaridan ham ozod qilish uchun qattiq kurash olib borgan. Suriya va Finikiyaning Misrga sodiq bo'lgan ko'p shaharlari xetlar va Aziru qo'shinlarining hujumlaridan o'zlarini arang himoya qilib turganlar. Bu shaharlarning ba'zilari Misr fir'avnidan yordam so'raganlar.

Mashhur Amenxotep IV Exnaton (er. avv. 1365-1348-yillar) davrida Misrni tashqi siyosiy ahvoli yomonlashadi, Mitanni janubiy Suriyani katta qismini bosib oladi. Osiyoda yana bir raqib xett davlati urushga tayyorlana boshladi. Exnatonning kuyovlari Semnexkar (er. avv. 1348-1347-yillar), Tutanxaton ("otanining tirik qiyofasi" er. avv. 1347-1338-yillar)lar davrida ahvol o'zgarmadi. Tutanxaton 10 yoshidan fir'avn taxtiga o'tiradi. Uning vafotidan keyin Mitannidan tashqari yana bir raqib, xett davlati paydo bo'ldi.

Tutanxamon 20 yoshga yetmay er. avv. 1338-yilda vafot qildi. Uning bevasi Anxesenpaamon taxtni o'z qo'lida saqlab qolish uchun xett podshosi Suppilulium I ni o'g'llaridan birini Sannansaga turmushga chiqishga rozi bo'ldi. Xett shahzodasi Misrga keldi, lekin misrlik zodagonlar uni o'ldirdilar. Anxesenpaamon Atonning oliy kohini Eyega

turmushga chiqishga majbur bo'ldi. Eye (er. avv. 1338-1334-yillar) XVIII sulolaning so'ngi fir'avni bo'ldi. Xett podshosi o'g'lini o'limi uchun qasos olish maqsadida misrga qarshi yurish qilib, misrliklarni Osiyodan to'la haydab chiqardi. Misr qo'shinlarining qo'mondoni Xoremxeb Eyeni taxtdan ag'darib (er. avv. 1334-1306-yillar) keyingi fir'avn bo'ldi. Uning vorisi XIX sulolaning birinchi fir'avni keksa oily mansabdor Ramzes I (er. avv. 1306-1304-yillar) taxtga chiqdi. Ramzes I ning o'g'li Seti I (er. avv. 1304-1209-yillar) xett podshosi Muvatalli bilan urush olib borib Falastin, Finikiya va janubiy-markaziy Suriyani bosib oldi. U Oront daryosi vodiysidagi Kadesh yaqinida xettlarni tor-mor qildi. Seti I Liviya va Nubiyda urush olib borib o'ta shafqatsizlik bilan harakat qildi: Karnak ibodatxonasida u asirlarni xudo Amonga bir necha marta qurbonlik keltirayotgan holatda tasvirlangan. Seti I ning o'g'li Ramzes II (er. avv. 1290-1224-yillar) davrida Exnatondan Eyegacha bo'lgan fir'avnlarni sulolaviy ro'yhatlardan o'chirib tashlandi. Ramzes II ibodatxonalar boyliklarini o'z qo'lga olib, xetlar bilan uzoq davom etgan urush harakatlarini olib bordi. Er. avv. 1280- yoki 1270-yillar atrofida xett podshosi Xattusili III tashabbusi bilan Misr bilan xett podsholigi o'rtasida tinchlik shartnomasi tuziladi. Misr qo'l ostida Falastin, Finikiyaning katta qismi va janubiy Suriyaning ozroq qismi qoldi; bu mamlakatlarning shimolidagi barcha

hududlar xettlarning mulki hisoblandi. Tinchlik shartnomasi bilan birga o'zaro yordam majburiyati bilan ittifoq tuzildi. Ramzes II va Xattusilining qizlaridan biri bilan nikoh o'qitildi. Nil daryosining sharqiy qismida Ramzes II yangi poytaxt Per-Ramzes shahrini qurdi.

Ramzes II taxminan 87 yil yashadi. Uzoq vaqt uning katta o'g'illaridan biri Memfis xudosi Ptaxning bosh kohini Xaemuas voris bo'ldi, lekin u otasini o'limigacha yashamadi. Natijada Ramzes II ni o'n uchinchi o'g'li Merneptax (er. avv. 1224-1214-yillar) taxtga chiqdi. Bu fir'avnning vafotidan keyin Misr davlat hokimiyatining zaiflashuv jarayoni boshlandi. Ramzes III (er. avv. 1190-1159-yillar) Yangi podsholik davrining so'ngi taniqli hukmdori edi. Ramzes II hukmronligi uzoq davom etgan. Bu davrda Misr davlati va madaniyati gullab yashnagan: uning merosxo'rlari davrida ichki va tashqi siyosatda kuchli ziddiyatlar yuzaga kelgan. XIX sulolaning oxirgi to'rt vakili davrida markaziy hokimiyat nihoyatda zaiflashgan. Er.avv.XIII-XI asrlarda Misrda zaif aholining noroziligi kuchayadi. «Dengiz xalqlari» sharqiy chegaraga, Liviyaliklilar harbiy chegaralariga bostirib kirganlar. Ibodatxonalar davlatdan mustaqil bo'lib o'ta boyib ketdilar. (uzunligi 40 m bo'lgan «Xarris katta papirusi»dagi asosiy yozuvlarda fir'avnning ibodatxonalarga hadyalari sanab o'tilgan.) Ramzes II dan keyin Misrda yana 8 fir'avn

hukmronlik qiladi. Ularning hukmronligi davrida Misrga liviyalik va osiyoliklarning yangi hujumlari kuchayadi; fir'avn hokimiyati zaiflasha boradi, nomlarning mustaqilligi kuchayadi.

Misrning g'olibona yurishlari natijasida mamlakatga minglab asirlar haydab kelingan va qulga aylantirilgan. Qullar fir'avn, ibodatxona va zodagonlarning xo'jaliklari ekin yerlarida, ustaxonalarida ishlaganlar. Asirlardan tashqari Misrga juda katta moddiy boyliklar oqib kelgan. Misr bosib olingan hududlarda har yili belgilangan miqdorda xiroj to'lovini joriy qilgan. jumladan, Efiopiya oltin qumi, fil suyagi, Falastin va Suriya kumush, qo'rg'oshin, qalay, bo'yoq, gazlama, lazurit, qimmatbaxo toshlar, kemasozlik yog'ochi, noyob kedr yog'ochini yetkazib berish majburiyatini olganlar. Misrda qo'shimcha ishchi kuchi, turli xil xom ashyolarning mo'l-ko'lligi iqtisodiyotga ijobiy ta'sir qilgan. Xo'jalik ishlab chiqarishi va uning texnologiyasi takomillashgan. XIX sulola davridan boshlab jezdani foydalanish keng tarqalgan. Uning xom ashyosi Suriyadan o'zlashtirib olingan, metall ishlab chiqarish texnologiyasi ham bilan takomillashtirilgan. Vertikal ip yigiradigan to'quv dastgohi kashf qilingan. Bu vaqtda xira rangli shisha tayyorlash alohida xo'jalik sohasiga aylanadi. Omoch takomillashadi, suvni yuqoriga chiqarib beradigan mexanizm «shoduf» ixtiro qilingan. Yangi

o'simliklar o'zlashtirilgan. (Chechevisa, smola daraxtlari). Chorvaning yangi zoti (xachir, tuya) yilkichilik mustaqil sohaga aylanadi.

Sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, ta'mirlash va tartibga solish, yangi yerlarga suv chiqarish fir'avnlarning diqqat-markazida turgan. Fayum vohasida yangi yerlar ko'plab ochilib, voha Misrning g'alla omboriga aylangan. Eski kanal, to'gon va ariq-anhorlar tozalangan. Nil daryosining toshqin suvlarini chiqishi ustidan muntazam nazorat o'rnatilgan. Nil vodiysida uzumchilik, asalchilik va bog'dorchilik gullab-yashnagan. Yangi podsholik davrida Misr iqtisodiyotida dehqonchilik va chorvachilik yetakchi soha sifatida mahsulotni ko'plab yetkazib bergan.

Fir'avnlar kuchli iqtisodiyotga tayanib tashqi siyosatda jiddiy yutuqlarga erishdilar, me'morchilik, qurilish sohasi yuqori darajada rivojlangan. Bir necha yangi shaharlar jumladan, Per-Ramzes nomli yangi shahar qurilgan. Noyob san'at namunalari hisoblangan me'morchilik inshootlari barpo qilindi: Luksor va Fivada Amon ibodatxonalari, fir'avn sog'ona-ibodatxonasi, Fir'avn Ramzes Abidosda Osiris ibodatxonasini qurgan. Nubiyada qoya toshda Abu-Simbel ibodatxonasi (balandligi 33 m., kengligi 38 m., uzunligi 65 m.) bunyod qilinadi. Bundan tashqari bu yerda Ramzes II ning balandligi 24 m.

bo'lgan haykali va uning oyog'i ostida bolalarining 200 haykallari barpo qilingan.

Bu davrda Misr madaniyatining taraqqiyoti uchun qulay ichki va tashqi imkoniyatlar yaratilgan. Mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi ichki va tashqi savdoning rivojlanishiga sabab bo'lgan. Yangi savdo aloqasi tobora kengaygan. Suriyaning ayrim viloyatlari bilan Misrning savdo aloqalari mustahkamlangan. Misrliklar bu hududdan qishloq xo'jalik mahsulotlari: don, sharob, asal hamda chorva mollari olib kelganlar. Livandan binokorlik yog'ochlari keltirilgan. Misrga Suriya orqali uzoq mamlakatlardan, xett davlatidan Egey dengizlaridagi orollardan va Mesopotamiyadan juda ko'plab mahsulot olib kelingan. Suriya bilan savdo-sotiq ishlari quruqlikdagi yo'llar orqali ham olib borilgan. Bu davrda misrliklarning dengiz floti bo'lgan va shuning uchun ular mahsulotlarni Suriyadan yelkanli kemalarda olib kelganlar. Suriyadan keyin Misr savdosining eng muhim tayanch nuqtalaridan biri Babil shahri bo'lgan.

Bu davrda misrliklar bir qator yangi mamlakatlarga: Kipr, Kichik Osiyo, Mesopotamiyaga savdo ekspeditsiyalari va istilochilik niyatida qo'shin yuborganlar. Bu vaqtga kelib Sinaydagi mis konlari xom ashyosi tugay deb qolganligi sababli misrliklar o'zlariga zarur bo'lgan misning yangi manbalarini qidirishga majbur bo'lganlar. Yangi podsholik davrida

misrliklar o'zlariga zarur bo'lgan misni Kipr orolidan olib kelganlar. Kipr oroli qadim zamonlardan o'zining juda katta mis konlari bilan ham nom chiqargan. O'sha vaqtdan saqlanib qolgan ba'zi hujjatlarda Kipr orolidan Misrga juda ko'plab mis yuborilgani haqida malumot beriladi. Masalan: Kipr podshosi Misr fir'avniga bunday deb yozgan: «Men senga 500 talant(150000 kg) mis yubordim. Men buni birodaringa sovg'a qilib yubordim. Birodar misning kamligini ko'nglingga olma. Mening mamlakatimda egam Nergalning qo'li (vabo) mamlakatimdagi odamlarning hammasini qirib yubordi. Endi misni tayyorlaydigan hech kim yo'q».

Bu davrda Kichik Osiyodan, xususan uning xetlar joylashgan sharqiy viloyatlaridan Misrga temir keltirilgan. Temir o'sha vaqtlarda Misrda nodir hisoblangan.

Misr savdosi shimoli-sharqqa Mesopotamiya viloyatlariga kirib borgan. Ikki daryo oralig'ining shimoli-g'arbida joylashgan Mitanni davlatidan jez, lojuvard, gazmol, kiyim-kechak, moy, jang aravalari, otlar va qullar olib kelingan. Misrliklar Bobildan ham xuddi shunday tovarlar ya'ni kumush, yog'ochdan tortib oltin va fil suyagi bilan bezatilgan qimmatbaho buyumlar keltirganlar. Misr bilan Osuriya o'rtasida ham savdo aloqalari o'rnatilgan. Yozma manbalardagi ma'lumotlarga qaraganda misrliklar Osuriyadan jang aravalari, otlar va lojuvard keltirganlar. Misrliklar Old

Osiyodan olgan mahsulotlari evaziga bu mamlakatlarga asosan quyma oltin yoki tilla buyumlar, fil suyagi yoki lojuvard bilan bezatilgan buyumlar, gazmol, kiyim-kechak, asosan qimmatbaho metallar yuborganlar.

Avvalgidek Misr jamiyati uch qatlamga bo'lingan edi: hukmron tabaqa quldorlar, ustaxonalar, uy egalari: kichik mayda ishlab chiqaruvchilar, o'z mehnati bilan kun kechiruvchi hunarmand va dehqonlar: o'z mulkiga ega bo'lmagan qaram qullar. Yangi podshohlik davrida ijtimoiy qatlamlar va ijtimoiy tizimda ularning ichida ko'pgina o'zgarishlar yuz bergan. Quldorlik munosabatlari mustahkamlangan. Yuz minglab asirlar qullarga aylantiril. 1-3 qulga esa bo'lgan mayda quldorlar paydo bo'lgan. Hukmron tabaqa va uning tarkibida keskin o'zgarishlar yuz bergan. Aslzoda bo'lmagan, ma'muriyatda o'rta va kichik lavozimlarni egallagan, fir'avnga qaram bo'lgan kichik va o'rta quldorlar paydo bo'ldi. Ular fir'avn hokimiyatini asosiy tayanchi edilar.

Hukmron tabaqa ichida xizmatdagi zodagonlar, qo'shinning qo'mondon tarkibi, merosiy zodagonlar, xudo Amon boshchiligidagi oliy kohinlar alohida o'rin egallaganlar. Nom zodagonlari va oliy kohinlar XVIII sulola davrida istilochilik urushlaridan ulkan boylik orttirdilar. Yillar davomida moddiy boyliklarni to'plab olgan. Fiva kohinlari davlat hokimiyatiga kuchli ta'sir o'tkazib fir'avnlarni siyosatiga faol

aralashganlar. Fiva kohinlari bilan nom zodagonlari va xizmatdagi zodagonlar o'rtasida kuchli qarama-qarshilik paydo bo'lgan. Natijada bu kurash Exnatonning diniy islohatlari bilan tugagan.

Misrdagi ijtimoiy vaziyat ziddiyatli edi. Istilochilik yurishlari davrda iqtisodiy o'sish ma'lum holda barqaror bo'lgan, ammo, mehnatkash aholining ahvoli og'ir bo'lib qolavergan.

Yangi podsholik davrida davlatni idora qilishning murakkab apparati vujudga kelgan. O'sha vaqtdan qolgan juda ko'p hujjatlar markaziy va mahalliy idora tizimi bilan tanishib chiqishimizga imkon beradi. Markazlashgan byurokratik idora tizimi borgan sari kuchayib boradi. Ota-bobosi fir'avnlari bo'lgan Yaxmosning ittifoqdoshi bo'lgan Al-kaba nomarxlaridan tashqari, boshqa viloyatlarning ilgarigi mustaqil hokimlari o'z mustaqilliklarini yo'qotganlar va fir'avnga tamomila itoat qilishga majbur etilganlar. Mamlakat Shimoliy va Janubiy Misrni o'z ichiga olgan ikkita katta ma'muriy okrugga bo'lingan; okrugga fir'avnning maxsus hokimi qo'yilgan. Bu esa idora qilish ishini yanada ko'proq markazlashtirishga imkon bergan. Nomlarni idora qilish podsho amaldorlari qo'lga topshirilgan. Har bir viloyatning boshida maxsus amaldor turgan. Uning mirzasi va alohida devoni bo'lgan. Shaharlarni fir'avn tayinlagan maxsus mansabdorlar boshqarganlar.

Hujjatlarda sud ishining qanday tashkil qilinganligiga oid ba'zi bir ma'lumotlar saqlanib qolgan. O'sha davrdayoq sud qonunlari to'plami bo'lgan. Shunday tasvirlar saqlanib qolganki, bu tasvirda biz sud mahkamasida bosh sudyaning o'tirganini va uning oldida bir sandiq bo'lib, uning ichida 40 ta qonunlar to'plamining yozilgan matni borligini ko'ramiz. Exnaton III o'zini «Qonun o'rnatuvchi» deb atagan. U o'z yozuvlarida qonunga doim rioya qilinganligini bayon qiladi.

Bu davrda boshqaruv xodimlari soni o'sib ketdi, boshqaruv bo'g'inlari ko'paydi. Lavozimlar aniq darajalarga bo'linadi. Tutmos III ning bosh vaziri Rexmirning davlat apparatini murakkabligini ko'rsatadigan yo'riqnomasi bizgacha yetib kelgan. Ushbu hujjatga ko'ra XVIII sulola davrida davlat apparati bir necha bo'g'inlarga bo'lingan. Bu yo'riqnoma quyidagi so'zlardan boshlanadi. «Shahar boshlig'i, janubiy shahar va qarorgoh vaziri vazir devonida o'sha tora-vazir majlis ko'rganida shu vazir devonida eshitib turgan chog'da qilishi lozim bo'lgan hamma ishlar xususida farmoyish u vazir kursisida o'tiradi. Yerga boyra solingan, tepasida taxtiravon, uning orqasida ham teri, oyoq ostida ham teri ...yoyib tashlangan qo'lida aso, oldida 40 kun uning kamida ikki tomonida janubning 10 ta kibori, ichki qasr boshligi uning o'ng tomonidan daromadlar boshlig'i, chap tomonda vazirning mirzalari qo'lga yaqin joyda

turadigan... ». Bu yo`riqnomaga qaraganda bu oliy mansabdagi amaldor butun mamlakatni idora qilish ishini o`z qo`liga olgan. Markaziy boshqaruv apparati bir necha bo`g`inlarga bo`lingan. Xazina boshlig`i, uy boshqaruvchisi (soliq yig`uvchi, xiroj to`lovchi) ekinlar mudiri, chorva boshlig`i, qabulxona boshlig`i, sud mudiri, harbiy palatalar boshlig`i kabi vazifalariga ega bo`lgan vazir qoshida 10 ta yuqori Misr amaldorlari bo`lgan. Keyingi bugin hududiy ma`muriy boshqaruv apparati bo`lgan. Rexmir yo`riqnomasiga ko`ra vazir to`rtta ma`muriy hududlarni boshqaradigan amaldorlarni tayinlagan. «U (vazir) Yuqori va Quyi Misr va Yuqori Misrning janubiy qismi (Fiva boshchiligidagi poytaxt okrugi). Nilning viloyati. Ular barcha yuz bergan voqealar to`grisida har to`rt oyda hisobot berishlari kerak. Ular vazirlarga o`zlarini boshqaruvlari yozuvlarini yetkazadilar».(O`sha davrdagi hujjatdan parcha...)

Davlat xavfsizligi uchun muhim bo`lgan qo`shinda yollanma askarlar soni ko`paytirilgan. Shu maqsadda Liviya qabilalaridan ko`plab askarlar olingan, qo`mondonlik tarkibi va qo`shinning moddiy ta`minoti mustahkamlangan. Tashkiliy jihatdan qo`shinlar shimoliy va janubiy qismlarga bo`lingan.

Qaram yerlar va Misr aholisini talanishi natijasida hukmron tabaqa, ayniqsa ko`p sonli yaxshi uyushgan kohinlar tabaqasi boyib ketgan. Ibodatxonalar minglab gektar yerlar, chorva mollari,

qullar va boshqa moddiy boyliklarga egalik qilganlar. XVIII sulola davrida fir'avnlarning homiysi Amon ibodatxonasi Misr bosh xudosi sifatida alohida ta'sirga ega bo'lgan. Xudo Amon bayrog'i ostida Fiva hukmdorlari giksoslarni haydab chiqarganlar. Fivadagi Amon ibodatxonasi nihoyatda katta obru – e'tiborga ega bo'lgan. Fir'avnlardan tomonidan bu ibodatxonaga fir'avnlardan o'n minglab qullar, yer, minglab bosh qoramol, oltin-kumushlar hadya qilganlar. Karnak va Luksorda xudo Amon sharafiga hashamatli ibodatxonalar qad ko'targan. Mamlakatda Amon ibodatxonasi kohinlarining mavqei kuchayib ketgan. Ular Misr iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayotiga kuchli ta'sir ko'rsata boshlaganlar. Jumladan, Amon ibodatxonasining oliy kohinlari taxt vorisining nomzodini ko'rsatishdek, imtiyozli huquqni olganlar. Boy Amon ibodatxonasining oliy tabaqa koxinlarini kuchayib ketishi hukmron tabaqani noroziligiga sabab bo'lgan. Bu holat davlat hokimiyatiga katta muammolarni tug'dirgan. Natijada Amenxotep IV hukmron tabaqaga suyanib, Amon kohinlarining kuch-qudratini sindirishga jur'at kiladi. U diniy islohot o'tkazgan.

Amenxotep IV (er. avv. 1372-1354) davrida Misr xudolaridan “quyosh shu'lasini” xudosi Aton birinchi o'ringa qo'yila boshlangan. Bu fir'avnning o'z nomini o'zgartirishida ham o'z ifodasini topgan. Fir'avn Exnaton degan yangi nom olgan. Shu bilan

birga Exnaton Fiva koxinlari bilan uzil-kesil suratda aloqani uzib, Fivadan chiqib ketgan. Go`zal saroy va ibodatxonalar bilan bezalgan yangi poytaxt Axetaton (Aton shahri)ga Exnaton o`zining butun saroy amaldorlari va yangi quyosh xudosining kohinlari bilan birga ko`chib kelgan.

Exnatonning hukmronligini oltinchi yilida Aton Misrning yagona va oliy xudosi deb e`lon qilinadi. Exnaton o`zini Atonning yagona o`g`li deb Amenxotep («Amon rozi») ismini Exnaton («Amonga yoqadigan») degan ismga almashtirgan.

Aton butun dunyoni va Misrni yaratuvchisi hisoblanib, odatdagidek, hayvon qiyofasida emas, balki quyoshning yerga nur sochayotgan shu`lasi sifatida ifodalangan. Yangi xudoga sig`inishni istamagan zodagonlar qatl etilib, ularni jasadlari yoqilgan. Faqat Exnaton quyosh xudosini yagona va sevimli o`g`li sifatida Atonni bevosita o`zidan vaxiy olishi mumkin edi va fuqaro, kohinlarga amr-farmon qilishi mumkin edi.

Exnaton tomonidan o`tkazilgan bu diniy islo hot ko`ngildagidek natija bermagan. Exnaton Fiva kohinlari va nomlaridagi quldor zodagonlarni qudratini vaqtincha bo`shashtirishga muvaffaq bo`lgan. Exnatondan keyin taxtga o`tirgan fir`avnlari uni diniy siyosatini davom ettira olmaganlar. Ulardan biri Tutaxamon Fiva kohinlariga yon berib, Amon e`tiqodini qaytadan tiklashga va hatto o`z ismini ham

shunga yarasha o'zgartirib «Tutanxamon» deb atashga majbur bo'lgan. Shunday qilib bu diniy islohot qattiq qarshiliklarga uchragan. Exnatonning vafotidan keyin poytaxt Memfisga ko'chirilgan.

XX sulola asoschisi Setnaxt (er. avv. 1192-1190-yillar) mamlakatni tartibga keltiradi, uning vorisi Ramzes III (er. avv. 1192-1175-yillar) qo'shinni qayta tiklaydi, uning sonini ko'paytiradi. Luviyaliklarni va dengiz xalqlarining hujumlari qaytariladi. Ramzes III Falastin va Suriyada qisqa vaqtga bo'lsada, Misrning ta'sirini qayta tiklaydi. Ramzes III kohinlarning ma'naviy siyosiy qo'llab-quvvatlashiga erishish uchun mamlakatdagi yirik ibodatxonalarga ko'plab yer-suv, oltin, qimmatbaho toshlar va qullarni in'om qilgan. Misr ibodatxonalari katta yer-mulkka ega bo'lib, savdo-sotiq, hunarmandchilik va boshqa xo'jalik sohalari bilan shug'ullanganlar. Katta miqdorda iqtisodiy qudratga ega bo'lgan kohinlar tabaqasi davlat ishlariga aralashganlar, saroy zodagonlarining noroziligiga sabab bo'lgan.

Ramzes III vorislari davrida Misr zaiflasha boshlaydi. Er. avv. 1075-yillar atrofida XX sulolaning so'ngi vakili Ramzes XI vafoti bilan Misr ikki qismga bo'linadi va Quyi Misrni birlashtirgan markazi Tanis bo'lgan ikkinchi davlat paydo bo'ladi. Shu bilan qadimgi Misr tarixidagi oltin davr tugab III O'tish davri (er. avv. 1075-656-yillar) boshlanadi.

4. So'nggi podsholik davrida Misr

Yangi podsholik davri yagona davlatni yemirilishi bilan Misr III O'tish davri (er. avv. 1075-656-yillar)ga kirdi. Bu davrda Misr yoki rasman yagona podsho hokimiyati bo'lsada kuchli tarqoq holatida bo'ldi. Yoki bir necha nomlar o'rtasida bo'lingan holda turdi.

Bu davrning boshlarida Quyi va O'rta Misrda Tanis shahrida o'rnashib olgan (er. avv. 1075-945-yillar) XXI sulola hukmronlik qildi. Janubiy Misr Xerixorning vorislari Amon-Ra ibodatxonasi oliy kohinlari boshqaruvi ostida edi. Bu vaqtda alohida nomlar kuchayib ketdi. XXI sulola va Amon-Ra ibodatxonasi oliy kohinlari nomlarni merosiy nomarxlari separatizmiga qarshi tura olmadilar. Ichki kurashlar sababli parokandalikka yuz tutgan mamlakat tez orada chet elliklarga qaram bo'la boshladi. Bu chet elliklardan biri liviyaliklardedi.

Liviyaliklar deltaning g'arbiga va Nil daryosining shimoliga tutashgan joylarida hamda g'arbiy vohalarda qadimdan yashab kelganlar. Bu qabilalar, mustaqil bo'lib, lekin madaniy jihatdan qoloq bo'lganlar. Yangi podsholik fir'avnlari zamonida Misr gullab yashnagan davrda liviyaliklar Misrga ko'plab kelib o'nashganlar.

Fir'avnlr liviyaliklarni yollanma askar sifatida xizmat qabul qilib, ularga asosan, deltadan chek

yerlarni ajratib berganlar. XX va XXI sulola vakillari davrida liviyaliklarning ko'chib kelishi yanada jadallashgan. Luviya zodagonlaridan ba'zi birlari asta-sekinlik bilan kohinlik lavozimlarini egallaydilar. Liviyalik yollanma askarlar boshliqlari ayrim hududlarni bosib olganlar.

Harbiy qo'mondon va Gerakleopoldagi Xerilfe xudosining ibodatxonasi bosh ruhoniysi bo'lgan bir liviyalik yozma ma'lumotida ta'kidlashicha, bu odamning o'zidan avval o'tgan ota-bobolaridan 15 tasi shu yerda umr kechirib o'tganligi aytiladi. Bu yozuvga qaraganda uning ajdodi «liviyalik Byuvava XXI sulola davrida Gerakleopolga ko'chib kelgan. Uning avlod-ajdodlari liviyalik qo'shinlarning «ulug' boshliqlari» va Gerakliopol ibodatxonasining kohinlari lavozimini egallagan, bu liviyalik aslzodalar urug'idan biri podsho oilasi bilan qarindosh ham bo'lib olgan.

Ana shu liviyalikning avlodi Bubastis nomining nomarxi Sheshonk podsholik taxtini egallab XXII sulolaga asos solgan. Kelib chiqishi liviyalik bo'lgan yangi hukmdorlar Fiva kohinlari bilan maslahatlashib va ularga tayanib ish ko'rganlar. Yangi sulola podsholari, eski podsho xonadoni bilan qarindosh bo'lib, o'z bolalarini Fivadagi ibodatxonaga bosh ruhoniy qilib tayinlaydilar.

Liviya sulolasiga asos solgan Sheshonk I (er. avv. 945-924- yillar) serg'ayrat hukmdor bo'lgan.

Luvialiklarning harbiy kuchlariga va Fiva kohanlariga tayanib turib, Sheshonk I o'zini XYIII-XIX sulola zamonidagi buyuk istilochi fir'avnlarning ishini davom ettiruvchi sifatida ko'rsatib, Karnakdagi ibodatxona yonida «Bubastislar hovlisi» (saroyi) ni bunyod qiladi va katta minora qurdiradi. Sheshonk 1 mamlakatda vaziyatni bir oz barqaror qiladi. U er.avv. 930- yili Falastin ustiga yurish qilib katta"o`ljalar bilan Misrga qaytgan. «Bubastislar hovlisidagi» o`ymakor tasvirlarda va zafarnomalarda Falastinda erishilgan g`alaba tasvirlangan. Bu yerdagi osiyolik asirlardan 156 tasini arqonga bog`lab borayotgan xudo Amonning kattakon tasviri ayniqsa diqqatga sazovordir.

1938-1939 yillarda Tanisda o'tkazilgan qazish vaqtida Sheshonkning hali qo'l tekkizilmagan maqbarasi topildi. Bu maqbaralardan fir'avnning oltin, kumushdan qo'shib ishlangan sarkofagi (tobuti) va unda mumiyolangan fir'avnning yaxshi saqlangan jasadi saqlangan edi.

Sheshonk 1 dan keyin o'tgan podsholar Sheshonkning davlat ishlarini munosib tarzda davom ettira olmaganlar va bunga qulay imkoniyat ham bo'lmagan. Buning sababi Osuriyaning kuchayib ketishi, XXII sulola fir'avnlarning Nil va delta vodiysidan chetga chiqmay shu yerning o'zi bilan cheklanishga majbur qilgan.

Sharqda Osuriya kuchayib ketdi va uning Misr ta`siri ostida bo`lgan hududlarni istilo qila boshladi. Falastin, Finikiya va Suriya osuriyaliklar zulmi ostiga tushib qolishi yaqqol ko`rindi. Suriya, Finikiya va Falastin shahar-davlatlari podsholari birlashib, Osuriya podshosi Salamansarga qarshi bosh ko`taradilar. Karkara yonida Oront daryosi bo`yida er. avv. 853-yilda birlashgan ittifoqchilar va Osuriya qo`shinlari o`rtasida jang bo`lib o`tgan. Fir`avn Osorkon II ittifoqchilarga yordamga ozgina qo`shin yubordi xolos. Afsuski, jangda ittifoqchilar yengiladi. Bu urushdan keyin o`z-o`zidan ma`lumki, Misrning obro`si tushib ketadi. Ichki kurashning keskinlashuvi mamlakatni bir necha kichik davlatlarga ajralib ketishiga olib kelgan. XXII sulola bilan birga XXIII sulola vakillari ham mamlakatni boshqara boshladilar. XXIII sulola vakillari o`zlarini butun Misr fir'avni deb e`lon qilganlar.

Misrning bunday holga tushishi va mayda bo`laklarga bo`linishi haqida o`sha zamondagi esdaliklar «Podsho Petubastis siklidan qissalar» yozma manbasida saqlanib qolgan. Yunon tarixchilari bu davrni «Dodekarxiya» ya'ni, 12 podsholik hukm surgan davr deb ataydilar. Liviyaliklar sulolasidan bo`lgan podsholarga butun mamlakat hududi ham bo`ysunmaganligini Liviya sulolasi podsholari ham o`zlarining rasmiy yozuvlarida yozib o`tishga majbur bo`lganlar. Liviyalik fir'avnlarni Yuqori va Quyi

Misrdagi liviyalik boshliqlarni va oliy kohinlarni birlashtirishni o'zlarining doimiy siyosiy vazifalari deb bilganlar biroq, ular bu muddaolariga to'liq erisha olmaganlar. Bir vaqtning o'zida ikki sulola vakillari mamlakatni boshqarganlar. Shulardan XXIV sulola vakillari va Petubastis davrida ham Misr o'z qaddini rostlay olmadi. Misrning ichki tushkunliklar tufayli xo'jaligi izdan chiqib, savdo, iqtisodiy va siyosiy vaziyat yomonlashadi.

VII asrda hukmronlik qilgan XXIV sulola vakillari xususan, Bokxoris (721-715 yillar) davlatni inqirozdan qutqarish uchun ayrim islohotlarni amalga oshirilgan. U qarzdorlarni qulga aylantirishga qarshi chiqqan. Lekin bu islohotlar ham mamlakatni inqirozdan chiqara olmagan. Misrdagi bu inqiroz chet ellik bosqinchilarni hujumini yanada tezlashtirgan.

Nil daryosining birinchi sharsharasidan janub tomondagi o'lkalarda azaldan nubiyaliklar yashab kelganlar. Misr fir'avnlari Nubiyada Qadimgi podsholik davridan Nubiyaga o'lja, qullarni bosib olishi, uni yerlarini egallash uchun muntazam bosqinchilik yurishlari olib borganlar. Qattiq hujumlar qilib, uni xarob qilib, kelar edilar. XVIII sulola vakillari zamonida Misr askarlari Nubiyaning 4-sharsharasigacha bo'lgan joylaridagi yerlarni istilo qilib, u yerda mustahkam o'rnashib olishi uchun u Nubiyada shaharlar, qal'alar va ibodatxonalar qurdilar. Natijada Nubiyaning zodagonlari Misr

madaniyatini qabul qiladilar. Kohinlarning XXI-XXII sulolalari hukmronlik zamonida Misrning zaiflashganidan foydalangan Nubiya mustaqil bo'ldi. Biroq, Nubiya hokimlari Misrning juda kuchli madaniy ta'siri ostida bo'lganligi sababli o'zlarini Misr fir'avnlari deb ataydilar va yozuvlarini Misr tilida tuzadilar. Nubiya hokimlari muqaddas Amon tog'larining Jabal-Barkal qoyalari yonidagi o'z poytaxtlari Napateda Misrning oliy xudosiiga topinganlar. Ular bu xudoni o'zlarining boy xazinalari bo'lgan oltin qonlari sharafiga «Oltin xudo» deb ataganlar. Bu oltin konlari bir vaqtlar Fiva ibodatxonasiga qarashli bo'lgan. Nubiyada er.avv.VIII asrda markazi Napata bo'lgan mustaqil davlat tashkil topadi.

Liviyaliklar hukmronligi ostida kuchsizlanib, parchalanib borayotgan Misrda hokimiyatni qo'lga olish uchun nubiyaliklar Fiva kohinlari bilan aloqani tiklaydilar. Napate hokimi Pianxi(er. avv. 729-728-yillar) tashqi siyosat sohasida otasi olib borgan ishni davom qildirib, zo'r g'ayrat bilan Misrni istilo qilishga kirishadi. Pianxi bu istiloni o'zining batafsil yozuvida aks ettirgan. Napatadan topilgan bu yozuv hozirda Qoxira muzeyida saqlanadi. Bu qimmatli tarixiy ma'lumotga qaraganda Sais hokimi Tefnax Pianxini asosiy raqibi bo'lgan. Tefnatx delta bilan yuqori Misrning anchagina hududlarini o'z atrofiga birlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Pianxi esa, o'zini

Misr fir'avnlarning qonuniy merosxo`ri «O`zim podshoman, xudo Atunning jonli siymosi marhamatli xudoman» deydi. Tefnatx esa, «G`arbning boshlig`i» va o`rta delta o`lkalaridan birining hokimi hisoblangan.

Pianxi yozuvida o`zini ko`p sonli qo`shinga boshchilik qilib, janub tomonga qarab kelayotgan Tefnatxdan Misrni ozod qiluvchi deb ko`rsatadi. Tefnatx va Pianxi o`rtasida janglar bo`lib, Pianxi g`alabasi bilan tugaydi. Pianxi o`zini Misr fir'avni deb e`lon qiladi. Shunday qilib, er. avv. 715-yilda Misr Kush tomonidan to`la bosib olinadi. 715 - yildan 664 - yilgacha Misr Kush fir'avnlari tomonidan boshqarilgan. Efiopiya sulolasi poytaxt qilib, Memfis shahrini tanlaydi. Pianxi o`limidan so`ng, uning o`g`li Shabaka Misr taxtiga chiqib, 15 yil hukmronlik qiladi. Misr nisbatan tinchlikka ega bo`ladi, Shabaka davrida qishloq xo`jaligi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo biroz jonlangan.

Ammo, toboro qudrati oshib borayotgan Osuriya Misrga qo`shni hududlarni bo`ysundirib, Misr chegaralariga yaqin kelib qolgan. Pianxtning taxt vorislaridan biri Taxarka Misrni Osuriyadan himoya qilishga majbur bo`lgan. Taxarka foydali ish qilganini ta`kidlab, bu mamlakat «butun borliq sultoni» zamonida hamma narsa mo`l-ko`l bo`lganligi kabi mening vaqtimda ham farovon hayot bo`ladi, deb g`urur bilan gapirgan. Biroq, Taxarka osuriyaliklarning

Misrga bostirib kelishini to'xtata olmagan. Osuriya podshosi Asarxaddon 671- yilda Misrni istilo qiladi. Taxarka esa, qochib ketishga majbur bo'lgan. Asarxaddon Arabiston ustidan o'z hokimiyatini mustahkamlagandan so'ng, Misrni bosib olgan va Taxarka to'plagan Misr-efiop qo'shinlariga bir necha marta zarba bergan. Asarxaddon o'z yozuvlarida ulug' Misr podsholigining eng qadimgi poytaxti Memfis shahrini yarim kun ichida bosib olib, uni xarobazorga aylantirib, Misrdan efioptyaliklarning ildizini sug'urib tashlaganini ta'riflagan. Misrda osuriyaliklar bir qancha qiyinchilikka duch kelganlar. Er. avv 663-yilda osurlar bilan Taxarkaning vorisi Tanutamon qo'shinlari o'rtasida jang bo'ladi. Bu jangda efioptyaliklar yengilgan va XXIV efiopt sulolasi tugatilgan. Mamlakat 20 nomga bo'lib tashlangan.

Sais Quyi Misrning yirik nomlaridan biri bo'lib, bu shahar deltaning g'arbiy qismida joylashgan. Atrofida botqoq bilan o'ralgan Saisda 665-yildan boshlab, Psammetix hokimlik qilgan. Psammetix (er. avv. 656-610-yillar) Tefnaxt avlodidan bo'lib, liviyalik aslzoda urug'idan kelib chiqqan. U Ashshurbanipalning yordamida ish ko'rgan va osuriyaliklarning sodiq ittifoqchisi bo'lgan Psammetix butun Misrni o'z qo'li ostiga birlashtirib, yangi XXVI sulolaga asos solgan. Bu sulola davrida Misr yangidan ravnak topgan. Biroq, bu Misr davlati va madaniyatining so'nggi marta lekin, kuchsizroq rivoj

topgan davri edi. Uzoq davom etgan urushlar va osur qo'shinlarining mamlakatni xarobaga aylantirgan hujumlari natijasida tinkasi qurigan Misr endi o'z chegaralarini dushmandan himoya qilishi va Osiyodagi obrusini saqlash uchun zarur bo'lgan ko'p sonli qo'shinni to'play olmagan. Shu sababli Sais fir'avnlari Kichik Osiyo va yunonlardan yollangan askarlarga tayanib ish ko'rishga majbur bo'lganlar. Yunon tarixchisi Gerodot yunon savdogarlari, yollanma askarlarning Misrga kirib borganligi masalasiga Sais fir'avnlarning « Yunonistonga moyilligi» va o'sha zamonda misrliklar bilan yunonlar o'rtasida juda yaqin madaniy aloqa bo'lganligiga katta e'tibor beradi. Psammetix I taxtga o'tirgandan so'ng, yunon yollanma askarlari va savdogarlariga tayanishga urinadi. Yunonlarning Navkratisdagi savdo koloniyalariga katta-katta imtiyozlar va yengilliklar beradi.

Sais fir'avnlari ichki siyosat sohasida liviyalik harbiy aslzodalar Mirs kohinlari va yunon savdogarlari bilan muvozanatda muomalamunosabatni yo'lga qo'yadilar. Ular Misrning nufuzli kohinlariga qarshi, shuningdek, haligacha ham ba'zi bir mustaqillikka ega bo'lishni da'vo qilib kelayotgan ko'p hokimlarga qarshi kurash olib bordilar.

Psammetix I Fiva kohinlarini o'ziga bo'ysundirib olish uchun o'z qizi Neytikertni Amonning oliy kohini Shepenopet II («xudoning qallig'i»)ga qiz qilib

beradi, to'g'rirog'i Shepenopet II ni shunga majbur qiladi. Bu ma'lumot alohida hujjatga yozilgan bo'lib, bizgacha aniq saqlangan.

Psammetix I tushkunlikka yuz tutib borayotgan Osuriyani qo'llashga harakat qilgan. Chunki Psammetix I ning hokimiyatini kuchayishiga Osuriya podsholari katta yordam qilgan edilar. Shuning uchun ham Psammetix I Osuriya davlatining yashab turishidan manfaatdor bo'lgan.

Psammetix I Osuriyaga qo'shin tortib kelayotgan Babil hukmdori Nabopalasarga qarshi, Osuriyaga yordam berish maqsadida Frot daryosi bo'ylarida paydo bo'ladi. Psammetix I ning o'g'li Nexo ham Osuriyaga yordam berishga ko'p harakat qilgan. Nexo 611-yilda taxtga o'tirgandan so'ng, umumiy kuch bilan Xarranni bosib olish uchun o'z ko'shinlarini Osuriyaga yordamga junatadi. Misr-Osuriya qo'shinlari Karxamesh shahrini ishg'ol qiladilar. Navuxodonosor misrliklar bilan osuriyaliklarni ittifoqchi qo'shinlariga zarba bergan. Karxameshda o'tkazilgan qazishlar natijasida misrliklar bilan yunon yollanma askarlarining bu shaharda bo'lganligini ko'rsatuvchi muhim dalillar topildi. Xususan, yunon buyumlari, Gorgonaning surati solingan ioniy qalqon, shuningdek jezdan yasalgan haykalchalar, Nexoni nomi bitilgan tasvirlar va Psammetix nomi yozilgan uzuk topilgan.

So'nggi podsholik davrining Sais sulolasi hukmronligi davrida yunonlar bilan do'stona munosabatlar yaxshilangan. Gerodotning yozishicha, yunonlar Psammetix II huzuriga elchi yuborib, Olimpiya musobaqalarini qanday qilsak, yaxshiroq o'tkazishimiz mumkin deb, misrliklardan maslahat so'raganlar. Qadimgi misrliklarning donishmandligi va ularning madaniy taraqqiyoti yuksak bo'lganligini yunonlar tomonidan har doim zavq bilan maqtalgan.

Sais davrining keyingi podsholari Uaxibra (Apriy) bilan Yaxmos II (Amazis) o'tmish doshlari siyosatni davom ettirganlar. Korinf dubulg'asida podsho Uaxibraning tasviri saqlanib qolgan. Misr fir'avni kiyinishda yunonlarga taqlid qilganligi ma'lum. Podshoning yunonlarga moyillik siyosati Misr aholisi o'rtasida norozilik tug'dirgan va qo'zg'olon ko'tarilgan. Yaxmos isyonchilarga bosh bo'lib, asosan, yunon yollanma askarlaridan iborat qo'shinlarni tor-mor keltirgan va hokimiyatni o'z qo'liga olgan.

Yaxmos II yunon ibodatxonalariga katta sovg'alar yuborib, bu bilan yunonlarning o'ziga nisbatan do'stona munosabatda bo'lishga, ularni yordam berishi va qo'llashiga erishgan. Yaxmos II ning faol tashqi siyosat olib borganligi Babil yozuvlarining birida aks etgan. Bu yozuvda Misr qo'shinlarining hujumlari haqida gapiriladi va Amazisning nomi tilga olingan. Lekin bu davr mustaqil Misr davlatining

so'nggi yillari edi. Sharqdan Eron kuchayib butun sharq dunyosini o'ziga bo'ysundirishga harakat qilayotgan edi. Eronning kuchli qo'shini hujumini qaytarishga Misrda yetarli kuch yo'q edi. Yaxmos II dan so'ng, Eron podshosi Kambis 525-yilda Misr yerlariga bostirib kirib, Pelusiya yonida bo'lgan jangda Misr ustidan g'alaba qozongan. Psammetix III taxtdan ag'darilgan. Shunday qilib, bir vaqtlar dovrug'i dunyoni egallagan Misr davlati endilikda Eron qo'shinlari tomonidan istilo qilinadi.

Misrliklar bir qancha qo'shni xalqlar bilan aloqa qilib, madaniy jihatdan ularga ancha ta'sir ko'rsatganlar va o'z navbatida ulardan ham ko'p narsalarni o'rganganlar. Shunday qilib, Misr bilan Egey dunyosi Old Osiyo va Nubiya o'rtasida o'zaro madaniy aloqa va ta'sir tobora kuchayib borgan. Misrning siyosiy ta'siri kamayib, Misr o'zining chet ellardagi yerlaridan mahrum bo'ldi. Misr boshqa mamlakatning ta'siriga uchrab, istilo qilingan so'nggi davrda ham uning qo'shnilar bilan madaniy aloqalari saqlanib qolgan.

Liviyalik osuriyalik va efiopiyalik istilochilar Misrning yuksak qadimgi madaniyatini bir qadar ta'siriga tushmasligi mumkin emas edi. Madaniy jihatdan qoloq bo'lgan luviyaliklar va efiopiyaliklar Misrni istilo qilganlaridan so'ng, bir vaqtlar giksoslar singari Misr madaniyati ta'siriga tushib qolganlar.

Misrni istilo qilib, u yerda o'z sulolalarini barpo etgan liviyaliklar va efiopiyalik podsholar Misr fir'avnlari unvonlarini qabul qilganlar. Misr xudolariga sig'inganlar, o'z yozuvlarini misrliklarnikiday yozganlar. Ular o'zlaridan oldin o'tgan Misr fir'avnlarning rasm-rusmlariga taqlid qilganlar. Chunonchi, Taxarka o'zini «Gorgon-ikki tojning egasiman», deydi, Nubiya ilgari vaqtda xam Misrning madaniy ta'siri ostida edi. Efiopiyaliklar Misrni bosib olgan vaqtda esa, bu ta'sir yanada kuchaydi. Misr ibodatxonalarining Nubiya hududlarida saqlanib qolgan ko'pgina xarobalari Misr madaniyati Nubiyaga naqadar kuchli ta'sir qilganligidan dalolat beradi. So'nggi Meroit alifbosi ham Misrning «demotik» yozuvi asosida vujudga kelgan.

Misr madaniyati Old Osiyo o'lkalariga asosan, Falastin, Finikiya va Suriyaga hattoki, Kipr oroligacha yetgan. Finikiya va Falastin hududlaridan misrliklar san'atidan dalolat beradigan ko'pgina madaniy yodgorliklar topilgan. Finikiyaga Misr xudolarining xususan, Tot, Ptax, Xatxor, Gor va asosan, Osiris xudolarining ta'siri kuchli bo'lgan. Aytishlaricha xudo Osirisning jasadi solingan tobutni yoki uning boshini dengiz to'lqinlari, Bobil shahri devoriga olib kelib qo'ygan emish. Qadimgi yahudiylarning «Tavrot»ida to'plangan dunyoviy va diniy manbalarda qadimgi Misrning ta'siri g'oyat kuchlidir.

Aton sha'niga aytilgan bir madhiya Dovud surasidagi oyatlardan biriga o`xshaydi. Misrliklarning lirikasi tavrotdagi «Qo`shiqlar qo`shig`i» ga yaqin keladi. Misrliklarning «Nasihatnomalari va Karomatlari» Tavrot adabiyotidagi unga o`xshash asarlarda aks etgan.

Misrning qadimgi madaniyati yunon qabilalarining endigina yuzaga kelayotgan yosh madaniyatiga juda kuchli ta'sir ko`rsatgan. Yunonlar Misr kohinlarining qadimgi donishmandligiga, Misrdagi dabdabali ibodatxonalari tilsimlariga va zebziyinatlariga maftun edilar.

Yunon dostonlaridan biri «Iliada»da Misrning Fiva shahrining 100 ta eshigi bo`lib, har bir eshikdan ot mingan va jang aravasi haydagan 20 ta botir yonma-yon bir qator tizilib, bemalol chiqib ketishi mumkinligi aytiladi. Yunon xudosi Apollonning oldingi haykallari gavdasining old tomoni va shu davrdagi boshqa haykallarga xos kulib turish jihatdan Misr haykallariga xususan, Sais davri haykallariga juda mosdir. Yunonlarning Misrga kelishiga keng yo`l ochgan Sais fir'avnlari yunon madaniyatiga ham Misr darvozalarini ochib berganlar.

Yunon rassomlari, hunarmandlari o`zlari ishlagan buyumlari, san'at asarlari bilan Misrni to`ldirib yuborganlar. Hunarmandchilik ayniqsa, Navkratisda avj olgan. San'atdagi badiiy realizm er.avv.VI asrda o`zining yuqori cho`qqisiga yetgan. Misrning shu

zamonga xos o`ymakor rasmlarida rassom odam gavdasini yon tomonini tasvirlab, yuza qismiga odamlar va buyumlarni erkin joylashtirgan. Bu davrda Misrda portret haykaltaroshligi badiiy jihatdan yuksak rivojlangan. Imxotep haykalining bosh qismi va kohin haykalining yashil shiferdan yasalgan bosh qismi portret haykaltaroshligining eng nodir namunalaridan hisoblanadi.

Shu davrda Misrda boshqa diniy e'tiqodlarning kirib kelishi ham keng quloq yoygan. Masalan, Misrga Xanaandan otashkada qurbonlik-kuydirish odati kirib kelgan. Finikiyalik va yahudiy kolonistlar Misrda o'z xudolariga atab ibodatxonalar qurganlar. Bularning hammasi ba'zi bir jihatdan misrliklarning diniy e'tiqodlarini o'zgaririshiga olib kelgan. Misrda liviyaliklar hukmronlik qilgan davrdan boshlab, liviyaliklarning qadimgi ma'budasi Neyt qulti kuchayib, liviyalik podsholar va ularning vorislari Saisda o'rnashib qolgan XXVI sulola fir'avnlari bu ma'budani izzatlaganlar. Sokolli, pakana xudo Besga sig'inish Misrda so'nggi vaqtlarda keng yoyilib, to xristianlik davrigacha saqlangan.

Misr bilan qo'shni davlatlar o'rtasida o'zaro madaniy aloqalar chuqurlashib borayotgan davrda Misr davlati asta-sekin holdan ketib kuchsizlanib borgan. Bu holat Misrga chet elliklarni kirib kelishi, ularni ta'sirining kuchli to'lqini ichida Misr madaniyatining singib ketishi tufayli, uning qadimgi

dini va an'analari unutilib yuborilishi Misr tushkunlikka qarab ketmoqda degan fikrni tug'dirdi. Xuddi shu davrda Sais sulolasi vaqtida chet elliklar ta'siriga qarshi kurash boshlangan. Misrning ilk gullagan davridagi qadimgi davlat ko'rinishlarini, shu davrdagi til, yozuv, san'at va dini tiklash xullas, hamma sohada Misrni qayta tiklash boshlanib ketgan. Misr kohinlari din va turmush sohasida bir qancha taqiqlar kiritish yo'li bilan Misr xalqini va birinchi galda o'zlarini chet elliklar ta'siridan himoya qilishga urindilar. Gerodotning yozishicha: «Misrning na erkagi, na xotini hech qachon yunon bilan labinilabiga qo'yib o'pishmaslik, yunon odamining pichog'i, qoshig'i, qozonini tutmas, hattoki yunon odamining pichog'i bilan chopib, so'yilgan halol mol go'shtini ham yemas edi». Urf-odatlarining ado etilishidagi qattiq talablar ba'zi bir ovqatlarni yeyishni man qilinishi misrliklarni chet elliklardan uzoqlashtirgan. Ko'pdan-ko'p unutilgan urf-odatlarini atayin tiklash o'ziga xos orqaga qaytish ya'ni, to'lato'kis eskilikka taqlid qilish o'sha davr yozuv va adabiy yodgorliklarda, san'at asarlari va diniy rasm-rusumlarda ochiq sezilib turadi. Alifbe yozuvi alomatlarining keng tarqalishiga va ish hujjatlarini yozishga qulay bo'lgan yozuvning ya'ni, demotikaning soddalashgan bo'lishiga qaramasdan, murakkab va qadimgi qo'pol iyeroglif yozuv tizimi atayin saqlangan va hatto bir muncha

murakkablashgan. Diniy matnlarda qadimgi podsholik davridagi piramidalardan olingan matn parchalari uchraydi. Qadimgi misrliklarning xudolari bo'lgan Isida va Osirisga sig'inish keng tarqala boshlaydi.

Yaxmos II zamonida yashagan va bir qancha yuqori mansablarni egallagan Pefnefdineyt nomli bir mansabdor yigit o'zini Abidosda Osiris ibodatxonasini tiklash va kengaytirishda ko'rsatgan xizmatini batafsil yozib qoldirgan: «xarob bo'lib ketgan muqaddas yozuvlar uyini yana qaytadan tikladim va Osiris sharafiga qilinadigan nazr-niyozlar ro'yxatini, hamma yozuvlarni tartibga soldim», -deb g'urur bilan so'zlaydi. Ammo Misrda turli hayvonlarga sig'inish jumladan, Bubastisda izzat qilingan ma'buda Bastitga bag'ishlangan muqaddas xo'kiz (Apis)lar bilan muqaddas mushuklarga sig'inish so'nggi vaqtlarda keng tarqalgan. Muqaddas hayvonlarning katta qabrlari va hayvonlarning hozirda misrshunoslik muzeylarida saqlanadigan ko'pdan-ko'p haykalchalari va tasvirlari undan dalolat beradi.

Bu davrda sehrgarlik ham keng yoyilgan. San'at va adabiyotda uzoq o'tmishni qayta tiklash, eski zamondagi an'analarga narsalarga taqlid qilish harakati boshlangan. Tasviriy san'at sohasida Qadimgi podsholik zamonidagi badiiy asarlarga taqlid qilish ba'zan esa, to'ppa-to'g'ri ulardan nusxa olishga intiladilar. Bularning barchasi qadimgi madaniyatni

sun'iy ravishda tiriltirish bilan mazkur davrdagi madaniy iqtisodiy shakllari o'rtasida katta ziddiyatlarni tug'ilishiga sabab bo'lgan.

Keyinchalik Misr davlati Eron davlati tarkibiga kiradi. Biroq, Misr madaniyati yo'q bo'lib ketmaydi, bu madaniyat qo'shni xalqlarning ayniqsa yunonlarning madaniy taraqqiyotiga juda kuchli ta'sir qildi.

Misr avvalgi gullab yashnagan zamoniga qaraganda tushkunlik davrini kechirayotgan bo'lsa ham, xo'jalik hayoti batamom to'xtab qolmagan edi. Misrlilar bu davrda hunarmandchilik ishlab chiqarishning ba'zi bir sohalarini hatto anchagina mukammallashtirgan ham edilar. Ular jezdan har xil buyumlarni, nafis haykallarni juda mohirlik bilan ishlay olganlar. Bu xaykalchalarni kumush yoki oltin tolalari bilan bezaganlar. Takushet nomli misrlik ayolning Efiopiya-Sais davriga oid haykalchasi shunday tolalar terib ishlash texnikasining ajoyib namunasi. Podsho Pasebxaning yaqinda Tanisdan topilgan kumush sarkofagi (tobuti) metallni badiiy jihatdan ishlash sohasida ajoyib yutuqlarga erishilganini ko'rsatadi. To'qimachilik kasbi ham yuksak darajada rivojlangan. Misrda to'qimachilik ishlab chiqarishining alohida markazlari vujudga kelgan. Shunday markazlardan biri Memfis bo'lgan. To'qimachilar va yigiruvchilar sexga o'xshash alohida-alohida guruhlarga birlashganlar.

To`qimachilik ishining xatto Tait degan aloxida ma'budasi O`rta Misrda to`qimachilik ishining Xets-xetep («PokiRaxmat») degan xudosi mavjud bo`lib, unga sajda qilganlar. Fayans buyumlar ishlab chiqarish rivojlangan. Fayansdan har xil uy-ro`zgor buyumlari, bo`yi 25 smga yetadigan nafis haykalchalar yasalgan. Boylar va chet ellarga chiqarish uchun tayyorlanadigan ziynat buyumlari jumlasiga har turli xushbo`y va upa-elik buyumlar ham kirgan. Shu davrdayoq nilufardan maxsus moy olishni bilganlar, bu moy amaldorlarni yangi mansabga tayinlash vaqtida ularning yuziga surtish uchun ishlatilgan.

Er.avv.I ming yillikda iqtisodiyotdagi xal qiluvchi omil xo`jalikda temirdan foydalanish bo`ldi. Er.avv.VII-VI asrlardayoq Misrda temirni ishlash texnologiyasi o`zlashtirib olindi. Hunarmandchilikda metall ishlash yetakchi tarmoq bo`ladi. Bu davrga kelib topilgan hujjatlardan savdo yanada rivojlanib va murakkablashib borganligidan guvohlik beradi. Chet el savdogarlari Misrga tez-tez kelib ketib turganlar. Tashqi savdoda Misrning asosiy sheriklari Finikiya va Karfagen bo`lgan. Misr savdogarlari yunon polislari bilan savdo aloqalari o`rnata boshlaydilar. Fir'avn Nexo davrida Nil daryosini Qizil dengiz bilan tutashtiradigan kanal qurish yuzasidan katta ishlar olib borilgan. Bu kanal qurilishi bilan Misrdan Nubiyaga va hatto undan nari Puntga to`gridan-to`gri boradigan

suv yo`li ochilar edi. Gerodot ma'lumotiga ko'ra, Nexoning buyrug`i bilan finikiyalik dengizchilar kemada Afrikani aylanib chiqqanlar.

Misr Kichik Osiyodagi Kariya-Lidiya xalqlari bilan keng savdo olib borgan. Tashqi savdoning rivoji va Misrning yunonlar bilan bo`lgan iqtisodiy aloqalarining mustahkamlanishi natijasida pul xo`jaligining ilk shakllari paydo bo`ladi. Misrning iqtisodiy jihatdan vaqtincha bunday rivoji quldorlardan va yer egalaridan iborat aslzodalarning hukmron qatlamini, kohinlar liviyalik harbiy aslzodalar, yunon savdogarlarning hamda ma'lum darajada yollanma askarlarning boyib ketishiga sabab bo`ladi. Misrliklar o`zlariga kerakli mollarni ko`p qismini avvalgidek, Suriyadan keltirganlar.

Gerodotning yozishicha Misr podshosi Yaxmos II misrliklar uchun bir qonun chiqargan. Bu qonunga muvofiq Misrning har bir fuqarosi tirikchilik qilish uchun qanday mablag`larga ega ekanligini har yili viloyat boshligiga kelib aytishga majbur bo`lgan. Buni bajarmagan odamga yoki qonuniy yo`l bilan topilgan mablag`lar hisobiga yashayotganini isbot qila olmagan kishiga o`lim jazosi berilgan. Bu qonun tufayli Misr aholisi goyat farovonlikda yashaganligi ko`rsatiladi. O`sha davrning ijtimoiy tuzumidagi yana bir xususiyat shu ediki, mansab va kasb otadan bolaga meros bo`lib o`tgan. Shu sababli, koxin, askar va hunarmandlarning tor doiradagi ijtimoiy guruhlari

maydonga kelgan. Bu toifaviy yopiqlik yurish-turish va urf-odatlarining an'anaviyligida ham yaqqol ko`rinadi. So`nggi davr mafkurasida e'tiqod, urf-odat, unvonlarga, til, adabiy uslubida, me'morchilik va san'atda qadimiylikka qaytish kayfiyati hukm suradi. Qadimgi va O`rta Podsholik davri «Oltin asr» deb atalib, bu davr siyosiy ideal sifatida tasavvur qilindi.

Misrda bu davrda yunonlarning ta'siri seziladi. Yunon va Misr san'atining o`zaro ta'siri jarayoni kuchaydi. Misrga qo`shiqchi va shoirlar-Orfey, Musey, Gomer, Dedal, Likurg va Solonlarning sayoxat qilgani to`g`risida afsonalar mavjud. Yunonlarning vaza san'atida Afrika, Misr motivlari: lotos, raqsga tushayotgan negrlar, Misr ma'bud va ma'budalari keng tasvirlangan. Gerodot Misr tarixini o`z sayohatidan olgan taassurotlari, odamlardan eshitgan hikoya, qissa, ertaklar asosida yoritishga urinadi.

5. Misr madaniyatining o`ziga xos xususiyatlari

Qadimgi misrliklar tuzilishi bo`yicha murakkab, mazmunan boy madaniyat yaratdilar. Bu madaniyat ko`pgina yaqin sharq xalqlarining madaniy taraqqiyotiga hayotbaxsh ta'sir ko`rsatdi.

Misr madaniyati to`rt ming yil davomida shakllandi. Qadimgi Misr madaniyatining taraqqiyotini nima belgiladi? Birinchi navbatda,

Qadimgi Misr ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari, Nil vodiysining o'zlashtirilishi, dehqonchilikning oqilona tashkil qilinishi, umummisr iqtisodining yuksak taraqqiyoti madaniy o'sishning moddiy asosini yaratdi. Shu bilan birga madaniyat sohasidagi yutuqlar, ta'lim, fan qadimgi misrliklarning umumiy ma'naviy taraqqiyoti yuksalishi bu ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni va davlatni takomillashtirishning asosiy sabablaridan biri bo'ldi.

Qadimgi Misr madaniyatida qator o'ziga xos xususiyatlar borki, bu madaniyatni chuqur takrorlanmas tizimini hosil qiladi. Uning o'ziga xosligi va betakrorlanmasligi sinfiy jamiyat va davlatni kelib chiqishi hamda Nil vodiysining yopiq geografik joylashuvi natijasida boshqa xalqlarning madaniy yutuqlarini o'zlashtirishning qiyinligi bo'ldi. Nil vodiysining tabiiy sharoiti butun Misr madaniyatida chuqur iz qoldirdi. Xo'jalik hayotida Nil daryosining yetakchi o'rnini, dengizdan uzoqlik, Nilni o'rab turgan jonsiz sahro, o'zining qumli bo'ronlari, jazirama issig'i, yirtqich hayvonlari bilan qadimgi Misr dunyo qarashini va diniy e'tiqodini, qadriyatlarining butun tizimining xususiyatini belgiladi.

Fir'avnning kuchli hokimiyati orqali tashkil qilingan umum jamoa mehnati bilan misrliklar qulay hayot uchun shart-sharoit yaratdilar. Shu bois

tabiatning dahshatli kuchlari oldidagi qo'rqinch, fir'avnning qudratli hokimiyati, dahshatli xudolar, ularning ulug'vorligi va qudrati qadimgi misrliklarning dunyo-qarashiga singib ketgan edi. Oddiy odamlar qudratli xudolar va yanada qudratli fir'avnlarni, ularni amaldorlari oldida o'zini juda zaifligi va kuchsizligini his qilgan.

Misr madaniyatiga chuqur konservatizm va an'anaviylik xos. Misrliklar o'zlarining madaniy qadriyatlar tizimiga biror bir yangilik kiritishdan qochdilar. Aksincha ularda o'zlariga ma'lum g'oya, qonun, badiiy uslublarni asrash va taqlid qilish uzoq asrlar asosiy tamoyil bo'lib qoldi. Albatta bu hol yangi unsur, g'oya va uslublarni inkor qilmadi, ammo ular asta-sekin paydo bo'ldi. Shu sababli Misr ustalari doimo rioya qilgan an'anaviylik va konservatizm Misr san'ati uchun xos bo'lgan konseptuallik va yuqori malakalilik, mohirlik, uyg'unlikni o'zida aks ettirib nihoyasiga yetkazib ishlangan. Bu sof Misr qonun va obrazlarini yaratilishiga olib keldi.

Misrda din ilk urug'chilik jamoalarida vujudga kelib, juda uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Diniy an'analar mustahkam va turg'un bo'lgan fetishizm, totemizm, ayniqsa hayvonlarga topinish Misrda uzoq davom etgan.

Misr xudolarining panteoni juda katta bo'lib, u ilk davrda vujudga kelgan madaniyatga borib taqaladi. Unga odamlar totem-xayvonga, qabila

boshlig`iga sig`inishgan. Misrliklarning xudolari xayvon qiyofasida: Anubis-o`liklar saltanatining podshosi, bo`ri boshli qilib tasvirlangan. Tot aql va yozuv xudosi. Soxmet-sheer boshli urush iloxasi va boshqalar.

Hayvonlar ilohiy hisoblanib, ular ibodatxonalarda saqlanganlar. Ibodatxonada ular yaxshi parvarish qilingan. Masalan, ilohiy hayvonlardan biri buqa, xuddi shunday parvarish qilingan, u kuch-qudrat ramzi hisoblangan. Misrliklar bu buqaga sigir tanlashda ham ahamiyat berishgan. Agar buqa o`lib qolgudek bo`lsa uni mumiyolab, marosimlar o`tkazib alohida bir qabrga ko`mishgan. Va uning o`rniga yangi tug`ilgan xukizcha izlashgan. Bu juda mushkul ish hisoblangan, chunki ho`kiz qora rangli bo`lib, peshonasida uchburchak shaklidagi oq belgisi bo`lishi kerak bo`lgan. Bunday hayvonni topish juda mushkul hisoblangan. Misrliklar daraxtlarga, o`simliklarga va gullarga ham e`tiqod qilishgan.

Quyoshga sig`inish Misr dinida eng yuqori o`rinda turgan. Misrning o`zi «Quyosh mamlakati», uning fir`avnlari esa «Quyoshning o`gli» deb atalgan. Qadimgi podsholikda Ra-quyosh xudosi hisoblangan, keyinchalik u Amon-Ra bo`lgan. Yangi podsholik davrida esa, fir`avn Amenxotep IV (Exnaton) diniy isloxot o`tkazib, yakkaxudolikni joriy etadi. Ya`ni u hammani Atonga («Quyosh shu`lasi») sig`inishga da`vat etadi. Quyoshning belgisi (ramzi) turlicha

bo'lib, u qanotli sher qiyofasida, sher ko'pgina qullar bilan, ya'ni bu qullar nur qiyofasida, lochin qiyofasida tasvirlangan. Unga atab ko'p madhiyalar aytilgan.

Gor (Xor)-zulmatni yenguvchi xudo hisoblanib, u lochin qiyofasida tasvirlangan. Gor Osirisning o'gli. «Osiris va Gor» to'g'risidagi afsona, ayniqsa Misr dinini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Afsonada aytilishicha, Osiris-hosildorlik xudosi, qachonlardir Misrning podshosi bo'lgan. U odamlarga yerga ishlov berishni, boglar yaratishni urgatadi. O'zining akasi Set tomonidan o'ldiriladi. Set-zulmat va yovuzlik xudosi hisoblanadi. Osirisning o'gli Gor Setni maydonga kurashga chaqirib, uni yengadi. Shundan so'ng, Gor g'olib chiqishi uchun o'zi ko'zini Osirisga berib, uni qayta tiriltiradi. Qayta tirilgan Osiris esa yerga qaytmaydi, u yer osti saltanatining o'liklar podshosi bo'lib qoladi. Shunday qilib, uning yerdagi merosxo'ri sifatida Gor tiriklar saltanatida qoladi.

Ko'mish marosimlari. Misr madaniyatida o'lim bilan hayot doim bir-biriga qarama-qarshi turgan. Ajalsiz ruh Misr dinida alohida o'rin egallagan. Mana shu ajalsizlikka intilish ko'mish marosimlarining shakllanishiga olib kelgan. Diniy marosimlarda har bir odam alohida xususiyatga ega bo'lgan. Masalan, sax-inson tanasi, shunt-uning soyasi, rek-uning ismi, ax-uning arvohi hisoblangan. Bu yerda eng muhim rol ni Ra-insonning joni, ya'ni ajalsizlikning negizi o'ynagan. Misr diniga ko'ra Ra o'z jasadiga birikishi

va qayta dunyoga kelishi kerak bo'lgan. Chunki odam o'lganda, uning faqat tanasi o'ladi, ammo ruhi abadiy yashash uchun narigi dunyoga, o'liklar saltanatiga mangu yashash uchun ketadi. Shunday qilib insonning tanasini abadiy saqlash fikri tug'iladi va mumiyolash jarayoni vujudga keladi. Shuningdek ularning tanasiga hech qanday shikastlar yetmasligi uchun yoki boshqa shovqinlardan xalos bo'lish uchun piramidalar qurish fikri to'gilgan. O'lik 70 kun ichida mumiyolanib ko'milgan. U 70 kundan so'ng narigi dunyoga mangu yashash uchun ruhi jo'natilgan. O'liklar saltanatiga borgan odamlarni ikkinchi o'lim kutgan. Bu esa asosan «O'liklar kitobi», «Darvozalar kitobi», «Yer osti g'orlari kitobi» kabi kitoblarda ko'rsatilgan.

Qadimgi misrliklarning dini Nil vodiysining tabiiy shart-sharoitlarini o'ziga xos xususiyatlarini, qadimgi Misr jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining alohida tomonlarini fantastik aksi edi. Misrliklar oy, quyosh, Nil vodiysi, uni atrofidagi sahroni, yirtqich hayvonlar va tabiatning har xil kuchlarini ilohiylashtirdilar. Ular sun'iy sug'orish tizimini tashkil qiladigan, insonlar ustidan amr qiluvchi fir'avnga e'tiqod qildilar.

Misrliklar mingga yaqin har xil xudolarga sig'inganlar. Xudolar mahalliy va umumisr miqyosida e'tiqod qilingan ilohlarga bo'lingan. Qaysi bir nom hukmdori-umummisr hukmdori fir'avnlilik taxtiga

o'tirsa, shu nomning xudosi umummisr xudosiga aylangan. Misol uchun nom markazi bo'lgan Fiva Misr poytaxti bo'lganda hech kimga ma'lum bo'lmagan Fiva xudosi Amon xudolar ichida bosh xudo deb tan olindi.

Misrda oliy xudolar quyosh xudosi Ra, yaratuvchi xudo Ptax, xudo Amon Raning ko'pgina vazifalarini olish bilan Misrning bosh xudolaridan biriga aylangan. Amon Ra dunyoni yaratuvchisi, podsho hokimiyati, Misr harbiy qudratining homiysi bo'lgan.

Osiris o'layotgan va uyg'onayotgan tabiatni aksi, u dunyoning hukmdori podsho hokimiyati homiysi bo'lgan. Uning rafiqasi Isida ona xudo, onalik va er-xotinlik muhabbatini homiysi bo'lgan. Ularning o'gli ham osmon va yorug'lik ifodasi, fir'avn homiysi bo'lgan. Donolik va hisob xudosi Tot, qudrat ramzi ma'buda Soxmet osmon, quvonch-sevgi xudosi Xatxor bo'lgan. Bilim xudosi Sia, adolat xudosi Maat abstrakt tushunchani ifodalaganlar.

Misr, Nubiya, Falastin, Suriya bilan yaqin aloqada bo'lgani sababli chet el xudolari Anat, Astarta, Ma'bud Reshefa (Semit), Dedun (Kush xudosi) Misr xudolari panteoniga qabul qilingan. Misr diniy tasavvurlarida fetishizm va totemizm qoldiqlari saqlanib qoldi. Misrliklar o'z xudolarini hayvon, ilon, qurbaqa tarzida tasavvur kilishlari shu sababli edi. Xudo Apis-kuchli ho'kiz qiyofasida ma'buda Soxmet-she, Tot-pavian, suv girdobi xudosi Sebek-timsox,

Yuqori-Quyi Misr birligi timsoli ma'buda Uadjet-ilon-kobra tarzida ifodalangan.

Xudolarning ko'pligi, ularning vazifalarini bir-biriga bog'lanib ketishi koxinlarning xudolar panteonini tartibga solish, ular o'rtasida aniq munosabatlarni o'rnatish vazifasini qo'ydi. Geliopol koinlari ma'lum darajada xudolar o'rtasidagi munosabatlar va ularning dunyoni yaratishdagi rolini ko'rsatadigan tizimni ishlab chiqdilar. Shunga ko'ra, dastlab ibtidoiy suv xudosi Nun yashadi, undan xudo Atul (Ra) paydo bo'ldi. Atul Ra o'zidan suv xudosi Shu va uning xotini Tefnut namlikni paydo qildi. Ulardan yer xudosi Geb, osmon mabudasi Nut tug'ilib, o'z navbatida ulardan Osiris, Isida, Sia va Neftida tugilgan. Bu qadimgi ilohlar ilk ilohiy to'qqizlik-Enneada oilasiga birlashdi, ana shulardan boshqa Misr xudolari tarqaladi.

Kohinlarning Fiva maktabi esa ilk xudo, xudolar va odamlar dunyosini o'z ilohiy so'zi bilan Ptax yaratgan deb hisoblaganlar. Kohinlar to'qqizlikni ajratishdan tashqari xudolarni birlashtirgan boshqa oilalarni yaratganlar. Qaysiki oila ota-xudo, ona-ma'buda, o'gil-xudo(xudolar triadasi)dan tashkil topgan. Shunday birlashganlardan Osiris, Isida, Xor(Abidos triadasi), Ptax, Soxmet, Nefertum(Memfis triadasi), Amon, Mut, Xonsu (Fiva triadasi).

Fir'avn shaxsini ilohiylashtirish alohida rol o'ynadi. Kohinlar ta'limotiga ko'ra, fir'avn inson ko'rinishidagi xudoning aksidir. U ikki xil inson va ilohiy tabiatga ega bo'lgan. Uning tug'ilishi Amon Ra bilan fir'avnning yerdagi onasining nikohi natijasidir. Yerdagi fir'avn xudo Xorning aksi sifatida boshqargan, o'limidan so'ng xudo bo'lib Osiris bilan tenglashtirilgan. Podsholik qilayotgan va vafot qilgan fir'avn o'z ibodatxonasi, koxinlarning qurbonlik keltirishi qabilarga ega bo'lgan. Fir'avnning ilohiyligini ramziy aks etishi sfinks ko'rinishida bo'lgan. Misrda yagona xudoga sig'inish konsepsiyasi o'z o'rnini topmadi. (Exnaton islohoti).

Diniy urf-odat, an'analarga Misrda qat'iy rioya qilingan. Xudolarga sig'inish uchun ibodatxonalar, haykallar bunyod qilingan. Minglab kohinlar diniy bayram va marosimlarni tashkil qilganlar. Misr dinida u dunyodagi hayotga katta o'rin berilgan. Inson go'yoki, uch asosiy substansiya jismoniy tana, uning ma'naviy ko'rinishi («Ka») va uning ruhi («Ba») dan iborat. Faqat shu uch unsurning birgalikda yashashga imkon beradi. Demak, shunday ekan, odamlarning jasadini saqlash (mumiylash) kerak. Ana shundagina mumiyo oldida («Ka») va «Ba») turadi. O'limdan keyingi hayot bu hayotning davomi deb tushuniladi.

Qadimgi misrliklarning tili va yozuvi ming yillik tarix davomida o'z taraqqiyotining 5 bosqichini

bosib o'tdi. Qadimgi podsholik davridagi til: o'rta misr-klassik tili (chunki bu tilda noyob adabiy asarlar yaratilgan) yangi Misr tili (er. avv. XIV-VIII asrlar), demotik til (er. avv. VIII–eramizning V asri); kopt tili (III-VII asrlari); qadimgi podsholik aholisi tilini yangi podsholik aholisi tushunmagan, Misr tili chetga chiqmagan. Eramizning III asridayoq qadimgi Misr tili o'lik edi. Uning o'rniga yangi kopt tili keldi. VII asrda kopt tilini arab tili siqib chiqardi. Hozirgi kunda Misrda faqat 4,5 mln kishi kopt tilidan foydalanadilar.

Misr yozuvi er.avv. IV ming yillik oxirida rasm-yozuv, piktografiya asosida kelib chiqdi. Faqat o'rta podsholik davriga kelib rivojlangan yozuvga aylandi. Er.avv. II ming yillikda 700 iyeroglif keng ishlatilgan. Yozuv uchun material sifatida tosh (inshoot, sog'ona, haykallar) loy taxtachalar (ostrakon), yog'och, charm va papirus xizmat qilgan.

Misrlilar dunyoda eng qadimgi qiziqarli g'oyalar, badiiy obrazlar bilan sug'orilgan boy adabiyotlarni yaratdilar. Adabiyot uchun qulay omil bo'lib xalq og'zaki ijodi xizmat qildi. Ilk abadiy asarlar er.avv. IV ming yillikda paydo bo'ldi. Ertaklar, didaktik nasihatnomalar, zodagonlar tarjimai hollari, diniy matnlar va poetik asarlar qadimgi podsholik davridayoq paydo bo'ldi.

O'rta podsholik davrida janrlarning xilma-xilligi ko'paydi. Yuqori darajada yozilgan prozaik asarlar

paydo bo'ldi (Sinuxet hikoyasi). Yangi podsholik davrida Misr adabiyoti g'oyaviy-badiiy tugallanish davrini boshdan kechirdi.

Misr adabiyotida nasihatnoma va bashoratlar didaktik janri to'laroq aks etgan. Nasihatnomalardan eng qadimgisi «Ptaxotep nasihatnomasi»dir. Keyingilari «Gerakleopol podshosi Axtoyning o'gli Merikaraga nasihati», «Fir'avn Amenxemxet I ning nasihatnomasi» kabi asarlarda davlatni boshqarish qoidalari bayon qilingan. «Axtoyning o'gli Dauafaga nasihati»da mirzolikni boshqa kasblardan afzalligi ko'rsatiladi.

Yangi podsholik davrida nasihatnomalardan «Ani nasihati», «Amenemope nasihati»da turmush axloqi va an'anaviy axloq qoidalari batafsil bayon qilinadi.

Ertaklar Misr adabiyotida alohida bir janr sifatida shakllanadi. Ulardan eng mashhurlari «Fir'avn Xufu va sehrgarlar», «Kema halokatiga uchraganlar to'g'risida», «Egri va to'g'ri to'g'risida», «Ikki aka-uka to'g'risida» va fir'avnlarni Petubastis to'g'risidagi bir necha ertaklardir.

Misr adabiyotining «Sinuxet hikoyasi» qissasi, «Arfa chaluvchi qo'shig'i» poetik asari kabi namunalari o'sha davr to'g'risida va yuksak adabiy janr shakllanganligining dalilidir. Turli janrlar orasida adabiyot alohida o'rin tutadi

Ko'pgina afsonalar, qayta ishlangan diniy madhiyalar Osiris mashaqqatlari, xudo Raning yer

osti podsholigiga sayohati hikoya qilingan sikllari mashhur bo'lgan. «Ko'ngli qolgan kishining o'z ruhi bilan suhbat» nomli falsafiy dialog shaklida yezilgan asar diqqatga sazovor. Dialogda dunyodagi adolatsizlik, huquqsizlik va yovuzlikdan azob chekkan kishi taqdiri hikoya qilinadi.

Nilning aholisi, moddiy resurslari va Misrning siyosiy qudrati memorchilik va tasviriy san'atning gullab yashnashiga sabab bo'ldi. Memorchilik va tasviriy san'at sekin – asta mavjud tuzumni, uning davlatchiligini va ma'naviy qadriyatlarini mafkuraviy oqlashga xizmat qila boshladi.

Misr memorchiligi, haykaltaroshligi va rel'yef san'atida badiiy vosita va bosh maqsadlarni asosiy arsenalini shakllantirdi. San'atning diniy e'tiqodga o'ta qaramligi yaqqol seziladi. Er. avv.III ming yillikdayoq Misr san'atining yetakchi yo'nalishlari bo'lgan xudo va fir'avnlarning cheksiz qudrati g'oyasini tashkil etish shakllandi. Bu g'oyalar piramida va ibodatxonalar, ulkan haykallarda o'z aksini topdi.

Me'morchilikda xudo fir'avn piramida-qabrlari, ibodatxonalar qurish ustivor ahamiyat kasb etdi. Sog'onalarining ikki xili: yer usti sog'onalari (VI sulola piramidalari) va qoyaga o'yilgan sog'onalar (yangi podsholik davrida) keng tarqaldi.

Piramida va sog'onalar qurish uchun I-II sulola fir'avnlari dafn qilingan mastabalar namuna bo'lib

xizmat qildi. III sulola fir'avni Joser uchun balandligi 60 m bo'lgan zinapoyasimon ilk piramida mastaba o'rnida qurildi. Bu kichrayib borayotgan olti ustma-ust qo'yilgan mastaba edi. IV sulola fir'avni Xufu piramidasi (146,6 m balandligi, uzunligi 233 m, maydon hajmi 54 ming.kv.m, 2 tonna 2,3 mln. tosh), Xafra piramidasi (balandligi 140 m, uzunligi asosi 220 m), Xafradan keyin piramidalar kichik hajmda qurila boshlandi. Ibodatxonalar qurilishi o'zgacha me'morchilik shaklida bo'ldi. Karnak va Luksorda Amon-Raga bag'ishlab ibodatxonalar qurildi. Bu ibodatxonalar xarobalari bizgacha yetib kelgan. Ular juda baxaybat hajmda, atrof manzaraga qo'shilib ketgan, hashamatli bezalgan edi. Ularda yuzlab keng xonalar, katta hovlilar, xudolarning ulug'vor haykallari, sfinks, pilonlar va alleyalar mavjud. Karnak ibodatxonasida kolonna zali 5,5 ming kv.metr bo'lib, 134 kolonna bor. 12 markaziy kolonnaning balandligi 21 m, 10 m. aylanasi 15 m. Har qaysi kolonnaning yuqori maydonida yuz kishini joylashtirish mumkin. Ibodatxonada 500 ta toshdan, 17 ming jez haykal va haykalchalar mavjud bo'lgan qadimda yashirib qo'yilgan joydan topilgan.

Dayr-al Baxrdagi malika Xatshepsut ibodatxonasi va Ramzes III ning Madinat Abudagi (Fiva) ibodatxonalari ulug'vor qurilgan. Yana shunday ibodatxonalar qoyalarga uyib yasalgan (Ramzes III ning Nubiyadagi Abu Simbel ibodatxonasi).

Yana bir me'morchilik san'ati namunasi podsho saroyi qarorgohi monumental shaklda qurilgan. Barcha ibodatxona va saroylar rel'yeflar, boy devoriy rang tasvirlar bilan bezatilgan.

Ilmiy bilimlar

Misr madaniyatida fan yetakchi o'rin tutadi. U asosan matematika, astronomiya, tibbiyot yo'nalishlarida rivojlandi. Misr kalendari osmon jismlari va Nil daryosi rejimi asosida tuzilib, yil uch mavsum, har mavsum to'rt oyga bo'lindi. Oy un kunlik dekadani tashkil etgan. Yilda 36 dekada bo'lgan, oxirgi oyga 5 kun qo'shilib kalendar va astronomik yil (365 kun) tenglashtirilgan. Sutka 24 soatga bo'linib yozda kunduz soatlari uzoq, qishda qisqa bo'lgan. Misrliklar yulduzlarning aniq kattaligini tuzganlar. Suv va quyosh soatlarini kashf qilganlar. Ular 10 lik tizimga yaqin hisobni yaratdilar. Ular qo'shish, ayirish, bo'lish va ko'paytirishni bilganlar.

Misr vrachlari butun Old Osiyoga mashhur bo'lganlar. Bizgacha 10 tibbiyot papirusi yetib kelgan. Vrachlar 100 ga yaqin kasalliklarni davolash usullarini bilganlar. Qon aylanishi va yurak faoliyati to'g'risida bilimga ega bo'lganlar. Misrliklar qadimgi so'z ensiklopediyalarini tuzganlar.

Tayanch iboralar

Ra, Ptah, Amon, Osiris, Isida, Xatxor, Sia, Maat, Uadjet, Sebek, Tot-pavian, Mut, Xonsu, Ka, Ba, Piktografiya, Petubastis, Sinuxet hikoyasi, Xafra, Soxmet-sheer.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Т.1998 уил.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭксмоЭ-М. 2004. Лирика древнего Египта. М., 1965

Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. М., 1976

Культура Древнего Египта. М., 1976

Повесть о Петеисе III Древнеегипетская проза. Пер. М.А. Коростевцева., 1978

4-mavzu. Kichik Osiyj va Kavkazorti qadimgi davrda.

Reja

- 1.Xett davlati va jamiyati. Mitanni**
- 2. Qadimgi Osuriya**
- 3. Er. avv. I ming yillikda Kichik Osiyo:
Frigiya,
Lidiya, Urartu**

1.Xett davlati va jamiyati. Mitanni

Er. avv. II ming yillikda halokatga uchragan Xett davlati to'g'risida tarixiy ma'lumotlar XX asr boshlarigacha deyarli yo`q darajada edi. Bu vaqtgacha Kichik Osiyo va shimoliy Suriyada sirli iyeroglif yozuvlar va tasvirlar topilgan edi. 1887 yil tadqiqotchilar Tell-Amarna arxividagi diplomatik yozishmalarda Xett podshosining Misr fir'avniga tengligi (uning birodari) eslatib o'tiladi Bu kashfiyot Old Osiyoda qadimda yana bir buyuk davlat mavjud bo'lganini ko'rsatdi. 1906 yil nemis olimi Y. G. Vinkler Bugozgoyada (Turkiya) xetlar poytaxti Xattusi xarobalarida arxeologik qazishmalarga kirishdi. Qazishmalar natijasida Yaqin Sharq tillarida bitilgan o'n minglab taxtachalardan iborat arxiv, jumladan, Xett – Misr tinchlik shartnomasining mixxat varianti topildi. Chex tadqiqotchisi B. Grozniy 1915 yilda chuqur tadqiqotlar natijasida xett tili hind-yevropa tillar oilasiga mansub degan xulosani aytdi, natijada Xett davlati tarixini o'rganish

kuchayib ketdi. Olim A. Getse 1933 yil Xett davlati tarixini umumiy ocherkini yaratdi. Bundan tashqari A. Getse 1933 yilda Kichik Osiyo tarixi umumiy ocherkini chop etdi. Muallif Xett davlati harbiy va sulola tarixiga asosiy e'tiborini qaratdi. U Xett jamiyatining bir qancha ijtimoiy-siyosiy muassasalari o'xshashligiga (yer-mulk, majburiyatli yer egaligi) asoslanib xettlarning ijtimoiy tizimini feodal tuzum deb tarifladi. Lingvist va arxeologlar xett madaniyati asoslarini yaratishda protoxettlarni, xurrit qabilalarini o'rni ko'rsatadigan dalillarni topdilar.

Er. avv. XX-XVIII asrlarda Kichik Osiyoda ashshurlik savdogarlar bir necha savdo koloniyalarini barpo qiladilar. Bu savdo koloniyalari orqali xalqaro savdo olib boriladi, eng avvalo metallar va yuqori sifatli gazlamalar savdasi amalgam oshiriladi. Bu davrda sharqiy Kichik Osiyoda Xett qabilalari boshqa mahalliy tub joy aholini assimilyatsiya qiladilar.

Kichik Osiyodagi Nesa (Kanish), Burusxan, Kussar va Xattusi kabi shaharlarni o'z ichiga olgan siyosiy birlashmalar vujudga kela boshlaydi. Kichik Osiyoning bu siyosiy birlashmalarining ilk birlashuvi eramizdan avvalgi XVIII asrning birinchi yarmida yuz beradi. Viloyatlarning birining hokimi Anitta Nesa shahrini markaz qilib, Qora dengizdan Kichik Osiyodagi tuz ko'ligacha hududlarni egallab bepoyon davlatni barpo qiladi.

Qadimgi Xett davlatida urug`-jamoat qoldiqlari hali kuchli bo`lgan. Xett podsholari o`z hokimiyatlarini xalq kengashlariga tayanib amalga oshirganlar. Qurol ko`tarishga qobiliyatli bo`lgan barcha erkaklar podsho chiqaradigan «pankus» deb ataladigan yig`ilishga muntazam ishtirok etganlar. Zodagonlar davlat boshqaruvda faol qatnashib, o`zlarini kuchli tayanchi bo`lgan zodagonlar kengashi (Tuliya) orqali xalq yig`iniga boshchilik qilganlar. Zodagonlardan tashqari davlat boshqaruvida podsho oilasi: aka-ukalari va boshqa qarindoshlari muhim rol o`ynaganlar.

Qadimgi xett an`anasiga ko`ra podshoning vorisi podsho oilasidan tanlangan. Ko`pincha voris tanlashda podshoning jiyanlari, uning opa-singillarining o`g`illariga imtiyoz berilgan. Odatga ko`ra davlatni ikki hukmdor: podsho va malika boshqargan. Agar podsho vafot qilsa, malika o`z unvonini yangi podsho hukmdorligi vaqti ham saqlab qolgan. Yangi podshoning rafiqasi malika bo`lish uchun, sobiq podshoni bevasi malikani o`limini kutib turgan.

Anitta vafotidan keyin er. avv. XVII asr oxirida boshqa xett urug`i hokimiyat tepasiga keladi. Xett davlatining asoschilarining birlashtiruvchi siyosatini istilochi va islohotchi podsho Labarna ( yoki Tabarna) ( Er. avv. 1675-1650 yillar atrofida boshqargan) tugallaydi. U istilochilik yurishlarini davom ettirib Tavr-tog` tizmasining shimoliy qismini

egallaydi va shimoliy Qora dengizga chiqadi. Xett davlati chegaralarini “Dengizdan-dengizgacha” kengaytiradi. Uning ichki va tashqi siyosati kuchli ta`sirlangan va tan bergan, keyingi vorislari Labarna va uning rafiqasi Tavannanna nomlarini o`zlariga unvon sifatida qabul qiladilar.

Labarna mavjud xett an`analariga zid ravishda o`g`li Xattusilini o`z vorisi deb e`lon qiladi. Xattusili I (er. avv. 1650-1625 yillar atrofida) poytaxtni xettlarning sobiq bosh markazi Xattusiga ko`chiradi. (Shu voqeadan keyin davlat rasmiy ravishda “Xatti” zamonaviy fanda “Xett” deb atala boshlandi.)

Uning vorisi Mursili I (er. avv. 1625-1590 yillar atrofida) davrida Xett podsholigida markazlashuv kuchayadi. U Mesopotamiyadan Finikiyaga boradigan yo`ldagi asosiy savdo markazi bo`lgan Shimoliy Suriyadagi Xalpa shahrini bosib oladi. Mursili I eramizdan avvalgi 1595 –yilda uzoq Bobilga yurish qilib Xammurapi sulolasini tugatdi. Ammo mamlakat ichida keskin vaziyat vujudga keladi. Saroy fitnachilari podsho hokimiyatini kuchayishini istamay taxt vorisligiga ko`pgina da`vogarlar bo`lishiga imkoniyat beradigan an`analarni saqlab qolishga urinadilar. Oqibatda Mursili I saroy fitnasi qurboni bo`ladi. Xett hukmron tabaqalari ichida o`zaro kelishmovchiliklar boshlanadi.

O'zaro kelishmovchiliklarga Telepin I (er. avv. 1530-1500 yillar atrofida) chek qo'yadi. Uning davrida faqat podshoning o'g'li taxtga chiqish huquqiga ega bo'ldi; agar podshoning o'g'illari bo'lmasa uning singlisining o'g'li va eng so'ngida podshoning kuyovlari taxtga davogar bo'lish qoidasi o'rnatilgan. Taxt vorisligining bunday tartibi qat'iy bo'lib, zodagonlar kengashi «pankus»ning taxt vorisligi masalasidagi rolini tugatdi. Ammo qolgan masalalarda «pankus» o'z huquqini saqlab qoldi. Pankusning yuqori pog'onasi bo'lgan «tuliya» hal qiluvchi rol o'ynadi. Tuliyaning ruxsatisiz podsho uning biror-bir a'zosi bo'lgan zodagonni qatl qila olmas edi. Agarda tuliyaning ruxsati bilan uning biror a'zosiga podsho tomonidan o'lim jazosi berilgan taqdirda ham podsho aybdorning oilasini ta'qib ostiga olish va mol-mulkini musodara qilish huquqidan mahrum edi.. Tadqiqotchilar bu davrni (er. avv. XVIII- er. avv. XVI asrlar) qadimgi Xett podsholigi davri deb hisobladilar.

Telepin va uning o'g'li hukmronligidan so'ng, Xett davlatining tushkunlik davri boshlanadi. Bu davr o'rta Xett podsholigi davri (er.avv. XV asr) deb nom oldi. Bu davrda Xett podsholigining ahvoli yana og'irlashadi. Bir asr davomida Xett davlati va jamiyati go'yoki tushkunlikni boshidan kechiradi.

Er. avv. XIV asr boshlarida Old Osiyoda Misr, kassitlar Bobili va Mitanni davlatlari zaiflashib,

xalqaro munosabatlarda Xett davlatining kuchayishi uchun qulay shart-sharoit tugʻiladi. Er. avv. 1450-yillar atrofida kelib chiqishi xurrit boʻlgan omadli amaldor taxtni egallab yangi xett sulolasiga asos soladi. Yangi sulola podsholari qadimgi xett buyuk davlatchiligi gʻoyalarini qaytarishga daʼvo qilib, harbiy-byurokratik monarxiyani tashkil qildilar. Podsho ilohiylashtirilgan mutlaq hukmdorga aylandi va oʻziga voris tayinladi (Bu voris alohida “Tuxkante” lavozimiga aylanib, bu vazifadagi kishini zarur boʻlganda almashtirish mumkin edi.), endilikda saroy toʻntarishlari isyonga aylanib ketmadi. Shu vaqtdan boshlab podsho alohida samoviy ilohiylik egasi hisoblanib, “Quyoshim” deb ulugʻlanadi.

Xett podsholari ichida eng taniqli diplomat, uzoqni koʻra oladigan siyosatchi, mohir sarkarda Suppilium I (Er. avv. 1380-1335-yillar atrofida) davlatni harbiy qudratini oshiradi. U yengil, tez yuradigan jang aravalari bilan qoʻshinni taʼminlaydi. Xett shaharlari, ayniqsa, poytaxt Xattusining mudofaa inshootlari mustahkamlanadi. Suppilium I Sharqiy Oʻrtayer dengizi qirgʻogʻi mayda davlatchalarini va Mitanni davlatini oʻziga boʻysundiradi. Mitanniga tegishli Suriya viloyatlarini va shaharlarini bosib oladi. Suppilium I oʻz kuyovini Mitanni taxtiga oʻtkazadi. U Suriyada markazi Karxamish va Xalpa boʻlgan xetlarga qaram davlatlarga asos solib, bu davlatlarni hukmdori qilib oʻz oʻgʻillarini tayinladi.

Bobil va Axey (miken Yunonistoni) davlatlari Suppilium bilan do'stlik aloqalarini o'rnatishga majbur bo'ldilar.

Uning vorisi Mursili II (er. avv. 1335-1305 yillar atrofida) otasining davlatini to'la hajmda saqlab qoldi, lekin qaram hududlardagi isyonlar, qo'g'olonlar va boshqa qudratli davlatlarni mamlakat hududiga tazyiqiga qarshi to'xtovsiz urushlar olib borishga majbur bo'ldi. Mursili II Kichik Osiyodagi janubiy Frigiya va Lidiya, Milavan (Milet) hokimlarini bo'sqindiradi. U an'anaviy raqib Arsava podsholigiga (Kichik Osiyo) qarshi g'olibona yurish qilib Egey dengizi qirg'og'igacha chiqadi.

Ammo Mursili II podsholigining so'nggi yillarida Misr XIX sulola davrida yanada kuchayadi va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'ogi uchun Xett davlati bilan yana raqobat boshlaydi. Eramizdan avvalgi 1286 yilda Kadesh shahri yonida har ikki tomon uchun hal qiluvchi janglardan biri bo'lib o'tadi. Jangda Misr qo'shinlari yengiladi. Shunga qaramasdan Misr fir'avni, iste'dodli sarkarda Ramzes II yana urushga tayyorlanib, xetlarni Falastin, Finikiya va Suriyani katta qismidan siqib chiqaradi. Oxir oqibatda Misr va Xett davlati eramizdan avvalgi 1280 yilda tinchlik shartnomasini imzolaydilar. Shartnoma bo'yicha Suriyaning bir qismi, Shimoliy Finikiya Xett davlati ta'siri ostida qoladi. Har ikki davlat o'rtasida savdo aloqalari kuchayadi.

Endilikda Xattusili III kuchayib borayotgan Osuriyaning harbiy tazyiqiga qarshi Bobil bilan ittifoq bo'lishga harakat qiladi, lekin Osuriyani Yuqori Mesopotamiyadan siqib chiqara olmadi. Xett davlati kuchli qo'shinga ega bo'lgan Osuriya tazyiqini qiyinchilik bilan qaytaradi.

So'ngi xett podsholari Tutxaliya IV va uning ikki o'g'li davrida axeylar, Bolqondan kelgan frigiyaliklarni Kichik Osiyoni g'arbida hujumini zo'rg'a qaytaradilar. Axeylar tor-mor qilinganidan keyin Kichik Osiyo g'arbidagi Ilion shahri bosib olinadi. So'nggi xett podshosi Suppilium II Kipr orolini yana qayta bosib oladi. Er. avv. XII asr oxirida Egey dengizi qirg'oqlari va orollarining etnik jihatdan ola-kurok «dengiz xalqlari» Xett davlatini tor-mor qiladilar. (er. avv. 1190-yillar). Shunday qilib, yangi Xett davlati tarix sahnasidan abadiy tushib ketdi. Markazlari Karxamesh va Melida bo'lgan so'nggi Xett podsholiklari qoldiqlari er. avv. VIII asr oxirlarida Osuriya tomonidan tugatiladi.

Yangi Xett davrining xo'jalik va ijtimoiy munosabatlarini tavsiflovchi asosiy manba Xett qonunlaridir. Xo'jalikning asosi dehqonchilik, chorvachilikning qo'ychilik sohasi bo'lgan. Dehqonchilikda sun'iy sug'orish sezilarli bo'lmagan. Sun'iy sug'orish inshootlari cheklangan holatda barpo qilingan.

Hunarmandchilikning taraqqiyoti to'g'risida qonunlar va boshqa hujjatlarda temirchi, kulol, duradgor va tikuvchi kasblari tilga olinadi. Mehnat qurollari va harbiy aslahalar ishlab chiqarish uchun asosiy xom ashyo dastlab mis, keyinchalik qalay edi. Temirdan faqat diniy marosimlar uchun haykalcha va boshqa buyumlar yasashda oz miqdorda foydalanilgan. Xett davlatida podsho oilasi va podsho bosh koxin sifatida juda katta miqdorda yerga egalik qilgan. Podsho va ibodatxona yerlarida ishlovchilar o'z yerlariga berkitib qo'yilib, turli soliq va majburiyatlarni o'taganlar.

Xett davlati ma'muriyati qarori bilan ekin yerlari ishlovchilar bilan birga o'z foydasiga soliq yig'ish huquqi bilan podsho va ibodatxonalarga berilganlar. Ayrim ibodatxonalar umumdavlat soliqlaridan ozod qiluvchi immunitet yorliqlarini olganlar. Davlat va ibodatxona yerlaridan tashqari boshqa yerlar xususiy mulk bo'lib oldi-sotdi qilingan.

Xett jamiyatida barcha aholi ikki guruhga bo'lingan. Soliq to'lovlari va boshqa majburiyatlarni o'tovchi (podsho, ibodatxona yoki xususiy shaxs foydasiga) kishilar erkin bo'lmagan mavqega ega bo'lib, kamsitilganlar. To'la ma'noda erkin kishilar deb zodagonlar, amaldorlar, koxinlar va katta yer egalari hisoblanganlar.

Xett davlati bosib olgan hududlarni boshqarmagan, faqat ulardan xiroj olish bilan cheklagan.

Xett jamiyati o'z madaniy tarqqiyotida Misr va Mesopotamiyaning yuksak madaniyatlari ta'siri yaqqol seziladi. Xett madaniyatida ayniqsa, xurritlarning ta'siri kuchli bo'lgan.

Xett dini o'ziga xos belgilarga ega edi. Xettlarning ming ma'bud va ma'budalari to'g'risida manbalarda eslatishlar mavjud. Amalda esa, cheklangan miqdorda ilohlarga sig'inilgan. Poytaxt Xattusining oliy homiysi chaqmoq xudosi edi. U bilan birga xurritlarning chaqmoq xudosi Tesubga ham sig'ingan. Xattusida quyosh, hosildorlik xudosi Telepinga va mahalliy Kilikiya hosil xudosi Sandanga e'tiqod qilingan. Podsho quyoshga o'xshatilib ilohiylashtirilgan. Shu sababli xettlar o'z podsholarini «quyoshim» deb sig'inganlar.

Xett yozma asarlaridan bizgacha yetib kelgan podsholarning «tarjimai hollari» juda qiziqarli va batafsil bayon qilingan. Ularda yorqin obrazlar, chuqur kechinmalar va o'ziga xos axloqiy qarashlar seziladi. Xett yilnomalarida mamlakat tarixini uch davrga bo'lishga urinish yaqqol ko'zga tashlanadi. Xett arxivlarida boshqa mamlakatlar, masalan, Akkad tarixi to'g'risida ma'lumotlar ham mavjud.

Xett podsholigining boshqa xalqlar bilan yaqin aloqasi mavjudligidan dalolat beradigan yana bir

madaniy yutuq uch tilli shumer-bobil-xett lug`atlarining tuzilishidir.

Bizgacha Xett podshosi bosh otboqari Kikulli ismli kishi tuzgan yilqichilik to`g`risidagi ajoyib qo`llanma yetib kelgan.

Xett haykal va rel`yeflari vazmin va ulug`vorligi bilan ajralib turadi. Mamlakatda ayniqsa, mudofaa inshootlari qal`a devorlari qurish yuqori darajada bo`lgan. Xett madaniyati ko`p asrlik shimoliy Mesopotamiyada va unga yaqin boshqa hududlarda yashagan qabila va xalqlarning madaniyatini o`zida aks ettirgan va boshqa madaniyatlarga xam o`z ta`sirini o`tkazgan. Xetlarning madaniy merosi Xett davlati halokatidan keyingi asrlarda ham boshqa qo`shni mamlakatlar madaniyatiga ijobiy ta`sir o`tkazadi.

Mitanni (akkad tilida-Xanigalabat) davlatida (er. avv. 1560-1260-yillar) yuqori Mesopotamoyada Xurrit qabilasi mitannilar XVI asrda asos soldilar. Mitanni poytaxti yuqori Xaburdagi Vassokanda joylashgan edi. Mitanni podsholari hind-oriy sulola ismlarini saqlab qolib “Mand jangchilari podshosi” va “Xurri jangchilari podshosi” unvonlariga ega edilar. Hind-oriy ma`budlari Indra, Mitra-Varuna va Nasati hukmron sulolarining homiy xudolari edi.

Er. Avv. XVI asr oxirida podsho Suttarni I davrida Mitanni Zagros va Nine viyadan Shimoliy

Suriyagacha bo'lgan hududni egallab, ulkan davlatga aylandi. Shu vaqtdan boshlab bir yuz ellik yil davomida Old Osiyoda Mitannidan kuchli bo'lgan qudratli davlat yo`q edi. Mitanni bu davrda Misr bilan Mesopotamiya va Sharqiy o`rta yer dengizi havzasi uchun uzoq kurash olib bordi. XV asrda xalqaro vaziyat o'zgarib Misr bilan Mitanni o`rtasida ittifoqchilik munosabatlari o`rnatildi va sulolaviy nikohlar tuzildi. Tutmos IV va Amenemxotep III Mitanni malikalariga uylandilar.

Er. avv. XIV asr boshlaridagi Mitannidagi sulolaviy nizo, saroy fitnalari davlatni zaiflashtirdi. Xett podshosi Suppilium Mitanniga qarshi urush ochib Suriyani tortib oldi va Mitanniga bostirib kirdi. Yordamga chaqirilgan Osuriya hukmdori Ashshurballit I mamlakatni Sharqiy viloyatlarini anneksiya qildi. Shu vaqtdan Mitanni shimoliy Mesopotamiyadagi kichik bir davlatchaga aylanib qoldi. Uni ustidan nazorat qilish uchun osur va xetlar o'zaro kurash olib bordilar. Qachonlardir qudratli davlat qoldog`i sifatida Mitanni Er. avv. 1260-yilda Ossuriya podshosi Salmanasar I tomonidan tugatildi.

2. Qadimgi Osuriya

Mesopotamiyadagi arxeologik qazishmalar XIX asr o`rtalarida shimolda: dastlab qadimgi topilmalar bilan qiziqadigan ishqiboz kishilar tomonidan,

keyinchalik mutaxassis-arxeologlar amalga oshirdilar. Ikki daryo oralig`idagi birinchi shaharlar qachonlardir Osuriya davlati mavjud bo`lgan shimolda paydo bo`lgan edi. 1842 yil fransuz diplomati E.P.Botta mahalliy afsonalarda Osuriyaning qadimgi poytaxti bilan bog`liq bo`lgan Kunjik tepaligini (Turkiya) qazishdan boshladi. 1846-1847-yilda ingliz diplomati G. A. Leyyard Nimrud tepaligini qazib, qadimiy Osuriyaning Kalxu shahri qoldiqlarini ochdi. Tepalikdan podsho saroylari, odam-ho`kiz, odam-sher haykallari va badiiy rel'yeflar topildi. 184-yil Kunjik tepaligida Leyyard Nineviya xarobalarini, jumladan podsho Sinaxxerib (er. avv. VII asr) saroyi, uning nevarasi Ashshurbanipalning kutubxonasini topdi.

Leyyardning xodimi U. Rassam Kunjik tepaligidagi qazishmalarni davom ettirib podsho Ashshurbanipalning va harbiy manzaralar tasvirlangan ajoyib rel'yeflar bilan bezatilgan saroyi va podshoning boy kutubxonasini ochdi. Nimrud tepaligi yaqinidagi Balavat nomli joyda eramizdan avvalgi IX asrga oid yodgorliklar, jumladan harbiy yurish va xiroj to`lash manzarasi tasvirlangan Balavat darvozalari deb atalgan 4 ta jez taxtani topdi.

Fransuz arxeologi V. Andre 1803-1914 yillarda Osuriyaning qadimiy poytaxti Nineviyada podsho Ashshurbanipalning saroylari, ibodatxonalar qoldiqlarini, jumladan oliy xudo Ashshur

ibodatxonasi, podsho qabrlari turar joy binolari va ko'chalarini qazib ochdi. XX asrning 50-60 yillarida arxeologlar Nineviya shahri xarobalaridan saroy, xo'jalik inshootlari, ko'pgina hujjatlarini topdilar. Osuriyashunoslikning yuz yillik tarixi davomida davomida siyosiy tarix va davlat qurilishi muammolari o'rganildi.

Bu yo'nalishda Sharq davlatchiligini ideallashtirish, uning mavjudligi, statik holati va abadiyligi tasavvur qilinadi. Urushlarning sabablari, u yoki bu xalqning xarakteri va temperamenti, tor siyosiy motivlar bilan izohlanadi. Qadimgi Mesopotamiya madaniyati ham o'rganildi. Madaniyatning yo'nalishlari, kelib chiqishi, mifologiya, adabiy yodgorliklar, san'atning xarakterli xususiyatlari, ilmiy bilimlar to'g'risidagi qator tadqiqotlar mavjud. Tadqiqotlarda ikki daryo oralig'i jamiyatlari ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlariga e'tibor berilmadi.

Tarix falsafasida XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Edvard Meyerning silk nazariyasi yetakchi o'rin egalladi. Edvard Meyer xar qanday sivilizasiya feodal tuzumdan boshlanadi, kapitalizm darajasiga yetib keyin ichki qarama-qarshiliklar tufayli halokatga uchraydi., shundan so'ng, sikl yana qaytariladidegan g'oyani ilgari suradi. Shu sababli XX asr boshlarida taniqli nemis osurshunoslari B.Maysner, P.Koshaker va boshqalar qadimgi

Mesopotamiya tarixini feodal jamiyati deb baho berdilar.

Siklizm nazariyasi bilan bir qatorda tarixiy jarayonning tartibsizligi va uni bilish mumkin emasligi nazariyasi keng tarqalgan. Faqat keyingi yillarda ijtimoiy tabaqalanish, xo'jalikni tashkil qilish, shaharlar, savdo-hunarmandchilikning o'ri, ibodatxonalar xo'jaligi bo'yicha muhim ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar (A. Falkenshteyn, A. L. Oppenxeym, I. Gelba va V. Leman asarlari) paydo bo'ldi.

Osushunoslik markazlari dastlab Angliya va Fransiyada, XX asr boshlaridan Germaniya bo'ldi. Fashistik tuzum sharoitida ko'pgina osushunos olimlar AQShga kuchib ketdilar. Hozir AQShda mashhur osushunoslik markazlari faoliyat ko'rsatmoqda. Angliya, Fransiya va Germaniyada ham osushunoslik maktablari ilmiy tadqiqotlarni olib bormoqdalar.

Qadimgi Osuriya markazi Ashshur bo'lgan kichik hududni o'z ichiga olgan edi. Ammo ilk Osuriya jamiyatida savdo yetakchi o'rin egalladi. Qadimda Osuriya orqali Kichik Osiyo va Kavkaz ortidan Tigr daryosi bo'ylab o'rta va Janubiy Ikki daryo oralig'i va Elamga, Sharqiy o'rtayer dengizidan muhim savdo yo'llari o'tgan edi.

Ashshur shahri asosiy savdo yo'llarida o'rnashib qolish uchun o'z koloniyalarini barpo qilishga

o'ringan. Ashshur Kichik Osiyoni sharqiy qismini faol kolonizatsiya qilgan. Bu yerdan mis, qo'rg'oshin, kumush, chorva mollari teri va yog'och tashib ketilgan.

Qadimgi Osuriya jamiyatida ibtidoiy quldorlik shakllangan bo'lib, ibtidoiy jamoa qoldiqlari saqlanib qolgan. Podsho va ibodatxona yerlarida jamoachi va qullar mehnat qilgan. Yerning asosiy qismini jamoa yer egaligi tashkil qilgan. Qulchilikning asosiy manbalari mulkiy tabaqalanish natijasida erkin jamoachilarning qarzi uchun qul qilish va chetdan qul sotib olish bo'lgan.

Er. avv. XVI asrgacha Osuriya podsholari Alum-Ashshur, shahar-jamoa esa, Ashshur deb atalgan. «Kichik va ulug'lar» xalq yig'ini o'z ahamiyatini yo'qota borgan, hokimiyatning oliy organi «Shahar Uyi» boylardan tuzilgan oqsoqollar kengashi edi. Kengash a'zolari ichidan bir xil muddatga alohida lavozimli shaxs, «limmu» tayinlanib, u shahar xazinasini boshqargan, uning nomi bilan joriy yil boshlangan. Oqsoqollar kengashi sud va ma'muriy ishlar bilan shug'ullanadigan mansabdor shaxs «ukulluma»ni tayinlagan. Shahar-davlatning merosiy hokimi «Ishshiakkum» lavozimi ham mavjud bo'lib, u diniy vazifalarni bajarib, ibodatxonalar qurilishiga raxbarlik qilgan. U urush vaqtida harbiy boshliq bo'lgan. Er. avv. XX asrda xalqaro vaziyat Osuriya uchun noqulay kelgan. Frot havzasida Mari davlati

yuksalib, Ashshurning g'arb savdosiga jiddiy to'siq bo'lgan. Xett davlati Osuriya savdosini Kichik Osiyoda to'xtatib qo'ygan. Amoriy qabilalarini Ikki daryo oralig'iga yurishlari ham vaziyatni bekaror qilib Osuriya savdosiga zarar yetkazgan.

Faqat er. avv. 1781 yillar atrofida amoriylardan bo'lgan yo'boshchi Shamshi –Adad Ashshur shahrini o'zini Yuqori Mesopotamiyadagi davlatini markaziga aylantirgan. Ashshur Ikki daryo oralig'ining shimolidagi shaharlarni bosib oladi, Marini bo'ysundirib, Karxemish bilan ittifoq tuzadi. Suriya shaharlari ham bosib olinadi. Ashshur g'arb savdosida vositachilikni o'z qo'lga oladi. Davlat boshqaruvida podshoning mavqei kuchayadi. Shamshi-Adad davlat boshqaruvini bevosita o'z qo'lga olib, mutlaq hukmdor sifatida davlat boshlig'i, oliy harbiy boshliq va sudya vazifasini o'taydi. Boshqaruvni takomillashtirishga zaruriyat tug'iladi. Mamlakat hududi, aholisi okruglarga bo'linib, ularni boshqarish uchun noiblar yuboriladi. Er. avv. 1757-yilda Shamshi Adadning o'g'li Ishme-Dagan davrida Ashshurni Hammurappi bosib oladi.

Er. avv. 1740-yillar atrofida kassitlarning Mesopotamiyaga hujumi davrida Shamshi-Adadning avlodlari hokimiyatni yana o'z qo'llariga oldilar. Ammo bu sulola tez orada hokimiyatni boshqalarga topshirishga majbur bo'ladi, lekin Shamshi-Adad sulolasining boshqaruvi Ashshur tarixining eng yorqin

davri deb tan olingan, keyinchalik Osuriya podsholari ro'yxatida Shamshi-Adad va uning ajdodlari ham kiritiladi.

Er. avv. XVI asrda Bobil sulolasi qulagach, Ashshur qudratli qo'shni davlat Mitannining tazyiqiga qarshi Misr bilan diplomatik aloqa o'rnatadi. bunga qarshi er. avv. XV asr o'rtalarida Mitanni podshosi Shaushaattar Ashshurni bosib olib, uni Mitanniga qaram qiladi. Mitanni Ashshurni g'arbga chiqadigan savdo yo'lidan butunlay mahrum qiladi. Keyingi asr boshlarida Ashshur Bobilni hukmronligini tan olish evaziga Mitanni zulmidan ozod bo'ladi va bir qancha vaqt o'tgach Bobildan to'la mustaqil bo'ladi.

Er. avv. 1353-1318-yillarda podsho Ashshuriballit Osuriyani qudratli davlatga aylantiradi. Zaiflashib qolgan Mitanni xetlar tazyiqiga qarshi Osuriyaga ittifoqchi sifatida chiqadi. Tez orada Osuriya xetlarni yuqori Mesopotamiyadan haydab chiqarib, Frot daryosiga chiqadi. Natijada Mitannining sharqiy viloyatlari, bu yerdagi diniy markaz Nineviya bosib olinadi. Mitanni, keyinchalik Bobil ham Osuriya ta'siri ostiga tushib qoldi.

Osuriya shahar-davlatdan qudratli davlatga aylanib, yetti yuz yil davomida o'zining yurishlari bilan qo'shni hududlarga dahshat tug'dirdi. Osuriya davlatini shakllanishi er. avv. 1295-1264-yillarda hukmronlik qilgan podsho Adad-Nirari davrida tugallanadi. U birinchi bo'lib rasmiy ravishda o'ziga

podsho unvoni berib, Old Osiyo buyuk davlatlari hukmdorlariga teng bo'lgan "Buyuk podsho" mavqeiga da'vo qiladi. Er. avv. XIII asrda Xett davlati Osur savdogarlarini Kichik Osiyodan siqib chiqardi, Misrni Suriyadan mahrum qiladi. Mitanni davlati esa Osuriya uchun g'arbga chiqadigan yo'lni butunlay yopadi. Er. avv. XIII-XII asr boshlarida Osuriya yuqori Mesopotamiyaning qo'shni hududlarini to'rt marta o'ziga qo'shib oladi va to'rt marta yo'qotadi.

Osur podshosi Tukulti-Ninurta I (er. avv. 1233-1197-yillar) davrida Bobil va Kavkaz ortiga g'olibona harbiy yurishlar uyushtiradi. Bu podsho Ashshur o'rniga o'zi uchun yangi poytaxt Kar-Tukulti-Ninurta shahrini qurdiradi. Ammo uning hukmronligining so'ngi yillarida xetlar va Bobil Osuriyani u bosib olgan hududlarni katta qismidan mahrum qiladilar, bundan g'zablangan Ashshur zodagonlari Tukulti-Ninurtani taxtdan tushurib o'ldirdilar.

Er. avv. XII asrda Osuriya tushkunlikni boshidan kechiradi, Bolqon qabilalaridan bo'lgan mushklar Frot daryosi vodiysiga kelib xett davlatini halokatga uchratdilar, keyin elamliklarni hujumini qaytardilar.

Podsho Tiglatpalasalar I (er. avv. 1114-1076-yillar atrofida.) davrida xalqaro vaziyat Osuriya foydasiga o'zgaradi. Bu davrda Xett podsholigi halokatga uchrab, Misr siyosiy tarqoqlik tomon yo'l tutadi. Osuriya qulay vaziyatdan foydalanib, shimoliy Suriya va shimoliy Finikiyani, Kichik Osiyoning

janubiy sharqiy qismini o'z ta'siri ostiga oladi. Suriyaning gullab-yashnashi er.avv. XII-XI asrlarda Arabistondan oromiy qabilalarining bostirib kelishi natijasida tugadi.

Er. avv. I ming yillikda Old Osiyoda temirdan keng miqyosida foydalana boshlanishi, Qadimgi Sharqda iqtisodiy o'sishga olib keladi. Quruqlik va dengiz savdosi keng hajmda rivojlanadi, Xett va Mitanni kabi qudratli davlatlar tarix sahnasidan tushib ketdilar. Bobil va Misr ichki va tashqi siyosatda tushkunlikka yuz tutdilar, natijada Yaqin Sharqda Osuriya yetakchi o'ringa chiqib oldi. Osuriya er. avv. X-VII asrlarda o'zining iqtisodiy, harbiy qudratini qayta tikladi, siyosiy markazlashuv va barqarorlikka erishdi. Osuriya bu davrda faol istilochilik urushlari olib bordi. Buning sababi Osuriya iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan xom ashyo (metall, yog'och) taqchil bo'lganligi edi. Ikkinchidan, rivojlanayotgan shaharlar hunarmandchigi va dehqonchiligi va quldorlik xo'jaligi uchun ishchi kuchi - qullarga ehtiyoj tez o'sdi. Osuriyani istilochilik urushlarini olib borishining yana bir sababi, mamlakat quruqlik va dengiz savdo yo'llari tutashgan hududda joylashgani uchun yetakchi o'rinni egallashga intilishi edi.

Er. avv. VIII asrga kelib, Osuriya davlati Shimoliy Mesopotamiyada o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. Osuriya Kichik Osiyo va asosan,

O'rtayer dengizining sharqiga o'z ta'sirini kuchaytirishga urindi. Bu hududlar savdo-hunarmandchilik, dengiz savdosi keng yo'lga qo'yilgan, tabiiy boyliklarga boy edi. Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'oqlaridan muhim xalqaro savdo yo'llari o'tgan bo'lib, bu yerda boy savdo – hunarmandchilik markazlari Tir, Sidon, Arvad, Bibl, Damashq va Karxemish kabi shaharlar mavjud edi.

Er. avv. XI asrning I choragida Suriya cho'llariga, janubiy Suriyadan Mesopotamiya va qo'shni mamlakatlarga ko'chmanchi oromiylar bostirib keldilar; er. avv. 1000-yillar atrofida ular Frot daryosidan o'tib Osuriyani bir necha janglarda mag'lubiyatga uchratdilar. Faqat oromiylarni istilosini podsho Adadnerari II (er. avv. 911-891-yillar), to'xtata oldi. Uning vorislari davrida ham Osuriya siyosiy-harbiy jihatdan Old Osiyoda o'z mavqeini tiklashga harakat qiladi. Er. avv. IX asrda Osuriya oromiy qabilalarini Shimoliy Suriyada tor-mor qildi. Finikiya va Suriya shahar hokimlarini bo'ysundirgan Urartu va Bobil davlatlariga qarshi g'olibona yurishlar uyushtiriladi.

Osuriya qo'shinlari Fors qo'ltig'igacha yetib bordilar. Er. avv. 856-853 yillarda Osuriya Suriya shaharlarining birlashgan qo'shinlariga zarba berdi. (er. avv. 853 yilgi Oront daryosi yonidagi jang). Er. avv. 840 yildagina Frot daryosining ortida 16 yurishdan so'ng, Damashq podsholigi

bo'ysundiriladi. G'olibona yurishlar boy o'ljalarni qo'lga kiritish imkoniyatini tug'dirdi. Osuriya hukmdorlari Ashshur va Kalxu shaharlarida ulug'vor saroy va ibodatxonalar bunyod qildilar.

Er. avv. IX asr Osuriyaning iqtisodiy va harbiy-siyosiy jihatdan vaqtinchalik yuksalish davri bo'ldi. Shundan so'ng Osuriya uzoq vaqt olib borilgan urushlar natijasida zaiflashib qoldi. Er. avv. VIII asrda Osuriya iqtisodiy tushkunlikka yuz tutadi. Ichki ziddiyatlar, qo'zg'olon va isyonlar boshlanadi.

Ammo Ossuriyani yangidan yuksalishi er. avv. 745-727-yillarda hokimiyatni bosib olgan harbiy boshliq, podsho Tiglatpalasar III davrida boshlanadi. G'ayratli sarkarda, mohir tashkilotchi Tiglatpalasar III podsho hokimiyatini mustahkamlash uchun qator islohotlar o'tkazadi. Jumladan viloyatlarni kichik-kichik noibliklarga bo'lib yuboradi, noiblar ustidan markaziy hokimiyatning nazorati o'rnatilib, noiblarning vazifalari cheklanadi. Tiglatpalasar III xazinadan maosh oladigan ko'p sonli muntazam qo'shin tuzadi va ko'ngillilarni harbiy xizmatga chaqirishdan voz kechadi. Harbiy xizmatga aholining o'rta va past tabaqalari jalb qilinadi.

Osuriya qo'shini davlat bosqinchilik siyosatining asosiy quroli bo'lgan. Qo'shin qurollariga qarab bir necha qismlarga bo'lingan. Piyoda qo'shinlar son jihatdan eng ko'p sonli bo'lib, u yengil va og'ir qurolli qismlarga bo'lingan. Er. avv. IX asrdan

boshlab otliq qismlar paydo bo'ladi. Ular og'ir va yengil qurollantirilgan qismlardan tuzilgan edi. Qo'shinning zarbdor qismi jang aravalari bo'lgan. Jang aravalari qo'shinning imtiyozli qismi edi, vaqt o'tishi bilan ularning o'rnini otliq qismlar egallaydi. Shahar va qal'alarni qamal qilishga osuriyaliklar turli qamal qurollaridan foydalanganlar.

Osuriya davlatining uchinchi gullab-yashnashi er. avv. VIII asrning 40-yillaridan VII- asrning 40 yillari oxirigacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Bu davr Osuriya va Old Osiyo tarixida alohida o'rin tutadi. Qaysiki Osuriyaning faol ekspansiyasi unga qo'shni bo'lgan hududlar, davlatlar ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida hal qiluvchi ta'sir o'tkazadi. Osuriyaning harbiy kuchga asoslangan davlat hokimiyatining tashqi siyosati faqat qo'shni mamlakatlarga nisbatan harbiy tazyiq o'tkazish orqali o'z ta'siri ostida tutib turishga yo'naltirilgan edi. Bunday siyosat Old Osiyoning o'sha davrdagi va keyingi asrlardagi siyosiy taraqqiyotiga kuchli ta'sir o'tkazadi.

Yaxshi qurollangan ko'p sonli qo'shin bilan Osuriya podsholari Tiglatpalasar III (er. avv. 745–727-yil), Sargon II (er. avv. 722-705 yil), Sinnaxxerib (er. avv. 705-680 yil), g'olibona yurishlar olib boradilar. Er. avv. 743-740 yillarda Suriya Shimoliy Suriya va Kichik Osiyo hokimlarini birlashgan kuchlari ittifoqi tor-mor qilinadi. Urartu

davlatiga qarshi g'olibona yurishlar olib boriladi va mamlakat talon-taroj qilinadi. Sharqda Osuriya Midiyani bir qismiga ega bo'ladi va bu yerda bir necha provinsiyalar tashkil qilinadi. Er. avv. 729-yilda Bobil bosib olinib Osuriya podshosi bu yerda toj kiyadi. Sargon II (Er. avv. 722-705-y.) davrida er. avv. 722-yilda Isroil podsholigi bosib olinadi. Hokimiyatni noqonun iy ravishda bosib olgan Sargon II podshoning yangi qarorgohi Dur-Sharrukin ("Sargon qal'asi")ni quradi, uning avlodlari Sargoniylar Osuriyani uning halokatigacha boshqarganlar.

Badjaxl podsho-askar Sinaxxerib (er. avv. 705-681-yillar) poytaxtni Nineviyaga ko'chiradi, u kichik Osiyoning janubiy-sharqini qo'ldan chiqaradi, Yahudiyani qarshiligini bostira olmadi, uni qo'llagan Misrni yenga olmaydi. Uning vorisi Asarxaddon (Er. avv. 680-669-yillar) vayron qilingan Bobilni qayta tiklaydi. Bobilni Osuriya bilan uniyadagi alohida podsholik deb e'tirof etadi. Asarxaddon shimoliy-g'arbda er. avv. 679-yilda paydo bo'lgan dushmanni bartaraf qilib, Eronning shimoliy-g'arbida yashagan skifflar bilan er. avv. 672-yilda ittifoq tuzadi. U er. avv. 671-yilda Misrni bosib olib, shimoliy arab qabilalarini bo'ysundiradi.

Bu davrda Osuriya davlati chegaralari Nil daryosining birinchi ostonalaridan Kavkaz ortigacha, Eron past tog'idan Kichik Osiyogacha, O'rtayer

dengizidan Fors qo'ltig'igacha cho'ziladi. Bu bepoyon davlatni Osuriya boshqarish juda katta qiyinchiliklarni tug'diradi. So'ngi podsholar osuriyani o'zida isyonlar, bosib olingan hududlardagi to'xtovsiz qo'zg'olonlarni bostirish uchun juda katta kuch sarflashga majbur bo'ldilar. Er. avv. VII–asr o'rtalarida Osuriya siyosiy tushkunlikka uchradi. Bobil, Elam, xaldey, oromiy hokimliklari, Suriya va Finikiya shaharlarida Osuriya hukmromligiga qarshi bosh ko'taradilar. Natijada Osuriya halokat yoqasiga kelib qoldi. Bobil va Midiya birgalikda Osuriyaga qarshi ittifoq tuzib er. avv. 614-yilda Ashshurni, er. avv. 612-yilda Nineviyani vayron qildilar. Er. avv. 590-yilda Xarran yonidagi jangda Osuriyaning harbiy qudrati to'liq sindirildi. Natijada butun Old Osiyoni tarixda ilk bor yagona davlat tarkibida birlashtirgan va bir necha yuz yil hukmronlik qilgan, qadimiy Sharqning eng katta davlati tarix sahnasidan tushib ketdi.

Osuriya katta-katta hududlarni bosib olishi natijasida hududlar, shaharlarda savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik va chorvachilik rivojlanadi. Mamlakatda ko'plab yerlar o'zlashtirildi. Irrigasiya va suv ta'minoti yaxshilanadi. Bog'dorchilik, uzumchilik va chorvachilik rivojlanishi uchun turtki bo'lgan temir qurollar keng tarqaladi. Metallurgiya, qurolsozlik sohalari yuqori darajada taraqqiy qiladi. Talonchilik urushlardan olingan ko'plab o'ljalar va qullardan Osuriya shahar

va qal'alarni qurishda keng foydalaniladi. Yangi shaharlar quriladi, jumladan Kalxu shahri qayta tiklanadi, Osuriyaning yangi poytaxti «Tukulti-Ninurtu qal'asi» asir olingan tassit, xurrit va Urartu qabilalari kuchi bilan qayta tiklangan.

Osuriya jamiyatini hukmron tabaqasi harbiylar, davlat xizmatidagi zodagonlar, ibodaxona va savdo ahlidan iborat bo'lib, ular juda katta boylik va imtiyozlarga ega bo'lganlar va mavjud siyosiy hokimiyat bilan yaqin aloqada bo'lib, uni istilochilik siyosatini qo'llab-quvvatlaganlar. Osuriya jamiyatining quyi tabaqalarini kichik ishlab chiqaruvchi yer egalari, jamoa a'zolari va hunarmandlar tashkil etgan. Ular xazinaga qishloq xo'jalik mahsulotlari, chorva mollari va kumush bilan soliq to'laganlar.

Ijtimoiy tizimning eng pastidagi ko'chib kelganlar, asirlar va qullar qaram ishchilar toifasini tashkil qilganlar. Ular ko'p hollarda podsho xo'jaligida va ayrim hollarda ibodatxonalar, xususiy yerlarda ishlaganlar.

Osuriya davlati o'z tarixining so'nggi davrida Qadimgi Sharq davlatchiligining o'ziga xos shakliga ega bo'lgan. Podsho qo'lida dunyoviy, harbiy va diniy sohalaridagi cheklanmagan hokimiyat to'planadi. "odshoga hokimiyat muqaddas xudolar tomonidan topshirilib, hukmdorning homiyligi ostida davlatni

boshqaradi" degan tushuncha xalq ommasi ongiga singdirilgan.

Davlatni boshqarishda osur hukmdorlari qo'shin va yaxshi tashkil etilgan boshqaruv apparatiga tayanganlar. Osuriya davlati boshqaruvida harbiy va moliya muassasalari yetakchi o'rinni egallaydi. Harbiy muassasa mamlakat ichida va bo'ysundirilgan hududlarda "tartib"ni saqlagan. Moliya muassasi esa, davlat xazinasiga soliq va o'lponlarni o'z vaqtida to'lovi uchun javob bergan. To'lov va majburiyatdan faqat podshoning "himoya" yorliqlariga ega bo'lganlar ozod qilingan. Ayrim shaharlar (Bobil, Borsippa, Sippar, Nippur, Xarran va Ashshur) ibodatxonalari va saroy ahllarigina bunday imtiyozlardan foydalanganlar.

Er. avv. IX-VII asrlarda Osuriya davlati boshqaruvi quyidagi shaklda bo'lgan: Bosib olingan hududlarning ko'pchiligida provinsiyalar (Osuriya, Kichik Osiyoning ayrim shahar va viloyatlari, Xaldey va Oromiy knyazliklari.) tashkil qilingan. Ular Osuriya noiblari tomonidan boshqarilgan. Ba'zi hududlarda Osuriyaga xiroj to'laydigan qaram podsholiklar (Finikiya shaharlari, Yahudiya, Moav, Edem, Tabal, Manna) saqlanib qoladilar. Osuriyadan uzoq bo'lgan bir qadar kuchli davlatlar o'z mustaqilligini ma'lum darajada saqlab qoladilar (Lidiya, Urartu, Midiya, Elam va Shimoliy Arabiston yerlari). Bo'ysundirilgan Misr alohida mavqega ega

bo'lgan. U 20 ta kichik hududlarga bo'linib, ularning tepasida mahalliy hokimlar (podsho, nomarx, koxinlar) turganlar. Shu bilan birga bo'ysundirilgan hududlarda Osuriyaning ko'p sonli amaldorlar apparati va harbiy ma'muriyati qoldirilgan. Bobil shahri alohida boshqarilgan. Bobil podsholari rasman o'z mustaqilliklarini saqlab qoladilar.

3. Er. avv. I ming yillikda Kichik Osiyo: Frigiya, Lidiya, Urartu

Err. avv. XIII asr o'rtalarida Bolqon yarim orollaridagi o'zini frigiya deb atagan qabilalar Kichik Osiyoga kirib keldilar. Yuz yildan keyin boshqa Bolqon qabilasi Qoradengiz bo'yi briglari kichik Osiyoga kelib bu yerdagi birinchi to'lqin frigiyaliklarni qisman assimilyatsiya qilib, qisman siqib chiqardi. Yangi birlik frigiyaliklar Ilion (Troya) shahrini to'la buzib tashladilar. Er. avv. VIII asr o'rtalarida Frigiya davlati amalda butun kichik Osiyoni Egey dengizidan Tavr va Urartugacha bosib olib o'zini gullab yashnagan pallasiga kirdi. Keyingi rivoyatlarga ko'ra frigiy davlatining asoschisi (eramizdan avvalgi 750 yil atrofida) kelib chiqishi dehqon bo'lgan Gordiy nomli "butun Osiyoni " egallab olgan va

mashhur “Gordiy tugunini” tuqqan kishi boʻlgan. Gordiyning oʻgʻli Midas davrida (eramizdan avvalgi 725- 696yillar atrofida) Frigiya oʻzini taraqqiyotini eng yuqori choʻqqisiga chiqdi. Eramizdan avvalgi 717 yil atrofida Midas Tavr va Kilikiyani boʻysundirdi, ammo eramizdan avvalgi 675 yilda kimmeriy va Urartu ittifoqchi qoʻshinlarini zarbasi ostida Frigiya davlati quladi. Frigiyada oʻziga xos madaniyat shakllangan edi. Frigiya mabudalari Attisa va Buyuk ona Kibela antik madaniyatga kuchli tasirini oʻtkazdilar.

Poytaxti Sard boʻlgan Lidiya podsholigi taxminlarga koʻra eramizdan avvalgi XII asrda Anatoliyaga (hozirgi Turkiya hududi) egey-bolqon bosqinlaridan keyin xett kolonistlari, mahalliy liviya qabilasi boʻlgan meonlar tomonidan tashkil etilgan. Eramizdan avvalgi VIII asrda Lidiya Frigiyaga boʻysunadi. Eramizdan avvalgi 685-yillar atrofida taxtni podsho navkari Gig (Gug), egallab olib yangi Mermnad sulolasiga asos soldi. Bu sulola davrida Lidiya buyuk davlat mavqeini oldi. 675-yildan Lidiya mustaqil boʻldi. Biroz vaqt oʻtmay Lidiyaga kimmeriyalar bostirib kirdi. Lidiya podshosi Gig Ossuriyaga yordam soʻrab murojaat qildi va Ashshurbanipal (er. avv. 667-yil) hokimiyatini rasman tan oldi. Ossuriya bilan ittifoq boʻlib kimmeriyalar hujumi qaytarildi.

Eramizdan avvalgi 654-yil Lidiya zaiflashgan Osuriya tarkibidan chiqib Misr bilan ittifoq tuzdi. Eramizdan avvalgi 644 yilda kimmeriylar Sardni bosib oldilar, Gig o'ldirildi, uning vorisi yana Ossuriyaga tobe bo'ldi. Kimmeriylar skiflar tomonidan tor – mor qilindi (er. avv. 643-yil). Skif-Osuriya urushi (eramizdan avvalgi 630 yillar oxiri) Lidiyani mustaqil bo'lishiga imkon yaratdi. Lidiya podsholar Aliat va uning vorisi Krez (er. avv. 561-547-yillar) davrida Paflagoniya, ifiniya, Osiyodagi yunon shaharlari bo'ysundirildi. Lidiya Likiyadan tashqari Galis daryosidan g'arbdagi butun Kichik Osiyoni bo'ysundiridi. Lidiya dunyoda birinchi bo'lib oltin va kumushning tabiiy qo'shilmasi-elektradon (er. avv. VII asr) tanga zarb qildi va oltin tanga VI asrda zarb qilindi. Krez davrida savdo-hunarmandchilik gullab yashnadi. Ammo er. avv. 547-yilda Krez Sard shahri yonida Kayxusrav boshchiligidagi fors qo'shinlari tomonidan tor-mor qilindi va Lidiya fors davlati tarkibiga kirdi.

Lidiya arxaik harbiy davlat edi. Podsho otliq qo'riqchi va muntazam qo'shinga tayanib davlatni boshqargan. Podsho odida zodagonlar kengashi va xalq yig'ini bor edi. Lidiya tarixga musiqa san'ati rivojlangan mamlakat sifatida kirdi.

Urartu tarixiga oid osur, urartu hujjatlari, podsho yozuvlari mavjud, shuningdek oz miqdorda xo'jalik

hujjatlari ma`lum. Xurritlarga qarindosh bo`lgan Urartu (Uruatriy) qabilalari er. avv. 1300-yillar atrofida qabilalar ittifoqiga birlashganlar. Eramizdan avvalgi IX asr o`rtalarida bu ittifoq Biayneli (“Van”; osurlar Urartu deb atagan) nomli davlayni barpo qildilar. Uning markazi Tushna bo`lib, Van ko`lini sharqida joylashgan edi.

Urartu davlatining o`z taraqqiyotini gullab-yashnagan davri podsho Menua (810-786y.y.) va uning vorislari hukmranligi vaqtida (eramizdan avvalgi IX asr oxirida) zaiflashgan davri Rusa I podsholigiga to`g`ri keladi. Davlat xo`jaligini asosi sug`rma dehqonchilik bo`lib, ekinzorlarda erkin dehqonlar mehnat qilganlar. Asir qullar ko`p sonli bo`lgan. Ular podshoh xo`jaligi, dehqonchilik va hunarmandchilik sohalarida ishlaganlar. Urartuni davlat boshqaruvi podshoning yakka hukmronligiga asoslangan. Podsholarning eng birinchi vazifasi mamlakatni qudratli dushman Osuriya bosqinidan himoya qilish edi.

Urartu davlati uzoq vaqt Osuriya davlatining bosqiniga uchradi. Osuriyaning ko`p sonli qo`shinlari Urartu qal`a, shaharlarini talon-taroj qildilar. Er. avv. VIII asr oxirida Urartularning diniy markazi Musasin Osuriya qo`shinlari tomonidan bosib olingan. Podsholar Argichti va Sarduri II Osuriyaga qarshilik ko`rsatishga harakat qildilar. Ular Osuriyaga qarshi turli koalitsiyalarga kirdilar, lekin Osuriya kichik

Urartuni o'ziga tobe qildi. Bundan tashqari ko'chmanchi kimmeriyalar Urartu shahar, qishloqlarini taladilar. Zaiflashib qolgan Urartu er. avv. VI asrda Midiya tomonidan bosib olindi. Urartuni madaniyati va iqtisodi to'g'risida arxeologik qazishmalar boy ma'lumot beradi. Teyshebani (Karmir Bilur) Eribuni (qadimgi Yerevan) va Argishtihinil (podsho Argimchi qurgan) shaharlari kuchli fortifikasiya inshootlari bilan o'rab olingan. Teyshebani qal'asidagi ombor va oziq-ovqat saqlanadigan omborlarda birdaniga 5000 gektarli dala va uzumzorlar hosilini saqlash mumkin edi.

Tayanch tushuncalar

Frigiya, Bolqon qabilasi, qora dengiz bo'yi friglari, assimilyatsiya, Ilion. Troya, Kichik Osiyo, Tavr, Gordiy "Gordiy tuguni", Midas, Kimmeriy, ma'buda Attisa, Sard, Gig, Mermnad qabilasi, Ashurbanipal, Skif, Osuriya urug'i, Urartu, Van ko'li, Menua, Rusa I, Osuriya, Teyshebani, Musasir, Argishtixinim, Eribuni er. avv. X asr oxiri.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук.
Т.1998 йил.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира:
Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭксмоЭ-М. 2004.

À ð ó ò é ó í é à í Í. Áèàéíèèè (Óðàðòó). Åðâââí,
1970

Ä ` é à ê î í î â È. Ì. Óðàðòñêèà ìèñ`ìa è
äícóìáíò`. Ì.-Ë., 1963.

Èñòíðèÿ äðââííâî ìèðà\Ïä ðââ. Â. È. Êóçèøèà. Ì.,
1979

Èñòíðèÿ äðââííâî ìèðà\Ïä ðââ. È. Ì. Ä`ÿèííâà, Â.
Ä. Íâðííâîé, È. Ñ. Ñââíòñèòñêèé. Ì., 1983, ò. ÈÈ,
ëâèòñèÿ 3.

Ì ý ë è ê è ø â è ë è Ã. À. Óðàðòñêèà êèèííâðàçíèà
íàäèèèè. Ì., 1960.

Ï è î ò ð î â ñ ê èé Á. Á. Ââíñêèâ òñàðñòâî
(Óðàðòó). Ì., 1959

5-mavzu. Qadimgi Sharqiy o'rtayer dengizi davlatlari

Reja

- 1. Er. avv. III-II ming yilliklardagi davlat uyushmalari**
- 2. Yamxad davlati va Gikсосlar birlashmasi**
- 3. Finikiya**
- 4. Damashq podsholigi**
- 5. Isroil-Yahudiya davlatlari**
- 6. Sharqiy O'rtayer dengizi madaniyati**

- 1. Er. avv. III-II ming yilliklardagi davlat uyushmalari**

Er. avv III – II ming yilliklardagi davlat uyushmalari Tavr tog'laridan va Frot daryosining o'rta oqimining Misrgacha bo'lgan Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'ogi hududi va Suriyani qadimda yunonlar Finikiya va Falastin deb nomladilar. Qadimda bu hududning katta qismini Xanaan deb atalgan dengiz qirg'ogi tashkil etardi. Bu yerda katta suv arteriyalari bo'lmay, mahalliy hajmda uncha katta bo'lmagan Falastindagi iordan, Suriyadagi Oront daryolari mavjud edi. Suv havzalarining taqchilligi dehqonchilikning rivojiga imkon tug'dirmagan. Livan tog'lari Sharqiy o'rtayer dengizini bir qancha tumanlarga bo'lib, bir-biridan ajratgan edi. Cho'l va sahro hududlarida ko'chmanchi qabilalar joylashdi. Shu bilan birga Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'ogi temir rudasi, keng o'rmonlar jumladan, mashhur Livan kedriga boy bo'lgan. Qadimda Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'ogida yashagan qabilalar va xalqlar to'g'risida qo'shni davlatlar manbalari (Misrning Tell-Amarna arxivi, Xett hujjatlari, Osuriya ma'muriy yozishmalari)'va mahalliy yahudiy dini yodgorligi bo'lgan Bibliya (yunon tilida «kitoblar» ma'nosini bildiradi) ma'lumot beradi. Yahudiy bibliyasi xristian bibliyasini bir qismi bilan to'liq mos keladi va Vetxiy Zavet deb ataladi. Yangi Zavet Iso payg'ambar hayoti va uning o'quvchilari faoliyati to'g'risidagi xristian kitoblaridan iborat. Vetxiy Zavet yangi asr boshlarida rasmiylashdi. U an'anaviy 3

bo'lim qonun yoki ta'limot (Tora), payg'ambarlar va pisaniya (Yozuv) dan iborat.

Er. avv. IV ming yillik oxirida Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'ogi jamoalarida hunarmandchilik va dehqonchilik rivojlanadi. Dastlab shimol keyin janubda kulolchilik charxi va sopol kuydirish uchun maxsus o'choqlar tadbiiq etila boshlandi. Metalldan keng foydalana boshlandi, g'alla, zaytun daraxti va uzum yetishtira boshlangan.

Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoni rivojlanishi er.avv. III ming yillikda shahar tipidagi manzilgohlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ana shunday shaharlardan biri Finikiyada Bibldir. Bibl tosh devor bilan o'rab olingan. Shahar tosh to'shalgan ko'cha va tosh devorlar bilan birga ibodatxonalarga ega bo'lgan. Bibldan Misrga kedr yog'ochi, smola, zaytun moyi olib ketilgan. Misrda smoladan mumiyolashda foydalanilar edi. Misrdan Biblga badiiy buyumlar, munchoqlar, alebastr va diorit ko'zalar, qimmatbaho qutichalar, tilla va kumushdan ziynatlangan quollar olib kelingan. Qirg'oq shaharlarida mulkiy tabaqalanish natijasida ijtimoiy qatlamlarni paydo bo'lishi kuchayib borgan. Taxminlarga ko'ra, shu davrda shahar-davlatlarining ilk uyushmasi paydo bo'ladi. Sekin-asta qirg'oqda Bibldan boshqa yana Finikiya shaharlari Ugarit, Sidon va Tir paydo bo'lgan. Mamlakat ichkarisida shimoliy Suriyada Alalax shahri (er. avv. IV ming

yilliklar oxiri III ming yilliklar I yarmida) shakllanadi. Er.avv. III ming yilliklarda Suriyadagi Ebla shahrida (hududi- 56 ga) taxminan 20-30 ming aholi yashagan. Eblada asosan, hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Er. avv. XIV-XIII asrda bu shaharda saroy ansambllari shakllangan. Bu yerda arxivlar, xom ashyo zaxiralari, qimmatli chet el mollari saqlangan. Eblada Misr fir'avnlari nomlari yozilgan alebastr xumlari, 32 kg lazurit topilgan. Ebla Akkad hokimlari tazyiqiga uchraydi. Er. avv. 2225 yilda Eblani Akkad podshosi Naramsuen bosib oladi. Ijtimoiy jihatdan Ebla shahar-davlat bo'lgan. Davlat tepasida podsho turgan va u taxminan diniy vazifalarni bajargan. Uning oldida maslahatchilar bo'lgan.

Madaniy jihatdan Ebla Shumer sivilizatsiyasi yutuqlarini o'zlashtirgan. Shumer-Ebla lug'ati tuziladi. Ebla saroy devorlarini bezalishida Mesopotamiya me'morchiligi bilan aloqa yaqqol ko'rinadi. Er. avv. III ming yillikda Falastinda Megiddo, Quddus va Laxesh shaharlari shakllanadi. Barcha shaharlar mustahkam devorlar bilan o'rab olingan. Iordan daryosi vodiysida Xasor shahri yirik markazga aylanadi. Er. avv. III ming yillikda Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'ogi aholisi o'z tarkibiga ko'ra xilma-xil edi. Shimolda xurrit qabilalari yashagan. Er. avv. II ming yilliklarda bu yerda xetlar kirib keladi. Ammo er. avv. IV ming

yilliklarda asosiy aholi semit shoxobchasi tillarida so'zlashadi. Tadqiqotchilar sharqiy o'rtayer dengizi qirg'og'ida III –II ming yilliklarda mavjud bo'lgan eblaid, qadimgi xanaan, ugarit va amoriy tillarini ko'rsatadilar.

2. Yamxad davlati va Giksoslar birlashmasi

Er. avv. XVIII asrda shimoliy Suriyaga bostirib kirgan amoriy qabilalaridan biri bir necha shahar va davlatlarni birlashtirgan yirik davlatni barpo qilishga urinadilar. Bu siyosiy birlashma Yamxad nomini oldi. Dastlab bu birlashma qabilalar ittifoqi shaklida bo'lgan. Uning asoschisi doimiy qarorgohga ega bo'lmagan. U shimolda Karxemishda janubda Oront daryosigacha bo'lgan bepoyon hududga hukmronlik qilgan. (tax. er. avv. XVII asrning II yarmida) Xalpa (hozirgi Aleppo) shahri poytaxt vazifasini o'tadi. Mari shahri bilan serqatnov savdo aloqasi o'rnatiladi. Er. avv. XVII asrda Yamxad zaiflashib tushkunlikka yuz tutadi. Er. avv. 1600-yillar atrofida Yamxad davlatini xetlar bosib oladilar.

Er. avv. XIII-XVII asrda Yamxaddan janubroqda bir qancha shaharlarni birlashtirgan qudratli giksoslar ittifoqi vujudga keladi. Zarbdor qism jang aravalari bo'lgan qo'shinga ega bo'lgan giksoslar o'z hokimiyatlarini Misrda o'rnatdilar, Falastin va Suriyada ham egalik qildilar. Giksoslar ittifoqiga Kadesh va Megiddo shaharlari ham qiradi. Giksoslar

davlati qurama bo'lib, unga semit qabilalari yetakchi o'rin egallab, bu davlat birlashmasiga xurrit va xett qabilalari qo'shildilar.

Giksoslar Misrdan haydalgach, Falastin va Suriyaga chekinib bu yerda qariyb yuz yil hukmronlik qildilar. Shimoliy Suriyada xetlar hokimiyatni qo'lga oldilar, lekin tez orada Mitanni davlati bu hududni egallab oladi. Er. avv. XVI asr oxiriga kelib, Sharqiy o'rtayer dengizi Misr va Mitanni tomonidan bo'linib olinadi. Bu ikki davlat hududda to'la hukmronlikni qo'lga kiritish uchun to'xtovsiz urushlar olib bordilar. Er. avv. XV asr oxiriga kelib raqobat Shimoliy Suriyani Mitanniga Janubiy Suriya va Falastinni Misrga o'tishi bilan yakunlanadi. Er. avv. XV-XIV asrlarda sharqiy o'rtayer dengizi siyosiy tarqoqlik, o'zaro urushlar girdobida qoldi. Bu hududda halokatga uchragan Mitanni davlatining o'rniga xetlar keldilar. Er. avv. XIII-XII asr boshlarida Suriya va Falastin o'rtayer dengizi qirg'ogi egey-anatoliya xalqlari («dengiz xalqlari») bosqiniga uchraydi. Ular Kipr Karxemish va Ugarit flotini tor-mor qildilar.

Er. avv. XII asr ular Ugaritni batamom vayron qiladilar, Livandagi Amurri davlatini tugatadilar, Sidon va Tir shaharlarini talon-taroj qiladilar. Shundan so'ng ular er. avv. 1180-yillar atrofida Misrga hujum qiladilar, lekin misrliklar hujumni qaytaradilar. Misrdan uloqtirib tashlangan kelgindilar

Falastin qirg'og'iga o'rinishib, Filistim ("Peleset") nomi bilan davlat tuzdilar. Tez orada ular bu yerdagi mahalliy aholining tili va madaniyatini o'zlashtirdilar, ularning nomidan "Falastin" nomi kelib chiqdi.

3. Finikiya

Er. avv. II ming yillik oxiri I ming yillik boshlarida Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'og'i shaharlari qayta tiklandilar. Vayron qilingan Sidon shahri qayta qurildi, bu shahardan ko'chgan bir qism aholi Tir shahrini egallab, uni qayta quradi. Shundan so'ng barcha finikiyaliklar o'zlarini umumlashgan holda nomlana boshladilar. Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'og'ida finikiyaliklar xalqaro savdoda yetakchi o'rinni egalladilar. Shuningdek Misrning tashqi savdosida birinchi o'rinda edilar. Finikiya shaharlarida kemasozlik, dengizchilik yuqori darajada rivojlanadi. Finikiyaliklar O'rtayer dengizi havzasida o'zlarining o'nlab koloniyalarini barpo qiladilar. Tir va Sidon shaharlari bu yo'nalishda faol harakat qiladilar. Er. avv 1100 yilda Tir Shimoliy Afrikada o'z koloniyasi Utikani barpo qiladi. Taxminan shu vaqtda Tir shahri Ispaniyada Gades koloniyasini tashkil qiladi. Finikiyaliklar G'arbiy Sitsiliya, Sardiniya, Malta va Balear orollarini ham egallaydilar. Tir va Sidon shaharlari birlashib yagona davlat tuzadilar. Tir-Sidon podsholigi podsho Xiram (Er. avv. 969-936-yillar.) davrida gullab-yashnaydi. Finikiya shaharlari Tir, Sidon va Bibl tranzit savdo

bilan shug`ullanib, Misr va Bobilda ishlab chiqarilgan mahsulotlarini Yunonistonga, yunon hunarmandchilik mahsulotlarini Sharqqa sotadilar. Finikiya kemalari yo'l-yo'lakay dengiz qaroqchiligi bilan ham shug`ullanganlar.

4. Damashq podsholigi

Damashqning yuksalishi er. avv. II ming yillik oxirida Arabistondan kelgan somiy qabilalaridan biri oromiylar bilan bog`liq. Ular Arabistonda tuya boqish va ko`paytirish bilan mashg`ul bo`lganlar. Er. avv. I ming yillik boshlarida oromiylar Suriya va Shimoliy Mesopotamiyada oromiy-xurrit aholisini to`la assimilyatsiya qiladilar. Bu vatga kelib, oromiy tili Old Osiyoda asosiy tillardan biriga aylanadi. Er. avv. II ming yillik oxirlarida kontinental Suriyada savdo yo`llari kesishgan nuqtada Arabistondan kelgan somiy qabilalaridan biri oromiylarning Suriyadagi bosh markazi Damashq shahri kuchayib ketadi. Damashq podsholigining iqtisodiyoti rivojlangan chorvachilik, butun Yaqin Sharqqa mashhur bo`lgan qurolsozlik va oliy navli jun bilan vositachilik savdosiga asoslangan. Damashq podsholari Qadimgi xurrit podsholari unvonlarini eslatadigan "Xudo Bo`ri O`g`li" ("Ben-Xadad") unvonini olganlar.

Er. avv. IX asr o`rtalarida Damashq osur podsholari Ashshurnasirpal II va Salmanasar III ni Sharqiy o`rtayer dengizi hududida bosqinchilik

urushlariga qarshi kurashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Er. avv. 853-yil Damashq podshosi Ben Xadad II va Isroil podshosi Axav boshchiligidagi birlashgan qo'shin Qarqara yonidagi jangda Salmanasarni 120 ming kishilik qo'shini hujumini qaytardi. Er. avv. 841-yilda esa Salmanasar Damashq qo'shinlarini yengadi va shaharni qamal qiladi, lekin uni ishg'ol qila olmaydi. Er. avv. VIII asr boshlarigacha Osuriya Sharqiy o'rtayer dengizini bo'tsundirishga harakat qiladi, lekin bu yerda o'rnasha olmaydi.

Er. avv. IX asrning II yarmida Damashq podshosi Benxadad III Isroilning Iordan daryosi ortidagi mulklarini qo'lga kiritadi, janubiy Falastinga ham kiradi va yahudiyadan xiroj oladi. Damashq podshosi Benxadad III shimoliy Suriyani 17 hokimini birlashtirib, ularni Orontdagi o'zining raqibi Xamat podsholigiga qarshi qo'yadi. Er. avv. IX asr oxirida beto'xtov urushlar sababli zaiflashib qolgan Damashq Osuriya podshosi Adadnerari III qo'shinlari tomonidan bosib olindi. Osuriyaliklar bu yrda ulkan miqdorda temirni o'lja sifatida oladilar.

Sharqiy o'rtayer dengizida birinchilikni da'vo qilgan qudratli davlatlar Tir-Sidon va Damashq bilan bir qatorda kichik davlatlar ham mavjud bo'lgan. Jumladan, Shimoliy Suriyadagi Karxemish boy savdo hunarmandchilik markazi bo'lgan. Xett davlati yemirilgach, u mustaqil bo'ladi va xett tili, xett madaniy an'analarini saqlab qoladi.

5. Isroil-Yahudiya davlatlari

Er. avv. XII asrda Falastin hududida kelgindi ko'chmanchi isroil qabilalari va mahalliy xananlar birlashib 12 qabila ittifoqini shakllantiradilar.

Er. avv. XI asr boshlarida Falastinda temir qurollar ishlab chiqarishda yetakchi bo'lgan filistimlar hukmronligi o'rnatiladi. Isroil qabilalari filistimlarga qarshilik ko'rsata olmaydi. Falastinda isroil qabilalari Misrdan kelib o'rnashadilar. Er. avv. XIII asrda o'n ikki yahudiy qabilalari Falastinga bostirib kirib, mahalliy Xanaan shahar-davlatlarini bo'ysundirganlar. Yahudiy so'zi etimologik jihatdan «daryo ortidagi aholi» degan ma'noni bildiradi. Saylab qo'yiladigan yo'l boshchi-Shofetlar ("Qozi"), oliy kohinlar vazifasini bajarib, qabila ko'ngilli qo'shinlariga boshchilik qilganlar va tinchlik paytida ajrim ishlari bilan shug'ullanganlar. Er. avv. XI asrning oxirida yahudiy jamiyatida ibtidoiy jamoa tuzumidan sinfiy jamiyatga o'tish yuz bergan. Saylab quyiladigan yo'l boshchilar o'rniga merosiy podsho hokimiyati shakllanadi. Filimstyanlar bilan bo'lgan janlar davomida podsho qilib Saul saylanadi. U birinchi merosiy podsho bo'ladi. Saul Filistimlar bilan bir necha g'olibona urushlar olib boradi, lekin navbatdagi urushda mag'lub bo'lgani uchun o'zini o'ldiradi. Er. avv. 1000-yillar atrofida Saulning oddiy jangchisi bo'lgan Dovud Isroil podshosi bo'ladi. Dovud

markazlashgan harbiy-byurokratik davlat tuzishga harakat qiladi. Dovud (1010-970 yillar) podsholigi davrida markazlashgan davlat tuziladi. Bosib olingan Quddus yangi davlatning poytaxti bo'lgan. Mamlakatni boshqarish uchun markaziy davlat organlari tuziladi. Podsho kritlik va filistimlardan o'ziga sodiq yollanma qo'shin tuzadi. Dovud faol tashqi siyosat olib boradi. U filistimlar bilan sulh tuzadi. Iordan daryosi ortidagi yerlar filistimlar va janubiy Suriya oromiylarini bo'ysundirib davlat chegarasini Akab qo'ltig'iga olib boradi.

Dovudning taxtini uning kichik o'g'li Sulaymon (Er. avv. 970-930-yillar atrofida) egallaydi. Sulaymon davrida qurilish ishlari keng yo'lga qo'yiladi. Uning davrida Quddusda xudo Yaxva sharafiga ibodatxona quriladi. Davlat hududi 12 okrugga bo'linadi. Ularning har biri yilda bir oy podsho saroyiga oziq-ovqat yetkazish majburiyatini olganlar. Mehnat majburiyati joriy qilinadi. Rivoyatlar Sulaymonni dono va adolatli podsho deb tariflanadi. Haqiqatda esa Sulaymon hokimiyatparast hukmdor bo'lib, aholiga ko'plab soliq va majburiyatlarni yuklagan. Boshqa xalqlarga nisbatan shafqatsiz siyosat yuritgan.

Sulaymon podsholigining so'nggi yillarida shimolda Damashq podsholigi kuchayadi. Sulaymonning shafqatsiz siyosatidan norozi bo'lgan 10 shimoliy yahudiya qabilalari ajralib chiqib, Isroil podsholigini tashkil qiladilar. Uning poytaxti yangi

qurilgan Samariya shahri bo'lgan. Dovud sulolasi hukmdor bo'lgan Quddus podsholigi uning bosh qabilasi nomi bilan Yahudiya deb atalgan. Ikkala podsholik ham bir-biri bilan dushmanchilik munosabatida bo'lib vaqti-vaqti bilan konfederatsiya tashkil qiladilar. Yahudiyani parchalanganidan foydalangan. Misr firavni Shishonk I er. avv. 926-yilda Falastinga yurish qilib Yahudiya va Isroilni bosib oladi. Er. avv. VIII asri o'rtalaridan-VI asrlarida Sharqiy o'rtayer dengizi.

Er. avv. I ming yillikda Falastinda savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik rivoj topadi. Tashqi savdo kuchayib, ortiqcha g'alla va boshqa mahsulotlar Tir shahriga sotiladi. Yerga xususiy mulkchlik paydo bo'ladi. Er. avv. VIII-VI asrlarda Falastinda quyidagi 4 toifa mavjud bo'lgan: dunyoviy zodagonlar, diniy zodagonlar (koxinlar, payg'ambarlar), yerli xalq (erkin aholining asosiy qismi), begona yurtliklar (kelgindi va ko'chib kelganlar), eng pastki pog'onada qullar turgan.

Er. avv. VIII asr o'rtalarida Osuriya, (er. avv. 732-722 yillar) Damashq va Isroil davlatlarini tormor qiladi. Tir-Sidon podsholigining katta qismi Osuriya tomonidan bosib olinib, tobe hududga aylantiriladi. Finikiyaliklar Osuriya zulmiga qarshi kuchli qarshilik ko'rsatdilar. Yuz yil davomida Tir shahri 5 marta Osuriya tobeligidan qutulishga harakat qildi. Tirning shunday ikkinchi qarshiligini podsho

Sinaxxeribni er. avv. 701-yilda bostirishi natijasida Tir shahridan boshqa barcha Finikiya shaharlari ajratib tashlanadi. Natijada Tir-Sidon podsholigi dengiz orti hududlari bilan tugatiladi. Osuriyaning g'arbiy qismiga skiflarning hujumi Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'og'ida Osuriya hukmronligiga chek qo'yadi.

Yahudiya podshosi Iosiya (er. avv. 640-609-yillar) davlat mustaqilligini tiklab, podsholar Dovud va Sulaymon davridagi davlat chegaralarini tikladi. Misr esa Frot daryosigacha bo'lgan yerlarni bosib olib, er. avv. 616-yilda bobilliklarga qarshi Mesopotamiyada osuriyaliklarga yordamga keladi. Bu vaqtda Tir shahri vaqtinchalik butun Finikiyada yetakchi davlatga aylanadi. Tir savdogarlari er. avv. VII asr oxiri VI asr boshlarida Kichik Osiyoning sharqi va Janubiy Arabistonga suqilib kirdilar, Ispaniyadan kumush hamda Britaniyadan qo'rg'oshin tashiganlari ehtimoldan holi emas. Iosiy davrida Yahudiyada monoteistik harakat boshlanadi. Yaxva, yagona xudo deb e'lon qilinadi.

Osuriyaning halokatidan keyin Sharqiy o'rtayer dengizi Misr va Bobil o'rtasidagi raqobat maydoniga aylanadi. Er. avv. 609-yilda firavn Nexo II Megiddo yonidagi jangda Iosiya qo'shinlarini yenib, Yahudiya Misrga tobe bo'ladi. Misr va Bobil o'rtasidagi raqobat oxir-oqibatda er. avv. 587-yilda Yahudiyani halokati, yahudiylarning Mesopotamiyaga asir qilinib olib

ketilishi, butun Sharqiy o'rtayer dengizini Bobilga tobe bo'lishi bilan yakunlanadi. Er. avv. 539-yilda axmoniyalar tomonidan Bobilni bosib olinishi bilan bu hududda forslar hukmronligi o'rnatiladi va Ahmoniyalar Quddus uning atrofidagi hududlarga cheklangan muxtoriyatlar berdilar.

6. Sharqiy O'rtayer dengizi madaniyati

Sharqiy o'rtayer dengizi hududini eng katta yutug'i alfavitli yozuvni yaratilishi edi. Er. avv. II ming yillikda Sharqiy o'rtayer dengizi shaharlarida savdo-hunarmandchilik, dengizchilikni taraqqiyoti, barchani qondiradigan savdo ishlarini tez yuritishga imkon beradigan oddiy yozuvni yaratishni talab qildi. Er. avv. XV-XII asrlardayoq Ugaritda o'ttiz belgili mixxat alfaviti qo'llanilgan. Finikiya alfaviti yanada takomillashgan tizim bo'lib yunonlar tomonidan qabul qilinib, keyinchalik barcha zamonaviy alfavitlarga asos bo'ldi.

Sharqiy o'rtayer dengizi xudolar panteoni tabiat kuchlarini aks ettiradi. Har bir shaharni o'z homiy ma'budi bor edi: Bal (hokim) yoki El (xudo), ba'zida Melek ("podsho", boshqacha aytilishi Molox), Tir shahrida Mel'kart ("shahar podshosi"), ayol ma'buda Astarta (Mesopotamiyada Ishtar). Falastinda er. avv. VIII-VI asrlarda monoteistik ta'limot keng tarqaldi.

Ugarit va Ebla shaharlarida hashamatli me'morchilik inshootlari saroylari bunyod qilingan.

Dengizchilik kemasozlik sohalari yuksak darajaga ko'tariladi. Yog'och va toshdan podsho va ma'budalar haykallari yasalgan. Er. avv. 600-yillar atrofida firavn Nexo buyrugi bilan finikiyaliklarni dengizchilik tarixida ilk bor Gibraltar orqali Atalantika okeaniga chiqib, Afrikani aylanib o'tishlari buyuk kashfiyot edi. Finikiyaliklar mohir kemasoz bo'lganlar. Ularning kemalaridan misrliklar va boshqa Old Osiyo xalqlari keng foydalandilar.

Tayanch iboralar

Tavr, Bibliya, Lazurit, Naramsuen, Megiddo, Quddus, Laxesh, Xalpa, Yamxad, Ugarit, Giksos, Filistim, Utika, Damashq, Benxadad III, Dovud, Sulaymon, Xudo Yaxva, Axmoniylar, Finikiya, Ebla, monoteizm.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук.
Т.1998 yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира:
Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭКСМОЭ-М. 2004.
Àâäèåâ Ý. Êàäèìäè Øàðê ààðèðè. Ò.1964 é.

Øèòìàí È.Ñ. Ôèíèèèèñêàÿ èñòíðè÷ãñêàÿ òðàäèèòñèÿ â
ãðà÷ãñêèé è ðèíñêèé èñòíðèèãðàðèè. (íðíáèáèú
íðíèñòíæääáíèå Ôèíèèèíÿí). Á. éíèã. Áíñòíè è ìèðíààÿ
éóèòóðà. Ì. 1981 . ñòð. 103-106

Øèòìàí È. Ñ. Ôèíèèèèñêèå ìðèèèèèèè. Ì. 1965 .

Áđáíòãñ Á. Îò Øàíèääð äî Àêêääà. Îãđãâîä Ñàì,íîâà. Ì.
1976

6-mavzu. Qadimgi Eron

Reja

- 1. Eron iqlimi va aholisi**
- 2. Qadimgi Elam va Midiya podsholigi .**
- 3. Ahmoniyalar davlati**
- 4. Qadimgi Eron madaniyati**

1. Eron iqlimi va aholisi

Eron bepoyon tog`li va ko`p cho`llardan iborat kontinental iqlimli mamlakat. Dehqonchilik uchun qulay vodiylar, tog` oldi hududlari juda ko`p. Shimolda Elburs tog` tizimi va unga Turkman, Xuroson tog`lari qo`shiladi. G`arbdan va janubdan Zagros va janubiy Eron tog`lari o`rab turadi. Janubiy g`arbiy Eronda (Xuziston) Korun va Kerxa daryolari vodiysida yuqori hosil beradigan yerlar mavjud.

Qadimgi g`arbiy Eronda elam, lulubey, qutiy (gutiy) va kassit hind-yevropa tillarida so`zlashadigan qabilalar yashagan. Eron so`zi «ariana» - oriylar mamlakati degan ma`noni bildiradi. Er.avv. II ming yillikda oriy qabilalari Eron,

Hindiston, Markaziy Osiyo va Kavkaz ortiga tarqalgan.

Eron tarixining alohida davrlari turli xil yozma manbalarga boy. Yozuvlardan eng qadimgilari er.avv. III-I ming yilliklardagi janubiy-g`arbiy Eron hududi bo`lgan Elam tarixini yoritadi: ular podsho yozuvlari, huquqiy hujjatlar, bag`ishlov matnlari, davlatlararo shartnomalardir.

Qadimgi fors davlati tarixi bo`yicha manbalar xilma-xil: bu xo`jalik hujjatlari, tarixiy yozuvlar, amaldorlarning rasmiy yozishmalari. Hozirgi vaqtda qadimgi fors tilida elam va akkad tillariga tarjima qilingan 200 ga yaqin (podsholar) mixxat yozuvlari chop etilgan. 1972 yilda fransuz arxeologlari Suzada Doro I ning ulkan haykalini topdilar. Haykal qadimgi fors, elam, akkad va misr iyeroglif matnlari bilan qoplangan. Qadimgi Eron poytaxtlari Persepol yoki Pasargadda, podsho Kserks yozuvlari nusxalari topilgan. Persepolda er.avv. III ming yillikka oid elam tilida mixxat bilan yozilgan 800 ta hujjat topilgan.

Fors qabilalarini Old Osiyo chegaralaridagi harakati to`g`risida er.avv. IX-VII asrlarga oid Osuriya yezuvlari ma`lumot beradi. Babil tarixiy xronikasi Mesopotamiyani forslar tomonidan bosib olinishi haqida hikoya qiladi. Forslar davriga oid loy taxtachalarda yezilgan 10000 ming babil xususiy huquqiy va ma`muriy xo`jalik hujjatlari mavjud.

Shuningdek, Misrdan forslar davriga oid turli xil ma'muriy xo'jalik hujjatlari, podsho Kumbizning Misr ibodatxona mulklarini cheklash to'g'risidagi dekreti, Doro I ning Misr qonunlarini kodifikatsiya qilish to'g'risidagi farmoni katta qiziqish uyg'otadi.

Midiya va Eron tarixi bo'yicha ma'lumot beradigan manbalardan biri bu yunon mualliflarining asarlari hisoblanadi. Gerodot (er.avv. V asr)ning tarixi, Fukidid (er.avv. V asr) tarixi, Ksenofontning «Yunon tarixi» asari, uning «Anabasis» memuari, sitsiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxona»si kabi asarlar qadimgi fors tarixiga oid boy siyosiy, ijtimoiy, harbiy-diplomatik ma'lumotlar beradi.

Eronda mezolit va neolit davriga oid manzilgohlar, arxeologik topilmalar, kulolchilik buyumlari Suza shahrining ilk qatlamlari yedgorliklari, Eron poytaxt shaharlari Suza, Ekbatana, Pasargad xarobalaridan topilgan ulug'vor haykallar, qoya tosh relyeflari qimmatbaho metallardan qilingan buyumlar-riton-qadahlar, harbiy qurollar va taqinchoq-bezaklar topib o'rganilgan. Yevropa olimlari J. de Margo va Grishman bu qadimgi shaharlar xarobalarini o'rganib, eronshunoslik faniga muhim hissa qo'shdilar.

2. Qadimgi Elam va Midiya podsholigi .

Er. avv. VII-VI ming yilliklarda g`arbiy Eronda dehqonchilik bilan shug`ullanadigan o`troq va ko`chmanchi chorvador qabilalar er.avv. VI-V ming yilliklarda Eronning boshqa hududida tarqaladi. Er. avv. III ming yillik boshlarida janubiy-g`arbiy Eronda Elamtu (Bobil va osur tilida «mamlakat») yoki Elam ilk davlat birlashmasi shakllanadi. Elam Mesopotamiya hamda shimoliy va sharqiy Eron bilan bog`langan Korun va Kerxa daryolari vodiylarida joylashgan. Suza shahri poytaxtga aylandi. Elam davlati er.avv. XXIV-XXII asrlarda Akkad podsholigiga bevosita qaram bo`ladi.

Er.avv. XXII asr boshlarida Elam mustaqil davlatga aylanadi. Podsho sukkalmax («buyuk elchi») unvoni bilan Suzadan turib davlatni boshqargan. Davlatni boshqarishda yordam bergan podshoning kenja ukasi sukkalom («elchi») deb atalib, Simash (elam tilida Nishanki) shahrini qarorgoh qilib, Elam va Simashni boshqargan. Kichik viloyatlarni «otalar» («adda») boshqarganlar. Hukmdor dunyodan o`tgach, uning o`rniga podshoning ona urug`idan jiyani yeki singlisini o`g`li taxtga o`tirgan. Elam podsholari oilasida bo`lgusi hukmdorlar o`z singillari bilan turmush qurganlar (levirat). Podsho vafot qilgach uning ukasi akasini beva ayoliga uylanib, podsho bo`lish huquqiga ega bo`lgan.

Er. avv. XIV asrdan - er. avv. XII asrlarigacha Elam Bobilga qaram bo'ladi. Elam er. avv. 1155 yildan-er. avv. 1115 yillarda o'z mustaqilligini qayta tiklaydi. Elam er. avv. VII asrdan boshlab, Bobil bilan ittifoqda Osuriyaga qarshi faol ko'rashadi. Er. avv. 549-yilda forslar Elamni bosib oladilar.

Midiya shimoliy-g'arbiy Eronda joylashgan edi. Mamlakatning g'arbiy qismi Zagros tog'i hududi bo'lib, keyinchalik Midiya Atropatenasi deb atalgan. Atropatenadan sharqda Midiyani tekislik qismi joylashgan. Er. avv. III-II ming yilliklarda bu hududlarda kassit, kutiy, xurrit tillarida so'zlashadigan o'troq va ko'chmanchi chorvadorlar yashaganlar.

Er. avv. VII asrda g'arbiy Eronda ilk siyosiy birlashmalar paydo bo'ladi. Shunday birlashmalardan biri Manna podsholigi edi. Er. avv. 672-yilda midiya qabilalari yo'l boshchi Kashtariti boshchiligida Osuriyaga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Er. avv. 671-yilda midiyaliklar o'z hududlarining g'arbiy qismidan osuriyaliklarni haydab chiqarib, mustaqil davlat tuzganlar. Kashtariti sekin-asta Midiya qabilalarini birlashtiradi. Er. avv. VII asr o'rtalarida Midiya qadimgi sharqda kuchli davlatga aylanadi. Er. avv. 625-yil Kashtaritining o'g'li Kiaksar skiflarning bosqinini bartaraf qilib, barcha midiya qabilalarini birlashuvini to'liq tugallaydi va poytaxti Ekbatana bo'lgan yagona davlat tuzadi. U qurol turlari bo'yicha

(nayzabardorlar, kamonchilar, otliqlar) bo'lingan muntazam qo'shin tuzadi. Shundan so'ng, Midiya raqibi Osuriyaga qarshi dastlab o'zi, keyin Bobil bilan ittifoq bo'lib kurash boshlaydi. Er. avv. 612-yil avgustida Midiya va Bobil qo'shinlari Osuriyaning poytaxti Nineviyani yer bilan yakson qiladilar. Er. avv. 609-yilda ular Xarran shahrida osur qo'shinlari qoldiqlarini tor-mor qilganlar. Midiya shimoliy Mesopotamiya va Xarran viloyatini, janubda fors, Kaspiy dengizini janubi-sharqidagi Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Er. avv. 593 yilda midiyaliklar Urartu, skif davlatlarini Sakasena va Mannani o'ziga qo'shib oladi. Er. avv. 585-550-yillarda podsholik qilgan Astiag davrida Midiya katta va qudratli davlatga aylanadi. Bu vaqtda Elam ham qo'shib olinadi. Er. avv. 550-yilda Midiyaga qarshi forslar qo'zg'olon ko'tarib, uni bosib oladilar.

3. Ahmoniylar davlati

Er. avv. IX-VII asrlaridagi Osuriya yozuvlarida sharqda sobiq Elam hududida joylashgan Parsuash davlati tilga olinadi. Bu hududda er. avv. VII asrda Parsuashdan tashqari, Elamdan sharqda elamliklarga qaram bo'lgan, bir vaqtni o'zida ahmoniylar urug'idan bo'lgan yo'l boshchilar boshchilik qilgan fors qabilalari ittifoqiga kirgan kichik davlatlar mavjud edi. Er. avv. VII asrning 40-30 yillarida Osuriya podshosi Ashshurbanipal Elam davlatini

tor-mor qilgach, forslar Elam hukmronligidan ozod bo'lib Midiyaga qaram bo'ladilar. Er. avv. VI asrda forslar Midiya hukmronligini ag'darib tashladilar va uni davlatlari tarkibiga qo'shib oldilar.

Er. avv. 559-yilda fors podshosi bo'lgan Kayxusrav I keyingi ikki yil davomida Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Er. avv. 545- va 539-yillarda Kayxusrav hozirgi Afg'oniston, O'rta Osiyo yerlarini bosib oladi. Fors davlat hududi Hindistonning shimoliy-g'arbiy chegaralarigacha, Hindiqushning janubiy yon bag'irlari va Sirdaryo havzalarigacha yetdi. Kayxusrav shimoliy-sharqiy yo'nalishlarda o'z ta'sirini mustahkamlagach, Bobilga yurish qiladi. 539 yilda ikki oy davomida avgust-sentabr oylari Bobil yerlari bosib olinadi. Bobil podsholigi rasman saqlab qolinadi, uning ijtimoiy tuzilmasi o'zgartirilmaydi. Bobil shahri fors podsholari turadigan qarorgohlardan biriga aylanadi. Bobil davlat apparatida bobilliklar yetakchi o'rinda qolaveradi, bobilliklarning qadimgi diniy e'tiqodlariga fors podsholari homiylik qiladilar. Amalda Bobil mustaqil siyosiy birlashmadan ahmoniyalar satrapiyasi (viloyatiga) aylanadi, mamlakat mustaqil siyosat yuritishdan mahrum bo'ladi, ichki siyosatda oliy harbiy va ma'muriy hokimiyat fors podshosi noibi qo'lida bo'lgan.

Bobil bosib olinganidan so'ng, barcha g'arbiy mamlakatlar (Suriya, Falastin, Finikiya) Misr

chegarasigacha forslar qo'liga o'tadi. Finikiya, Bobil va Kichik Osiyoning savdo-hunarmandlar qatlamlari tranzit savdo yo'llarini xavfsizligini ta'minlaydigan kuchli markazlashgan davlatdan manfaatdor bo'lganlar. Shu sababli ular fors davlatini qullab-quvvatlaydilar.

Kayxusrav Yaqin Sharqni Misr chegaralariga bosib olgach, fors davlatining shimoliy-sharqiy chegaralari xavfsizligiga jiddiy xavf solib turadigan O'rta Osiyodagi ko'chmanchi qabilalar ustiga yurish boshlaydi. Kayxusrav er. avv. 530 yilda Amudaryoning shimoliy qismiga o'tadi. Massaget qabilalari fors bosqinchilarini o'z yerlarida tor-mor qiladilar. Kayxusrav ham bu jangda halok bo'ladi.

Er. avv. 530 yil avgust oyida fors taxtiga Kambiz (Kombiz) o'tiradi. Misr ichki nizo-galayenlar girdobida qolgan edi. Forslar Misrga yurish qilib, uning qo'shinini tez tor-mor qiladilar. Flot urushsiz taslim bo'ladi, fir'avn Psammetix III asirga tushadi. Bu voqea er. avv. 525 yilda yuz beradi.

Misrni bosib olgach, Kambiz Efiopiyaga qarshi urush boshlaydi. Yetarlicha oziq-ovqatga ega bo'lmagan qo'shin suvsiz sahroga tushib qoladilar. Qo'shinda odamxo'rlik boshlanib, Kambiz chekinishga majbur bo'ladi. Kambiz Memfisga qaytib, Misrda boshlangan qo'zg'olonni bostiradi. Kambizning vorisi Doro I ning Bexistun qoya yozuvlarida bayon qilingan, (rasmiy farazlariga ko'ra)

Kambiz Misrga kelguniga qadar o'zining ukasi Bardiyadan shubhalanib, uni maxfiy ravishda o'ldirishga buyruq beradi. Mag Gaumata ismli kimsa bundan foydalanib, o'zini Bardiya deb e'lon qiladi va u 522 yil 2 martda Bardiya nomi bilan taxtga o'tiradi. Bardiya-Gaumata qaram xalqlarni o'ziga moyil qilish uchun soliq va harbiy majburiyatlarni uch yilga bekor qiladi. U fors urug'-zodagonlarining imtiyozlarini bekor qilish, ularning iqtisodiy va siyosatdagi hukmronligini o'rnini tugatish siyosatini yuritadi. Shu sababli u mamlakatdagi keng xalq ommasini qo'llab-quvvatlashiga erishadi.

Hozirgi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Gaumata to'g'risidagi faraz yolg'on, hokimiyatga haqiqiy Bardiya kelgan. U yetti oylik boshqaruvdan so'ng, 522 yil 29 sentabrda yetti fors urug'i aslzoda vakillari bo'lgan fitnachilar tomonidan o'ldiriladi. Fitnachilardan biri 28 yoshli Doro (er. avv. 522-486-yillar) podsho bo'ladi. Doro I er. avv. VII-VI asrlarda Kayxusravgacha hukmron bo'lgan ahmoniy podsholari avlodidan edi. U urug' aslzodalari oliy tabaqasiga mansubligi tufayli Bardiya bekor qilgan imtiyozlarni qayta tiklaydi. Doro I taxtga o'tirishi bilan unga qarshi Bobilda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirayotgan bir vaqtda Fors, Midiya, Elam, Margiyona, Parfiya, Sattagidiya (hozirgi Afg'onistonda) O'rta Osiyoning sak qabilalari va Misr qo'zg'olon ko'taradilar. Forsda

o'zini Bardiya deb e'lon qilgan Vaxayazdata nomli kimsa Doroga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, sharqiy Eron viloyatlari va Afg'onistongacha bo'lgan hududlarni bosib olgan. Err. avv. 521 yil 16 iyulda Doro Vaxayazdata qo'shinlarini tor-mor qilgan.

Midiyada o'zini Midiya podshosi Kiaksar urug'idan deb hisoblagan Fravartish (Fraorti II) hokimiyatni qo'lga oladi. Doro bu qo'zg'olonni ham bostiradi. Er. avv. 521-yil yoziga kelib Doro qo'shinlari besh jangdan so'ng, Afg'onistonni tinchlantiradi. Doroning qaynotasi Dadarish Parfiya va Girkaniyadagi g'alayonlarni bostirgan. Bu vaqtda Bobilda so'ngi qo'zg'olon boshlanib, err. avv. 521-yil 27 noyabrigacha davom etadi. Doro I taxtga chiqqanidan so'ng bir yil o'tgach, o'z hokimiyatini mustahkamlab oladi. Fors davlatini Bolqon Yunonistonida go'libona boshlagan urushi Kserks (er. avv. 486-465-yillar) uchun mag'lubiyat bilan tugatdi. Er. avv. 449-yil "Kalliy" sulhiga ko'ra forslarni Yevropadagi mulklari, Kichik Osiyodagi yunon shaharlaridan voz kechildi. U Kayxusrav, Kambiz hukmronligi davridagi eski chegaralarda qayta tiklaydi.

Keyingi podsholik davrida ichki ziddiyatlar, satraplarning o'zboshimchaligi, O'rta Osiyo saklari Misrni ajralib chiqishi yuz berdi. Lekin davlat chegaralari o'zgarmay qolaverdi. Faqat er. avv. IV

asrda g'ayratli artakserks III er. avv. 404-yilda ajralib ketgan Misrni er. avv. 343-342-yillarda yangidan bosib oldi. Kichik Osiyodagi yunon shaharlari ustidan yana nazorat tikladi. So'ngi Eron podshosi Doro III jur'atsiz, qo'rqqoq er. avv. 334-330-yillarda yunon-makedonlar hujumini qaytara olmadi. U Issa yonidagi jangda (er. avv. 333-yil) va Gavgamela yonidagi hal qiluvchi ikki jangda Iskandardan yengildi. Doro III yengilgach Baqtriyaga qochib ketdi va u yerda o'z yaqinlari tomonidan o'ldirildi. Shu bilan ahmoniyalar Eroni davlati quladi.

Ahmoniyalar davlatiga uzoq bosqinchilik urushlardan so'ng, fors davlati paydo bo'lgunga qadar Kichik Osiyo, Elam, Babil, Suriya, va Misr kabi o'zining rivojlangan davlat hokimiyatiga ega bo'lgan hududlar kirgan. Bundan tashqari, forslar ko'chmanchi arab va skif qabilalarini bo'ysundiradilar. Ulkan davlat tarkibiga kirgan xalqlar, elat va qabilalar turli bosqichdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda yashaganlar. Ayrim viloyatlar, hududlarda tovar-pul munosabatlari yuqori darajada rivojlangan. Forsning o'zida yollanib ishlovchi ishchilar "gardash" (fors tilida) yoki "kurtash" (elam tilida) deb atalgan. Bu ko'p sonli ishchi otryadlari bo'lib, ko'pincha harbiy asirlar, majburiyatni o'tash uchun chiqarilgan jamoachilardan iborat bo'lgan.

Kayxusrav va Kambiz bosib olingan mamlakatlarda hech kanday o'zgarish qilmay

avvalgi ichki boshqaruvni saklab qolganlar, karam xalqlarga bir qadar o'z-o'zini boshqaruv huquqini berganlar. Ammo err. avv. 522-521 yillardagi qo'zg'olonlar ahmoniyalar davlatini mustahkam emasligini ko'rsatadi. Shu sababli Doro I davlat hokimiyatini mustahkamlashga xizmat qiladigan qator islohotlar o'tkazadi. Doro I islohotlari eng avvalo bosib olingan hududlar ustidan nazoratni amalga oshirish va davlat boshqaruvi tuzumini yaratish, soliqlar yig'imini tartibga solish va oshirishga xizmat qilgan. Islohotlar bir necha yilda amalga oshiriladi. Bu islohotlarni amalga oshirish natijasida Bobil, Misr va boshqa hududlarda yangi ma'muriy tizim vujudga keladi va ahmoniyalar davlatining oxirgi yillarigacha boshqaruv tizimida biror sezilarli o'zgarish yuz bermaydi.

Doro I davlat hududini satrapiya (viloyat, fors tilida kshatriy) deb atalgan ma'muriy soliq okruglariga bo'ladi. Satrapliklar o'z hajmi jihatidan ilgari, ilk katta davlatlar, provinsiyalardan katta bo'lgan. Satrapliklar mamlakatning eski davlat va etnografik chegaralariga mos kelgan. Satrapliklar ichida avtonom o'z-o'zini boshqaradigan qabila va shaharlar Finikiya, Kichik Osiyodagi yunon shaharlari mavjud bo'lgan. Forslar Finikiya shaharlarining ichki ishlariga aralashmaganlar va buning evaziga ular ahmoniyalarni oxirigacha qullab-quvvatlaganlar.

Satrapliklar ro'yxati Bexistun va boshqa qadimgi fors yozuvlarida keltirilgan. Ularda 23 mamlakat sanalgan. Gerodot tarixida yigirma satranlik keltirilgan. Gerodot 20 satraplik tarkibida ahmoniyalar davlati tarkibiga kirgan 70 ta shaharni sanaydi. Gerodot va ahmoniyalar yozuvlaridagi farqlarning mavjudligining sababi satrapliklar soni va chegaralari yangi bosqinchilik urushlari yoki ma'muriy islohotlar natijasida o'zgarib turgan. Fors podsholari muntazam ravishda satrapliklarni bo'lib turganlar, ularni soni oshib, hududlarning hajmi kichraygan. Misol uchun Doro I davrida Kichik Osiyo 4 satraplikka, Doro III davrida 7 satraplikka bo'lingan.

Yangi ma'muriy okruglar boshida satrap (noib)lar turgan. Satrap mansabi ahmoniyalar davlati vujudga kelishi bilan mavjud edi. Kayxusrav, Kambiz va Doro I podsholigining birinchi yillarida qaram hududlarda rahbarlik vazifalarini imtiyozli etnik guruh forslar qo'lida to'plashni maqsad qilib qo'yganlar. Satrap lavozimiga endilikda qoida sifatida faqat forslar tayinlanadigan bo'ladi. Kayxusrav va Kambiz davrida satrap qo'l ostida fuqarolik va harbiy hokimiyat to'plangan edi. Bu haqida satrap Gobriyning Bobil, Suriya va Yuqori Mesopotamiyadagi bir vaqtni o'zida fuqarolik va harbiy noib vazifasini bajargani to'grisida aniq ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, Bexistun yezuvlari ma'lumotlariga ko'ra Doro I hukmronligi

davrida satraplar o'z viloyatlarini boshqarish bilan bir qatorda urush vaqtida qo'shinga qo'mondonlik qilganlar. Doro I satrap hokimiyatini kuchayib ketishini oldini olish uchun satrap vazifasini harbiy hokimiyatdan ajratish bilan cheklaydi. Endilikda satraplar viloyatlarda faqat fuqaro hokimiyatiga ega noibga aylanadilar. Ular o'z viloyatlarida ma'muriyat boshlig'i bo'lib, sud hokimiyatini amalga oshirganlar, viloyat, xo'jalik hayotini, soliqlar yig'imini nazorati ularning qo'lida bo'lgan. Satraplar o'z satrapliklari chegarasida xavfsizlikni ta'minlaganlar va mahalliy amaldorlarning faoliyatini boshqarganlar. Tinchlik vaqtida satraplar qo'l ostida faqat ozgina shaxsiy quriqchilar bo'lgan. Viloyatda turgan qo'shinga esa, satrapdan mustaqil bo'lgan bevosita podshoga bo'ysungan harbiy boshliq rahbarlik qilgan.

Ammo Doro I davridan so'ng harbiy va fuqarolik hokimiyatini bo'linishiga qat'iy rioya qilinmaydi. Ko'pincha satrap hokimiyatining hajmi ko'pgina omillarga bog'liq bo'lib qoladi. Doro I ning o'gli Kserks va keyingi podsholar davrida satraplar harbiy boshliqlarga qaram holatda bo'lganlar. Ko'p hollarda satraplarning o'zlari harbiy hokimiyatni ham boshqarganlar. Er.avv. IV asrdan boshlab bu odatdagi hol bo'lib qoladi. Kserks podsholigi davridan ba'zida ikki yoki bir necha satrapliklar bir kishi qo'lida bo'lgan. Misol uchun shaxzoda

Kayxusrav Kichkina Lidiya satrapi bo'lishi bilan birga uning xokimiyati Daskiley va Ioniya satrapliklarining katta qismni qamrab olgan. Err. avv. IV asr o'rtalarida Kilikiya satrapi Mazey bir vaqtni o'zida Ikki Daryo oralig'i noibi ham bo'lgan. Istilochilik urushlari davrida har bir satrap o'zining viloyatidan qo'shin to'plab, urush harakatlarida ishtirok etishi shart bo'lgan. Misol uchun yunon-makedonlar bilan bo'lgan jang harakatlarida baqtriyaliklar o'z satraplari boshchiligida ishtirok etganlar.

Satrap va harbiy boshliqlar markaziy hokimiyatni, podshoning va ayniqsa uning maxfiy xizmatining doimiy nazorati ostida bo'lganlar. Chunki viloyatlar satraplari doimo mustaqillikka intilishga harakat qilib, ajralib chiqish xavfini tug'dirganlar. Davlat boshqaruvi va barcha amaldorlar ustidan oliy nazorat xazorapat deb atalgan mansabdor qo'lida bo'lgan. U bir vaqtni o'zida «o'n ming o'lmas» podsho shaxsiy gvardiyasining boshlig'i bo'lgan.

Islohotlar natijasida markaziy podsho kanselyariyasi bilan katta byurokratik apparat vujudga kelgan. Davlat boshqaruvi poytaxt Suzada (Elam) bo'lib, podshoning bosh qarorgohi Persepol (Pasargad) bo'lgan. Bobil, Ekbatana, Memfis shaxarlari va satrapliklarning markazlarida davlat alfaviti rasmiy tilga aylanadi. Ahmoniylarning rasmiy

yozuvlari Akkad, Elam va qadimgi fors tilida va mixxatning uch turida ko'pincha toshga bitilgan.

Davlat apparatida forslar eng muhim harbiy va fuqarolik vazifalarini faqat Fors o'lkasida emas, balki boshqa qaram hududlarda ham egallay boshlaganlar. Shu bilan birga ahmoniyalar boshqaruv ishlarida boshqa xalqlar vakillaridan foydalanganlar. Doro I islohotlari agrar sohada katta o'zgarishlarga olib kelgan. Qaram xalqlarning yerlari tortib olinib, podsho oilasi a'zolariga, fors aslzodalari va amaldorlariga meros qilib beriladi. Bunday yer-mulklar soliqlardan ozod qilingan.

Podsho tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan qo'shinlarga beriladigan yerlar merosiy bo'lib, soliqlardan ozod qilingan. Bunday imtiyozga ega kishilar qaram viloyatlarda sud ishlarini amalga oshirish huquqiga ega bo'lganlar. Yerlarni katta qismi podshoning mulki edi. Podsho yerlari odatda ijaraga berilgan. Bundan tashqari, podshoga yirik sug'orish kanallar qaragan. O'rta Osiyodagi Ak daryosi havzasidagi sug'orish inshootlari Suriyadagi o'rmonlar, Misrdagi Fayum qo'lida baliqchilikdan keladigan daromadlar, konlar, bog` va saroylar podsho ixtiyorida bo'lgan. Bir qism yerlar harbiylarga foydalanishga berilgan. Dastlab harbiylar xizmatda bo'lgan vaqtda bu yerlardan soliq olinmagan. Keyinchalik askar xo'jaliklaridan soliqlar doimiy ravishda olinib boshlanadi. Buning ustiga ajratilgan

yerlar hajmi yildan-yilga qisqarib borgan va natijada qo'shinning jangovar qobiliyati pasayib ketadi. Shu sababli ahmoniyalar er. avv. V-IV asrlarda yollanma qo'shinga suyanadigan bo'lganlar.

Doro I soliq siyosatini o'zgartiradi. Yangi umumdavlat soliq tizimi shakllantiriladi. Har bir viloyat yer hajmi va hosildorlik darajasiga ko'ra qat'iy belgilangan soliq to'lovini amalga oshirishi shart bo'lgan. Ilk bor ayrim ibodatxonalar o'zlariga qarashli yerlardan soliq to'lashga majbur qilinadi.

Forslarning o'zlari pul to'lovidan ozod bo'lib, natural to'lovga tortilganlar. Qolgan qaram xalqlar har yili 7740 bobil kumush talanti (232200 kg) miqdorda soliq to'laganlar.

Pul-tovar munosabatlarini rivojlanishi pul islohotini o'tkazilishiga sabab bo'ladi. Er. avv. 517-yildan so'ng, Doro I butun mamlakat miqyosida yagona pul birligi, fors pul tizimining asosi 8,4 gr og'irlikdagi tilla tanga darikni joriy qiladi. Tilla tangani faqat podsho zarb qilish huquqiga ega edi. Darik tarkibida bor – yo'g'i 3% qo'shimcha begona qotishma bo'lganligi sababli, u bir necha asr davomida Old Osiyo savdo dunyosida asosiy tilla tanga vazifasini o'tagan. Ahmoniyalar davlatida undan tashqari, satraplar tasviri, provinsiyalarda podsho tasviri bilan zarb qilinadigan va qaram shahar va mamlakatlar zarb qiladigan tangalar mavjud bo'lgan. Kundalik muomala vositasi sifatida Kichik

Osiyo satrapliklarida zarb qilingan podsho kumush sikli (ogirligi 5,6 gr) xizmat qilgan.

Soliq to'lovi sifatida yig'ilgan pullar bir necha o'n yillar podsho xazinalarida saqlangan. Faqat ularning bir qismi xarajatlar uchun ishlatilgan. Shu boisdan savdo uchun tanga pul doimo taqchil bo'lgan. Bu xol tovar-pul munosabatlarining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va natural xo'jalikni saqlanishiga olib keldi.

Fors podsholigining qudratini asosi fors va midiyaliklar tashkil qilgan jangovar qo'shin belgilagan. Qo'shinnig jangovar qobiliyatini tashkil qilishda fors va midiyaliklardan tashqari O'rta Osiyoning sak jangovar qabilalari, baqtriyaliklar muhim o'rin tutganlar. Saklar asosan imtiyozli otliq qo'shinlarda xizmat qilganlar. Harbiy qal'a, garnizon, tayanch punktlarda odatda oliy harbiy mansabni forslar egallaganlar. Qo'shin otliq va piyoda qismlardan tashkil topgan. Otliq qismlar, zodagonlardan, piyedalar dehqonlardan olingan. Bu ikkala qismlarning uyg'un harakati urushlarda g'alabani qo'lga kiritishga sabab bo'lar edi. Piyoda qo'shining asosiy quroli kamon, suvoriyning qurol-aslahasi temir sovut, jez qalqon va ikki temir nayza bo'lgan.

Qo'shinning eng ilg'or qismi o'n ming «o'lmas» askarlarini birinchi mingtasi faqat fors aslzodalari vakillaridan iborat bo'lib, podshoning shaxsiy

qo`riqchilari hisoblanganlar. Qolgan qismlari turli fors, elam qabilalaridan to`ldirilgan.

Bosib olingan mamlakatlarda qaram aholining qo`zg`olonlarini bostirish maqsadida qo`shinlar joylashtirilgan. Misr va Bobilda 10-12 ming kishilik qo`shin turgan. Davlat chegaralarida harbiylarga yer berilib harbiy garnizonlar joylashtirilgan. Bevosita xizmatda bo`lgan harbiylar har oyda mahsulot bilan ish haqi olganlar. Iste'foga chiqqan askar oilasi bilan asosan kichik yer ulushidan kun ko`rgan, savdo va turli hunarlar bilan shugullangan.

Eng muhim urush harakatlari davrida har bir qaram halq ma'lum miqdorda askar yetkazib berish majburiyatini olgan. Doro I davrida forslar dengizda ham yetakchi rol o`ynay boshlaydilar. Dengiz janglari Finikiya, Kipr, Egey orollari va Misr floti yordamida olib borilgan. Matros sifatida saklar, forslar xizmat qilganlar. Ko`pincha flotda rahbarlik vazifalarida misrliklar bo`lgan. Er. avv. V asrdan boshlab Fors o`lkasida dehqonlarning iqtisodiy ahvoli yomonlashadi. Dehqonlar harbiy xizmatdan bosh torta boshlaydilar. Bu o`z navbatida fors piyoda qo`shinlarini jangovar qobiliyatini yo`qotishga olib keladi. Endilikda ular yaxshi qurollangan yunon yollanma askarlari bilan almashtirila boshlanadi.

Er. avv. VI asr oxirida fors davlatining qudrati eng cho`qqisiga yetdi. Xo`jalik taraqqiyoti, qulay dengiz yo`llari, eski va yangi karvon yo`llarining

namunali saqlanishi, pul muomalasining rivojlanishi xalqaro savdoni yanada o'sishiga olib keladi. Fors davlati hududidan bir necha xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan yo'llar o'tgan. Ulardan biri Lidiyadan boshlanib, Kichik Osiyoni kesib o'tib, Bobilgacha borgan. Boshqasi Bobil va Suzadan o'tib Pasargadgacha davom etgan. Bobil va Ekbatanni birlashtirgan savdo yo'li Baqtriya va Hind chegaralarigacha yetadi. Uzunligi 84 km.li kanalni qayta tiklashdi. Mamlakatni turli hududlari o'rtasida savdo aloqalari kuchaygan.

Misr Yunonistonga g'alla, polotno eksport qilib, yunigacha bo'lgan 84 kmli kanalni tiklaydi. Mamlakatning turli hududlari orasida sau yerdan vino va zaytun moyi sotib olgan, boshqa viloyatlarni oltin, fil suyagi bilan ta'minlagan. Hindistondan oltin, fil suyagi, xushbo'y moylar, Arabistondan oltin, So'g'diyonadan lazurit, serdolik, Xorazmdan feruza chiqarilgan. Bolqondagi yunon shaharlari kulolchilik mahsulotlari, Bobil g'alla, Kichik Osiyo temir va boshqa rudalarni ishlab chiqaradi. Xalqaro dengiz savdosi finikiyaliklar qo'lida qoladi.

Qadimgi jamiyatda qullar mehnatidan foydalanish yuqori darajada edi. qullar oldi-sotdi qilingan va turli ishlarda ishlatilgan. Asir qullar soni juda ko'p edi, fors podsholarining markazlashgan yirik xo'jaliklarida ishlaydigan ishchilar (kurtashlar deb atalgan), boshqa joylardan qul qilib olib kelingan.

Kurtashlarning bir qismi davlat fuqarosi deb hisoblangan.

4. Qadimgi Eron madaniyati

Qadimgi Eron mafkurasida er. avv. I ming yillikda shakllangan diniy ta'limot zardushtiylik muhim o'rin egalladi. Zardushtiylik Midiya podshosi Astiag davridayoq rasmiy dinga aylangan edi. Zardushtiylik dinining koxinlari diniy an'ana urf-odat va rasm-rusumlarni saqlovchi maglar bo'lgan. Zartushtiylik odamlarni qurbonlik qilishni taqiqladi, odamlarni bir-biriga mehribon bo'lishni targ'ib qildi. Doro I er. avv. 520-yil atrofida zartushtiylikni rasmiy davlat dini deb e'lon qildi.

Forsda qadimgi zartushtiylik tabiat xudolari Mitra (quyosh xudosi), Anaxita (suv va hosildorlik xudosi) va yorug'lik, oy, shamol qabilarni o'zida ifodalagan xudolarga sig'inilgan. Fors podsholari zardushtiylikning afzalligini tan olib, rasmiy din sifatida qabul qilgan bo'lsalarda eng qadimgi xudolardan voz kechmaganlar.

Axmoniyalar boshqa dinlarga ham homiylik qilganlar. Doro I Bobil, Elam va Yaxudiyadagi buzib tashlangan ibodatxonalarni qayta tiklashga buyruq beradi. Misr ishgor qilingach, Kambiz Misr urf-odatlarini bo'yicha toj kiydi. U Sais shahridagi ma'buda Neyt ibodatxonasida diniy marosimlarga qatnashadi. Doro I o'zini ma'buda Neytning o'gli deb e'lon

qiladi, xudo Amon va boshqa Misr xudolariga bagishlab ibodatxonalar quradi.

Diniy e'tiqodni markazlashtirish maqsadida Kserks (er. avv. IV asr) Eronda diniy islohot o'tkazadi. U Mitra, Anaxita va Zardusht inkor qilgan boshqa qadimgi ibodatxonalarni yo'q qilmoqchi bo'ladi. Bu islohot o'z maqsadiga erishmaydi, yarim asrdan so'ng, qadimgi xudolarga sig'inish yana keng avj oladi. Ahmoniylar ibodatxonalarni iqtisodiy qudrati haddan tashqari kuchayib ketmasligiga yo'l quymaslik uchun Misr, Bobil va Kichik Osiyodagi ibodatxonalarni davlat soliq majburiyatlarini o'tashga majbur qiladilar.

Ahmoniylar davlati uchun turli xalqlarning madaniyati va diniy qarashlarni sinkretizmi xarakterli edi. Mamlakat turli hududlarining doimiy iqtisodiy – ijtimoiy va siyosiy aloqasi, madaniyatlarining o'zaro ta'siriga ijobiy turtki beradi. Turli xalqlarning yagona davlat hududiga yashab turishi xalqlarning, ilmiy bilimlari, san'at va adabiyotlarning bir-birini boyitishiga olib keldi.

Forslar va boshqa xalq-elatlar Bobil, Misr va Elamning qadimiy madaniyatlarini o'zlashtirib oladilar. Forslarning eng katta madaniy yutuqlaridan biri o'ziga xos mixxatning yaratilishi bo'lgan. Fors mixxati akkad alfavitidan farq qilgan holda bor-yo'g'i 40 belgidan iborat bo'lib deyarli alfavitli yozuv bo'lgan.

Qadimgi fors me'morchiligining ulug'vor inshootlari Pasargad va Suzadagi saroy ansambllari edi. Pasargad shahri maydoni 135000 kv.mni tashkil qiladi. Bundan tashqari, 12000 kv.m sun'iy maydon hosil qilingan. Tog' qiyaliklarini tekislash bilan bu sun'iy maydonda shaxar uch tomondan devor bilan o'rab olinib, turtinchi tomoni tog' qoyasiga chiqadi. Fors podsholari barpo qilgan Persepol saroyiga 110 zinapoyali keng xashamatli pillapoyadan chiqilar edi. Doro I ning saroyi (apadana) 3600 kv.m. katta, tomining balandligi 20 m bo'lgan 72 ustunli zali bilan mashhurdir. Zinapoyaning bir tomonida rel'yeflar bilan 33 qaram xalqlarning xiroj olib kelayotgani tasvirlangan. Bu haqiqiy etnografik muzey, qaysiki bu yerda turli xalq va qabilalarning o'ziga xos kiyimlari, qurollari va ularning kasblarini ifodalaydigan tasvirlari toshga o'yib tushirilgan. Persepolda boshqa ahmoniy podsholarning saroylari ham joylashgan.

Persepoldan 3 km. o'zoqlikda Naqshi Rostam deb nomlangan qoyalarda Doro I va boshqa fors podsholarining rel'yeflar bilan bezatilgan qabrlari mavjud. Doro I davrida Suzada katta qurilishlar olib borilgan. Qurilish ashyolari 12 mamlakatdan olib kelingan. Doro I ning yozuvlarida shunday deyilgan: «Kedr daraxti Livan tog'laridan olib kelingan, Suzaga uni kariylar, bobilliklar olib kelishdi. Yegoch Gandxara va Karmaniyadan olib kelingan. Bu yerda

ishlatilgan oltin Lidiya va Baqtriyadan olib kelingan. Feruza Xorazmdan, kumush, eban daraxti Misrdan, saroy devorlari uchun bezaklar Ioniyadan, fil suyagi Efiopiya va Kariyadan olib kelingan edi. Tillakor ustalar midiyalik va misrliklar edi. Yog'ochga naqsh beradiganlar misrliklar bo'lgan. Ahmoniylarning saroylari fors davlatining kuch-qudratini ramziy ma'noda aks ettirishi kerak edi.

Qadimgi fors san'ati, Eron madaniyati an'analari Bobil, Misr, Osuriya va boshqa xalqlarning badiiy an'analari va texnika usullarining sintezi edi. Qadimgi fors san'ati namunalari ichida nozik did bilan ishlangan toshdan ishlangan vazalar, metall qadah, fil suyagidan yasalgan riton qadaxlar, zeb-ziynat buyumlari, lazurit haykallar mavjud. Badiiy buyumlar ichida agat, xalqidon, yashma kabi qimmatbaho toshlardan ishlangan silindrsimon muhrlarda podsholar, afsonaviy qahramonlar va afsonaviy mavjudotlar tasviri tushirilgan. Ular nihoyatda mohirlik bilan yasalgan bo'lib, haqiqiy san'at asari xisoblanadi. Fors san'atida ayniqsa o'simlik va xayvonlarni hayotiy tasvirlari bo'lgan badiiy buyumlar bizni hozirgacha hayratga soladi.

Tayanch iboralar

Elburs, Turkman, Xuroson, Zagros, Xorun, Kerxa, Elam, lulubey, mixxat, Doro I, Persepol, Pasargad, Kserks, Gerodot, Fukudid, Diodor,

Grishman, Elamtu, Midiya, Suza, Astiag, Ahmoniyalar, Manna podsholgi, Parsuash, Oromiy, zardushtiylik, Mitra, Axriman, Axuramazda, Nakshi Rostam.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук.
Т.1998 йил.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира:
Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭКСМОЭ-М. 2004.
Ääíäàíàâ Ì.À. Îëèè÷-ãñêäÿ èñòíðèÿ Àðàíáéäñêé
äðæäâíú. Ì. Ääíäàíàâ Ì.À. Êóêíéí Â.Ã. Êóèòóðà è
ýêíèèèèè äðäáíáâ Ëðàíà. Ì. 1980
Ôðàé Ð. Íàñëäâèè Ëðàíà. Ì., 1972
Õèíñ Â. Æñóäðñòâí Ýèàì., 1977

7-mavzu. Qadimgi Hindiston Reja

- 1. Hudud va aholi, davrlashtirish, manbashunoslik va tarixnavislik**
- 2. Hind sivilizatsiyasi**
- 3. Budda davri: Er. avv. VI-III asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot. Umum Hindiston davlatining vujudga kelishi. «Klassik davr»**
- 4. Qadimgi Hindiston madaniyati**

1. Hudud va aholi, davrlashtirish, manbashunoslik va tarixnavislik

Hindistonning bepoyon hududi, iqlim sharoitlari, re'lefi, joyi va tuprog'i jihatdan bir necha zonaga

bo'linadi. Shimoliy-g'arbiy viloyatlar qadimda qalin o'rmonlar bilan qoplangan. Hind vodiysining tuprog'i juda hosildor. Shu yerda eramizdan avvalgi III ming yillikda janubiy Osiyoda eng qadimgi shahar sivilizatsiyasi shakllandi. Hindiston shimoldan va shimoliy-sharqdan Osiyoning boshqa qismidan Himolay tog'lari bilan ajratilgan. Er. avv. II ming yillikda bu yerdan hind-yevropa qabilalari yo'li o'tgan.

Hind-Gang tekisligining markaziy qismi qadimda «oriy» larning «muqaddas yeri» (Ar'yavarta) deb atalgan. Ikki buyuk daryoning oralig'ida va Gangning yuqori qismida er. avv. I ming yillikning birinchi yarmida veda sivilizatsiyasi shakllandi.

Gang daryosining shimoliy-sharqiy havzasida namlik darajasi juda yuqori va boy tropik o'simliklarga ega. Er. avv. I ming yillik o'rtalarida bu hududda keng miqyosda dehqonchilik ishlari boshlanadi. Er. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmida bu yerda Qadimgi Hindistonning eng muhim siyosiy va madaniy markazlari vujudga keldi.

Hind-gang tekisligining Dekan (qadimgi hind tilida «Danishna» - janub) yarim orolidan yassi tog'lar ajratib turadi. Dekan yarim orolida faqat eramizning boshlarida yirik davlatlar paydo bo'ldi. Orolning markaziy qismida Shri-Lanka (Seylon) o'rmonli tog'lik hudud. Orolning geografik o'rnini

janubiy Hindiston qirg'og'i bilan muntazam aloqalar shartlab keladi.

Janubiy Osiyoning hozirgi aholisining katta qismi asosiy yevropoid irqiga mansub. Faqat yarim orolning janubiy qismi va Shri-Lankaning aholisi irqiy belgilariga qarab (badani, sochining qora rangi va boshqalar) avstroloidlarga yaqin turadi. Shimoliy sharqning qator qabilalari janubiy mongoloid irqiga mansub.

Shimolda Hind-Yevropa tillari (hind, bengal va boshqalar), janubda dravid (masalan, tamil.) Dekan va shimoliy sharqiy Hindistonning qator tillari Janubiy –Sharqiy Osiyo, Tibetda va Xitoyda tibet-birma va mund tillari bilan yaqin turadi. Shri-Lanka aholisining ko'pchilik qismi hind-yevropa (singal) tilida ozchilik qismi dravid (tamil) tilida so'zlashadi.

Ma'lumki, hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi oriylar Hindistonga er.avv. II ming yillikda kirib kelganlar. Singallar materikdan Shri-Lankada er.avv. I ming yillikda paydo bo'lganlar.

Janubiy Osiyning qadimgi tarixi quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Eng qadimgi hind sivilizasiyasi. Taxminan er. avv. XXIII-XVIII asrlar bilan belgilanadi. (ilk shaharlar, davlatlarning paydo bo'lishi)

2. Er. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida oriylarning paydo bo'lishi. Er. avv. II ming yillikning oxiridan er.avv. VII asrgacha «Veda»

davri. Bu davrda yaratilgan muqaddas kitoblar «vedalar» nomi bilan mashhur.

3. «Budda davri». Er. avv. VI-III asrlar. Budda dinining paydo bo'lishi va tarqalishi davri. Bu davrda iqtisodiyotning yuqori taraqqiyoti, shaharlarni shakllanishi-yirik davlatlar Mauriylar Umum Hind davlatining tashkil topishi.

4. Er. avv. II asrdan eramizning V asrigacha . «Klassik davr» janubiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiyoti va madaniyatini gullab-yashnagan davri.

Janubiy Osiyoga xos jihat taraqqiyotning merosiyligi va davomiyligidir. Qadimgi va o'rta asrlarda bu yerda keskin etnik o'zgarishlar yuz bermadi. Ijtimoiy munosabatlarda kasta tuzumi va madaniy an'analarning barqarorligi ko'rinib turadi. Qadimgi Hindistonning ko'pgina asarlari hozirgacha hinduizm va buddizmning muqaddas kitoblari hisoblanadi. Yozma manbalar bizgacha juda ko'plab yetib kelgan. Sanskrit tilini o'rganish qadimgi til grammatik asarlariga, asosan Panini grammatikasiga (er. avv. IV asr) asoslanadi. **Adabiyot asosan diniy madhiyalar (rigveda va boshqa vedalar) ritual sharxlar, nasihatlar to'plamidan iborat.**

Ijtimoiy munosabatlarni o'rganish uchun asosiy manba bo'lib, diniy-ahloqiy majburiyat-draxmalar («Manu qonunlari») siyosat san'ati to'grisidagi (Artxashastra), muhabbat to'g'risidagi (Kamasutra) maxsus traktatlardan foydalaniladi. Bu manbalarda

fikrlar sxolastik, an'anaviy ruhda bayon qilingan, shu bilan birga bu asarlar qachon va qayerda tuzilganligini aniqlash mumkin emas. Tarixiy voqealar adabiyotda kam tilga olinadi. U ko'p hollarda yarim afsonaviy kissalarda aks etadi. Yilnomalar eramizning I asrlarida Seylondagi budda monastirlarida tuzilgan va boshqa asosan budda ta'limotiga oid siyosiy-xo'jalik hujjatlari bo'lgan. Davlat va xususiy arxivlar yetib kelmagan. Hujjatlar palma daraxti barglari, po'stloq yoki mato parchasi kabi murt asosda yozilgani uchun saqlanmagan.

Bizgacha faqat eramizdan avvalgi III-II ming yilliklarga oid o'qish qiyin bo'lgan Hind sivilizatsiyasiga oid muhrlardagi qisqa yozuvlar va Ashoki davri (er. avv. III asr) yozuvlarigina yetib klgan.

Qadimgi Hindistonda qurilish materiali sifatida asosan yog'och ishlatilgan. Tosh va bronza haykaltaroshligi keyingi asrlardagina paydo bo'lgan. Yana shuningdek, Hind qadimiy obidalarini o'rganish asoan XX asrda boshlandi. Faqat ozgina shaharlar, Moxenjo-Daro, Xarappa katta maydonlarda qazib ochilgan.

Janubiy Osiyo tarixini o'rganish XVII oxiridan aniqrog'i, 1784 yil Kalkuttada sharqshunoslarning birlashmasi Osiyo jamiyatiga asos solinishidan boshlandi. XVIII asr oxirida sanskrit adabiyotining yodgorliklari: «Manu qonunlari», Kalidasining

«Shakuntali» dramasi, falsafiy poema «Bxagavagita» tarjima qilindi.

Nemis tadqiqotchilari Hindistonda jahon madaniyatining ildizini qidirdilar. XIX asrning birinchi yarmida sanskrit tilining qadimgi fors, lotin va yunon tillari bilan qarindoshligi nazariyasi ilmiy asoslandi. XIX asrning o'rtalarida va ikkinchi yarmida hind adabiyotning yodgorliklari asosan vedalarni tarjima qilish va chop qilish yuzasidan muhim ishlar qilindi. Jumladan, Sharqning muqaddas kitoblari 50 tomli (Oksford universitetida Maks Myuller asos solgan) seriya, ko'p tomli sanskrit lug'atlari paydo bo'ldi. XIX asrning oxirida T.Ris, Devids pali tilidagi matnlarini o'rganish va chop etish jamiyatini tashkil etdilar.

XIX asrning 70-yillari XX asrning boshlarida Hindistonda arxeologik qazishlar boshlandi. Asrimizning 20-30 yillarida janubiy Osiyoning eng qadimgi hind sivilizasiyasi ochildi. XX asr boshlarida hindshunoslikning umumiy konsepsiyasida yevrosentrizm an'anasi kuchli edi. Qadimgi hind jamiyati turg'un, mustaqil taraqqiyotga qobiliyatsiz, hind davlati teokratik va despotik, tafakkur chalg'itilgan va faqat diniy deb talqin qilindi. Hindistonga makedoniyalik Iskandarning yurishini siyosiy ahamiyati burttirib ko'rsatildi. Xind madaniyatining muxim yutuqlari

(epik asarlar, poeziya, teatr) yunonlardan o'zlashtirilgan deb ko'rsatildi.

Faqat XX asrning birinchi yarmida hind milliy tarixnavisligining juda katta tadqiqotlari bunday qarashlarning asossizligini ko'rsatdi. Hind milliy tarixnavisligi manbalarda ko'p xollarda yetarlicha tanqidiy taxlil etilmaydi. Qadimgi tarix ma'lum darajada modernizasiya qilindi.

2. Hind sivilizatsiyasi

Janubiy Osiyoda eng qadimgi bo'lgan hind sivilizatsiyasi Hind daryosi vodiysida (hozir asosan Pokiston hududi taxminan er. avv. XXII-XVI asrlar) paydo bo'lib, qadimgi Sharq sivilizatsiyalaridan paydo bo'lishiga ko'ra uchinchi hisoblanadi.

Hind daryosining g'arbida neolit davrida er. avv. VII-VI ming yilliklarda aholi dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaydi. Vodiya paxsa uyli kichik qo'rgonlar paydo bo'ladi. Dastlabki ikki shaxar markazi Moxenjo-Daro va Xarappa, keyinchalik Chanxo-Daro va Kalibangan qazib ochiladi. Hozirgi vaqtda Hind vodiysi havzasida Hind sivilizatsiyasining bir necha yuz qo'rgonlari ochilgan.

Moxenjo-Daro, Xarappa va Kalibangan shaxarlari qurilishi ikki qismli rejaga ega. Shahring bir qismi sun'iy tepalikda qurilib devor bilan uralgan. Bu ma'muriy-diniy ishootlar deb taxmin qilinadi. Moxenjo-Daro qal'asida topilgan katta inshoot yoki

hokim qarorgohi bo'lgan. Uning yaqinida diniy marosimlar uchun xizmat qiladigan basseyn topilgan. Xarappa qal'asida ulkan g'alla ombori qurilgan.

Moxenjo-Daro bir necha o'n ming kishi yashaydigan 2 kv. km. maydondan iborat. To'g'ri ko'chalar o'n metrgacha kenglikda ko'rilgan. Uylar 2 qavatli, kanalizatsiyaga ega. Shahar hunarmandchiligi to'g'risida aniq tasavvur hosil qilish mumkin. Kulolchilik, to'qimachilik yuqori darajada rivojlangan. Haykalchalar kichik hajmda, hokim-koxin, yalang'och ayolning (raqqosa deb taxmin qilinadi), jez haykalchalari topilgan. Ikki to'g'ri burchakli muxrlar topilib, ularning ko'pchiligida mifologik manzaralar tasviri tushirilgan. Bu yerda topilgan boshqa muxrlarga o'xshash buyumlar Hind vodiysidan uzoq bo'lgan Baxreyn orollari, Mesopotamiyadan, Eron va Turkmanistondan topilgan. Bu Moxenjo-Daro va Xarappaning qadimgi Sharq sivilizatsiyalari bilan keng aloqada bo'lganidan dalolat beradi.

Moddiy madaniyat va san'at yodgorliklari asosida, Hind vodiysi aholisining diniy tasavvurlari to'g'risida tushuncha hosil qilish mumkin. Muxrlardagi tasvirlar bu yerda yashagan aholining daraxtlar, hayvonlar, osmon jismlariga e'tiqod qilganidan guvohlik beradi. Ona ma'buda haykalchasi dinning dehqonchilik xususiyatini ko'rsatadi. To'rt

hayvon qurshovida Iog holatida turgan erkak ma'bud dunyoning to'rt tomonini hukmdori deb qaraladi.

Er. avv. XVIII asr oxirida Xarappa madaniyati tushkunlikka tushib, sekin-asta halok bo'ladi. Hind sivilizatsiyasining siyosiy va ijtimoiy tizimi to'g'risida faqat umumiy tasavvur qilish mumkin. Qal'a va shahar rejasi davlat hokimiyati mavjudligidan darak beradi. Galla ombori va ishchilar uchun xonalar mavjudligi bu hududni aynan Mesopotamiyadagi mavjud ibodatxona, davlat xo'jaligi bilan o'xshashligini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish taraqqiyoti darajasi, shaharlar va yozuvning mavjudligi, uy-joy inshootlari hajmlarining katta-kichikligi aholi o'rtasida ijtimoiy tengsizlikni mavjudligidan darak beradi.

Er. avv. II ming yillikning oxiri I ming yillik boshlarida Shimoliy Hindiston tarixining asosiy manbalari «vedalar» Hind diniy adabiyotining eng qadimgi yedgorliklaridir. Vedalar madhiyalar, qo'shiqlar, qurbonlik aytishlari, muqaddas marosimni tushuntiradigan keng asarlardan iborat to'plamlardir. Til, din va mifologiya bo'yicha ular «Avesto» bilan o'xshashdir. «Avesto» vedalari tadqiqotchilarning fikricha «Oriy (ar'iya-so'zidan «oliyjanob») qabilalari tomonidan tuzilgan.

Tuzilish bo'yicha «vedalar» ilk veda (er. avv. I ming yillik boshlari) va so'nggi veda (er. avv. IX-VII asrlar) davrlariga bo'linadi.

“Rigveda” (hind-oriylarning vedalarini eng qadimgi qismi)da uchraydigan geografik nomlarga ko’ra, u Panjobda tuzilgan so’nggi veda matnlari shakllangan paytda oriy qabilalari Hind-Gang tekisligining butun markaziy qismiga tarqalgan edi. “Rigveda” yaratilgan davrida oriylarda sinfiy jamiyat va davlat hali shakllanmagan edi. Iqtisodiyotda yirik qoramolchilikka asoslangan chorvachilik rivojlangan, dehqonchilikka e’tibor berilmagan. Oriylar mis va jezdan foydalanganlar, uy-joyni qamish va loydan qurganlar.

Gang daryosini yuqori qismi, Gang va Jamna o’rtasidagi yerlar “Mahabxarat” epik asarining syujetini tashkil qiladi. Ijtimoiy tashkilot qabila bo’lgan, qabila boshlig’i roja-harbiy boshliq va yo’lboshchi sifatida o’z qarindoshi va xizmatkorlariga tayangan. Qabila uch tabaqa: kohinlar, harbiylar va oddiy jamoachilarga bo’lingan. Muhim masalalar yig’ilishda hal qilingan. Vedalarda ko’rsatilgan qo’shnilar bilan podalarni haydab ketish mumkin urushlar oddiy hal bo’lgan. Veda tilida “urush” (gavishta) so’zi “sigirlarni bosib olish” ma’nosini bildiradi. Ilk veda davrida qulchilik mavjud bo’lgan. Qadimda hindcha “dasa” qulni bildirgan so’z ko’pgina veda madhiyalarida uchraydi. Asrlar qulga aylantirilgan. Qul erkaklar veda va dostonlarda kam tilga olinadi, ayol qullar to’g’risida ko’p so’zlanadi.

So'nggi veda davrida iqtisodiyot, ijtimoiy siyosiy tuzumda keskin o'zgarishlar yuz bergan. Dehqonchilik rivojlanib, Hind-Gang vodiysida keng dalalar o'zlashtiriladi, daraxtning qattiq yegochidan omoch yasay boshlanadi. Eshaklar asosiy yuk tortish vazifasini o'tagan. Sutlik ovqat kundalik yemish bo'lgan. Bayramlarda chorva mollari mo'l-ko'l qurbonlik qilingan.

Temirdan faqat kamon uqi, nayza uchlari tayerlangan, uylar yog'och va bambukdan qurilgan, "Rigveda" (hind-yevropaliklarning mashhur kitobi) davrida harbiy yo'lboshchilar aravalarda jang qilganlar. Maxabxarotda yengil jang aravalari to'g'risida eslatiladi. Jang aravalarida poygalar o'tkazilgan. Diniy va epik asarlarda aholining asosiy qismi to'g'risida ma'lumotlar juda kam.

Erkin va to'la huquqli dehqonlar jamoani tashkil qilib bir yeki bir necha qishloqda yashaganlar. Jamoatchilar qo'shni va kon-qarindosh aloqalar asosida birlashganlar. Eng muhim masalalar urug' yiginlarida hal qilinib, yig'ilishib, butun jamoa nomidan asosiy marosimlar bajarilgan.

Qishloq aholisining bir qismi to'la huquqli bo'lmagan. Ular boshqa joydan ko'chib kelgan kishilar bo'lgan. To'la huquqli bo'lmaganlar xizmat ko'rsatadigan sohalar jumladan, hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Qishloqda keskin mulkiy tabaqalanishga jamoa ichki aloqalarining o'ta

mustahkamligi qarshilk ko'rsatgan edi. So'nggi veda davrida o'z-o'zini boshqarish qishloq jamoasi bilan cheklanib qoladi. Qabila va qabilalararo munosabatlardagi barcha masalalar hokim va yo'lboshchilar vakolatiga kiradi.

Er. avv. II ming yillik oxiri I ming yillik boshlarida Shimoliy Hindistonning ijtimoiy- siyosiy taraqqiyoti jamiyatning «kohinlar», qabila harbiy zodagonlari, kshatriylar to'la huquqli xalq, vayshi jamoani pastki to'la huquqli bo'lmagan aholi qismi shudra (qullar) kabi to'rt qatlamini vujudga keltiradi.

Har bir qatlam yepik toifalar – varna (so'zmaso'z “nav”)ga aylanadi. Har bir varna vakilining merosiy mavqei ularning mashg'uloti va diniy majburiyatlarini belgilagan. Koxinlik va o'qituvchilik majburiyati braxmanlarga, jang qilish va boshqarish kshatriylarga mehnat qilish, shudralarga uch oliy varnalarga so'zsiz xizmat qilish majburiyati yuklatilgan. Bu toifaviy mavqe merosiy bo'lib o'tgan. Har bir varna o'z huquqi, o'z ovqati, kiyimi, uy anjomi, kiyimini kangi va boshqalar qat'iy belgilangan edi. Braxmanlar turli varnalar ilk odam Purushi jismini turli qismi (braxmanlar og'zidan, kshatriylar qo'lidan, vayshhilar sonidan, shudralar tovonidan)dan yaratilgan deb o'qitar edilar.

3. Budda davri: Er. avv. VI-III asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot. Umum Hindiston davlatining vujudga kelishi. «Klassik davr»

Eramizdan avvalgi I ming yillik o'rtalarida shimoliy Hindiston jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarida keskin o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar to'grisida arxeologik va yezma manbalar ayniqsa, budda manbalari boy ma'lumot beradi. Er. avv VI-V asrda tarqalgan yangi Budda dini asoschisi Sidxartka Gautama hozirgi Nepal hududida joylashgan uncha katta bo'lmagan shak'yalarning oligarxik birlashmasining urug'idan kelib chiqqan.

Hind-Gang tekisligida temir qurollarning tarqalishi sun'iy sug'orish inshootlarni qurish va muntazam hosil olish imkoniyatini tug'diradi. Hindistonning shimoliy-sharqida sug'orma dehqonchilik sharoitida asosiy ekin sholi bo'lgan.

Bu davrda shaharlar aholisining soni keskin oshadi. Tovar – pul munosabatlarining o'sishi natijasida er. avv. I ming yillik o'rtalarida tanga pul zarb qilina boshlaydi. Yirik shaharlarning maydoni Udayin va Kaushanbi – 1,5-2,5 kv. km.ni tashkil etgan. Bu o'sha davrdagi eng mashhur yunon shaharlari maydoni bilan teng edi. Salavkiylar davlatining elchisi yunon Megasfen elchi sifatida

Maurilar saroyiga kelganda Pataliputra shahri devorlarini uzunligi 30 km deb hisoblaydi.

Hind afsonalarida shahar boshqaruvi va ijtimoiy tuzilishi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Ularda savdogarlar birlashmalari va hunarmandlarning sex tashkilotlari eslatiladi.

Qishloqda oila yetakchi o'rin tutgan. Oila boshlig'i ota yer-chorvani oila nomidan boshqargan. Ayollar hurmat qilinsada, lekin mulk huquqiga ega bo'lmaganlar. Patriarxal oilada bir necha avlod yashagan. Xususiy mulkchilikning rivojlanishi mulkiy tengsizlikka olib kelgan. Qarzi uchun qul qilish keng tarqaladi. Faqat jamoa munosabalarining mustahkamligi bu jarayonni ma'lum jihatdan jilovlab turadi.

Er. avv. I ming yillik o'rtalarida hokim (roja)lar davlat boshqaruvida shakllanayotgan ma'muriy apparat va xizmatga tortilayotgan aslzoda bo'lmagan kishilarga tayanganlar. Hokim uchun asosiy tayanch kuch qo'shin edi. Armiyada yengil jang aravalari o'rni og'ir kvadrigalar egallaydi, otliq qo'shnlardan keng foydalanildi, jangovar fillardan qo'shin tuzila boshlanadi. Qo'shin endilikda muntazam xarakterga ega bo'ladi.

Er. avv. I ming yillik o'rtalarida Hindistonda yirik davlatlar paydo bo'ladi. Ularning ko'pchiligida alohida sulolalar, faqat ayrimlarida oligarxiya hukmron edi. Magatxa va Koshala Gang daryosining

quyi oqimida, Gang va Yamun oralig`ida Vatsa, Avanti davlatlari o`rtasida yetakchilik uchun kurash olib boradilar. Er. avv. IV asrda Magatxa davlati kuchli ta'sirga ega bo`ladi va yuz yil o`tgach u birinchi umumhind davlatiga asos soladi.

Er. avv. IV asrda Shimoliy Hindistonda Panjobdan to Bengaliyagacha bo`lgan yerlar Mauri urug`idan bo`lgan Magadxilik zodagon Chandragupta (er. avv. 317-yil hokimiyatni egallagan) tomonidan bo`ysundiriladi. Uning vorisi davrida Maurilar hokimiyati Dekan hududigacha yetib boradi. Ashoki (er. avv. 264-231-yillar) davrida er.avv. III asrda Maurilar davlati gullab-yashnaydi. Umum-Hind davlatining hukmdori o`zini faqat Magatxa davlatini podshosi deb hisoblagan. Bosqinchilik o`rushlari ma'muriy apparatni to`liq almashtirish va eski siyosiy tuzumni o`zgartirishga olib kelmaydi. Magatxa podshosi maxsus amaldorlarni har uch yoki besh yilda bir marta viloyatlarga nazorat uchun yuborgan.

Podsho hokimiyati poytaxtda oliy mansablarni egallagan zodagonlar va podsho qarindoshlaridan tuzilgan podsho kengashi bilan cheklangan. U o`z navbatida podsholar ham urug` zodagonlari kshatriylarning imtiyozlarini cheklashga harakat qilgan. Ularni o`z tarafdorlari bilan almashtirishga harakat qiladi. Podsholar o`z qo`llariga moliyaviy

boshqaruvni to'plab davlat xazinasini to'ldirishga uringanlar.

Hindistondagi barcha davlatlarning hukmdorlari noan'anaviy dinlarga, asosan budda diniga homiylik qilganlar. Mauriylar budda dini targ'ibotiga jiddiy e'tibor berganlar. Turli mamlakatlarga budda g'oyalarini targ'ib qilish uchun missionerlar yuborilgan. Ayniqsa, Hindiston bilan yaqin aloqa bo'lgan viloyatlarda budda ta'limoti tez qabul qilinadi. Shri-Lankada bu jarayon tez yoyiladi.

Mahalliy tarixnavis bu yerda dehqonchilik, hunar va davlatchilikni paydo bo'lishini er. avv. V asrda Shimoliy Hindistondan kelganlar faoliyati bilan bog'ladi. Shaxzoda Singala («Yulbars») ularning boshida turgan. Uning nomi bilan mamlakatdagi hukmron etnik guruh aholi aytila boshladi. Arxeologik qazishmalar ham er. avv. I ming yillik o'rtalarida Shri –Lankada birdaniga temir asri madaniyati paydo bo'lganidan guvohlik beradi. Seylon xronikalari Ashokining ukasi maxsus missiya bilan mahalliy hokimni Buddha ta'limotini afzalligiga ishontirgani va tez orada bu yerda birinchi budda monastirlari paydo bo'lgani to'g'risida hikoya qiladi. Shri-Lanka Ashoki davridan to shu kungacha Buddha dini hukmron bo'lgan mamlakatdir.

Er. avv. IV-III asrlarda sekin-asta umumhind davlati tashkil topa boshlaydi. Bu butun janubiy

Osiyoning barcha hududlarining sivilizasiyalashuvida muhim rol o`ynagan. Er. avv. II asr boshlarida bu siyosiy birlashma parchalanib ketadi, lekin u to`g`risida xotira qoldi. Madaniy birlik davlat paydo bo`ladi. Ashoki kapitelidagi to`rt sher hozirgi kunda Hindiston Respublikasining milliy ramzi hisoblanadi.

Er. avv. II asr boshlarida Maurilarning so`nggi vakili hukmronligi tugab, shu vaqtdan mamlakatda uzoq siyosiy tushkunlik boshlandi.

Shimoliy-g`arbiy Hindistonda yunon-baqtriyaliklar paydo bo`ldi va ular Gandxarada o`rnashib qoldilar. Er. avv. I asrlarda sak qabilalari kirib kelib, shimoliy-g`arbda bir necha davlatlarni barpo qiladilar. Sak podsholari o`zlarini «buyuk podsholar podshosi» deb ataydilar. Yirik davlat birlashmalarida noiblik, satrapliklar joriy qilinib, hududlarda satrap (kshatrap) ancha mustaqil bo`lgan.

Eramizning boshlarida shimoliy–g`arbiy Eronning ba'zi viloyatlari parfiyaliklarga bo`ysundi. Eramizning I asrida Markaziy Osiyoda Kushon davlati yetakchi rol o`ynaydi. Kushonlar Hindistonning shimoli-g`arbiy qismida o`rnashib oladilar.

Eramizning IV-V asrlarida Magatxa Gupta sulolasi hukmronligi ostida yana rivojlana boshladi. IV asr o`rtalarida Samudragupta (335-380-yillar)

davrida Magadxa qudratli davlatga aylanadi. Samudragupta shimoliy Hindistonda unga yaqin davlatchalarni, Dekanda o'n besh davlatchani tugatadi. Magatxaga janubda Tamish shahri Kanchini, shimolda Nepal va Assam kabi chegara viloyatlar ham qaram bo'ladilar. Dekan viloyati g'olibona yurishga qaramasdan Gupta davlati tarkibiga kirmaydi. Chandragupta II (380-445 yillar davrida) Gupta davlati gullab-yashnadi. Uning davri hind tarixining "oltin davri" hisoblanadi. Uning vorislari davrida o'zaro urushlar kuchayib ketadi. O'rta Osiyodan kelgan eftalitlar V asrda Gupta davlatini qulatdi. V asrda shimoliy Hindiston kichik davlatchalarga bo'linib ketadi.

Dekan mamlakatlari tarixida Satavaxan sulolasi alohida o'rin tutadi. Eramizning ikkinchi asrida Satavaxanlar davlati o'z taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Uning asosiy markazlari g'arbiy Dekanda edi. III asrda bu davlat parchalanib ketadi. Janubiy eng chekka viloyatlar siyosiy tarixiga oid ma'lumotlar yo'q darajada.

Eramizdan avvalgi I ming yillik oxiri eramizning I asrlari Hind iqtisodiyotining gullab-yashnagan davri hisoblanadi. Hindlar yuqori nav po'lat ishlashni o'zlashtiradilar. Metall san'atining noyob namunasi sifatida Sandra temir ustuni (o'tgan bir yarim ming yil davomida bu temir ustunda biror zang paydo bo'lmagan, bu yodgorlik hozirgacha yetib

kelgan). Qal'alardan keyin g`or ibodatxonalari keng tarqaladi.

Turli xil tilda zarb qilingan tangalar paydo bo`ladi. Serqatnov savdo yo`llari Taksila, Madxur, Udjain, Varnasi kabi yirik shaharlarni qamrab oladi. Varnasi va Madxura ip-gazlama, shimoli-garbiy rayonlar vino, ot, jun, buyumlari bilan, Udjain-qimmatbaho toshlar, fil suyagi bilan, janubiy Hindiston esa ziravorlari bilan mashhur bo`lgan. Kushon davlati paydo bo`lishi Hindistonni Markaziy Osiyo bilan aloqalarini kuchayishiga va uni Buyuk ipak yo`li savdosida faol qatnashuvi uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Eramizdan avvalgi II-I asrlarda g`arbiy va janubiy Hindistonda Misr savdogarlari paydo bo`ladi. Hind okeani orqali Rim bilan janubi-sharqiy Osiyo, Indoneziya orollari bilan savdo aloqalari kuchayadi.

Hindistonning ijtimoiy tuzumi to`g`risida umumiy tushuncha hosil qilish mumkin. Qadimgi Hind qishlog`ida jamoa yetakchi o`rin tutgan. Ekin yerlari oilalar o`rtasida taqsimlangan. Jamoa ixtiyerida yaylov, bush yerlar va o`rmonlar qolgan. Jamoa a'zolari yo`l, kanallarni ta'mirlash va ko`rishda ishtirok etganlar. To`la huquqli jamoa a'zolari jamoa yig`inida ishtirok etganlar.

Qishloq ichida mulkiy tengsizlik juda kuchli bo`lgan. Yer egalari boy jamoa a'zolarini tashkil qilganlar va yerlarini ijaraga berganlar. Yollanib

ishlovchilar, qarzdorlar ko'p bo'lgan. Jamoada kir yuvuvchilar, qorovul, duradgor va kulollar ko'pchilikni tashkil qilgan. Har bir toifadagi kishilarning mavqei o'zgarmas bo'lgan. Har bir hududda bir xil mavqeda bo'lgan oilalar epik birdamlik kastani tashkil qilganlar. Har bir kasta endogam bo'lgan, chunki uning a'zolari bir-biri bilan qarindosh bo'lgan. Kasta a'zolarini iqtisodiy va diniy marosimlar, urf-odatlar bog'lab turgan.

Boylar va yer egalari o'zlarini braxmakshatriylarga mansub deb, shahar savdogar sudxo'rlari o'zlarini vayshilar deb hisoblaganlar. Mehnatkashlarning asosiy ommasi hunarmand-dehqonlar va shudra kastasi eng og'ir ishlarni bajarganlar. Qulchilik mavjud bo'lib, qulchilik manbai urush, qarzi uchun qul qilish bo'lib, qashshoqlik natijasida o'zini, o'z bolalarini sotish ham mumkin bo'lgan.

4. Qadimgi Hindiston madaniyati

Qadimgi hind adabiyotining mashhur yodgorligi «Rigveda»ning minglab madhiyalari va so'nggi veda adabiyotlari oriylarning diniy e'tiqodlari to'g'risida boy ma'lumot beradi.

Qadimgi Hindistonda xudolar pog'onasi mavjud emas. Xudolar samoda yashaydi. Oriylar xudolar tasviriga sig'inganlar. Qurbonlik keltirish, olovga

moy quyish, arpa donini tanlash bilan ifodalangan, geyeki qurbonlik tutun bilan samoga ko'tarilib, xudolar qurbonlikdan to'yib yerdagi bandalariga ovqat yuboradilar.

Dastlab ibodatxonalar qurish rasm bo'lmagan. Kohinlar yopiq tabaqa bo'lgan. So'nggi veda davrida koxinlar aloxida toifa, braxmanlar varnasini tashkil qilganlar va boshqa varnalardan mavqelari yuqoriligiga da'vo qilganlar. Uch varnadan birortasining to'la huquqli azosi bo'lish uchun faqat bu varnada tug'ilish emas balki braxman o'qituvchining uyida o'qish va maxsus bag'ishlov marosimlaridan o'tishi lozim edi. Bag'ishlov marosimida bolaga muqaddas ip ilganlar bu «ikkinchi tug'ilish» hisoblangan. Shudralarga marosimga ishtirok etishga ruxsat berilmagan. «Ikkinchi tug'ilish» marosimi Veda matnlarini o'qish va diniy sirlarni bilish huquqini bergan. Veda matnlarini o'qituvchidan o'quvchiga faqat og'zaki uzatganlar. Natijada vaqt o'tishi bilan matnlar mazmun o'zgarib ketgan.

Er. avv. I ming yillik o'rtalarida yangi diniy e'tiqodlar vujudga keldi. Ularning eng muhimi budda dinining «Uch qimmat»i edi. Bu Buddaning o'zi, draxma-uning ta'limoti va sangxa-unga e'tiqod qiluvchilar jamoasi hisoblanadi. Budda dinining asoschisi Shaq'ya zodagon urug'idan bo'lgan shaxzoda Sidxartxa Gautama bo'lgan. Uzoq azob

chekishlardan so'ng, daraxt soyasida Sidxartxaga yorug'lik ma'rifati tushadi. Shundan so'ng, Sidxartxa ma'rifatli (Budda) bo'ladi.

Budda ta'limotining o'ziga xos xususiyati u hayotni azoblanish deb tushuntiradi. Azoblanish o'lim va kasalliklar bilangina bog'liq emas, balki eng yaxshi bo'lib qayta tug'ilishlar zanjiri bilan bog'langan. Azob ko'rishning sababi yangi hayotda boylik, huzur-halovat, yaxshi hayot kechirish yoki yaxshi taqdir uchun kuyib-pishishdir. Qiynalishlardan qutilishning yo'li o'z ruxi, yurish-turishi, ustidan to'la nazorat o'rnatish va buning oxirgi maqsadi nirvana («uchish, sun'iy») bo'lib, shundan so'ng, kishi zanjirni yorib o'tadi va u boshqa tug'ilmaydi. Buddaviylikni ilk o'qituvchini tasvirlash ananasi yo'q edi, faqat budda ramziga tayanadigan asosiy e'tiqod inshooti stupa–soyabon ostidagi sun'iy tepalik edi. Dindorlar stupa va undagi Buddha sochi yoki tishiga chapdan o'ngga (quyosh bo'yicha) o'zini gunohlardan holi qilish uchun bu dunya hayotidan u oilasidan, mulkidan tashqi an'anaviy aloqalardan ruhiy bog'lanishlardan kechishi kerak. Budda muridlari qizg'ish kiyimda, sochlari taqir olinib, qishloq va shaharlarni kezib, sadaqa so'rab yurganlar. Ularni bxikshu (gadoy) deb ataganlar.

Budda dini uchun turmush marosimi hech qanday ahamiyatga ega emas edi. Dindorlar avvalgiday to'y, o'lim marosimlariga braxmanlarni chaqirar edilar.

Budda matnlari mahalliy so'zlashuv tillarida tuzilgan bo'lib, aholiga tushunarli edi. Braxmanlar esa, sanskrit adabiyotini aholining juda ko'p qismidan yashirar edilar. Budda dini ayniqsa, shahar aholisi o'rtasida keng tarqaldi, chunki shahar paydo bo'lishining o'zi an'anaviy urug'chilik ijtimoiy aloqalarini yemirilishi, xususiy mulkning paydo bo'lishi, shaxsning jamoadan ajralishi bilan bog'liq edi.

Buddaviylik e'tiqodi yirik davlatlar hukmdorlarining homiyliги ostida bo'ldi. Chunki budda matnlarida jahon hukmronligi g'oyasini ilgari surilib, qaysiki, bu hukmdor orqali adolat podsholigiga asos solinadi degan tushuncha mavjud edi. Adolatni tarqalishi bir vaqtni o'zida hukmdorning hokimiyatini kuchayishi bu diniy g'oyaga to'g'ri kelishini bildiradi. Dastlab budda dini xudosizlar dini edi. Keyinchalik Buddaga nisbatan munosabat o'zgardi. Uning tasviri paydo bo'ldi. Ibodatxonalar kurilib, budda ilohiy mavjudot ekanligi aytila boshlandi. Dunyoning oxirati va uning kelajagida qutqaruvchi Buddaning kelishi tushunchasi shakllana boshlaydi. Budda maktablari ikki asosiy yo'nalish: «kichik arava» («yoki qutilishning tor yo'li») va «buyuk arava» («yoki qutilishning keng yuli») dan iborat edi. Ularning birinchisi eng qadimiylikka da'vo qilib, Ashoki davridayoq Lanka orolida va keyin janubiy–sharqiy Osiyoga tarqaldi. «Buyuk

arava» ta'limoti yanada kattaroq yutuqlarga erishdi. Kushon podsholari homiyligi ostida bu yo`nalish O`rta Osiyo orqali Eron, Xitoy, Tibet, Mongoliya va Yaponiyaga tarqaldi.

Hinduizm asosini qadimgi Hindistonning arxaik e'tiqodlari daraxtlar, tog`, suv havzalari, ilon, sigir va maymun kabilarga sig`inish tashkil etadi.

Hozirgi kunda ham hinduizmدا, qadimgi davrdan boshlab ma'buda onaga sig`inish katta rol o`ynaydi. Hinduizmدا bosh yaratuvchi – xudo goyasi mavjud. Bu xudo Vishna bo`lib, u hayvonlar sirtlon, baliq, toshbaqalar, yoki insonlar odatda qora tanli podsho, yoki cho`pon (krishnalar) qiyofalarida namoyon bo`ladi. Vishna boshqa kichik xudolar timsoliga kirishi mumkin. Vishna odatda podsho tojida, ba'zida dunyo iloniday yastanib yotgan holda tasvirlanadi.

Boshqa hinduistlar bosh xudo deb sopol parchalarini osgan asket (davrish) yoki raqqos qiyofasida ifodalanadigan Shivani hisoblaydilar. Shivaga ko`pincha unga bag`ishlangan muqaddas ho`kiz hamkorlik qiladi. Qadimgi davr oxiri va hozirgi kunlarda hinduistlar Vishna va Shivaga e'tiqod qiluvchilarga bo`linadi.

Hinduistlarning muqaddas matnlari vedalar hisoblanadi. Hinduizmدا ibodatxonada toat-ibodat qilish rasm bo`ldi. Bayram tantanalarining eng muxim qismi tantanali yurishlar, namoyishlar bo`lib,

xudoning tasviri olib yurilgan. Ibodatxona oldida uning xizmatchilari koxinlar, raqqoslar, musiqachilar yashagan.

Hinduizm mafkurasining asosiy belgilari «Bxagavadgita» («Xudo qo'shiqlari») poemasi bo'lib, «Maxabxarot» tarkibiga kiritilgan. Hinduizmning axloqida cheksiz sabr-toqat qilishga chaqiriladi. Ijtimoiy munosabatlarda inson muloqoti o'z ijtimoiy doirasi bilan cheklanish kerak. Kasta bo'yicha kasbni o'zgartirish ta'qiqlanadi. Nikohni bolalikda o'kitish odati tarqalgan. Bevani o'z erini gulxanda kuydirgan paytda o'ziga olov berishi eng savob ish hisoblangan.

Qadimgi Hind adabiyotida markaziy o'rinni diniy adabiyot yodgorliklari egallaydi. Ularning eng qadimgilari vedalar, o'qituvchidan o'quvchiga og'zaki uzatilgan. Veda madhiyalarining katta qismi qurbonlik rasm-rusumlariga bag'ishlangan. Er. avv. I ming yillikning II yarmida budda adabiyoti shakllangan. Ilmiy va didaktik ruhdagi adabiyotlardan er. avv. V-IV asrlarda Panini tuzgan sanskrit grammatikasidir. Bu mutaxassislarning fikricha jahon fanida XIX asrgacha tilning eng yaxshi bayon qilingan asaridir. Hindistonda yozuv kechroq paydo bo'lgan, uning ilk namunalaridan biri Ashoki yozuvlaridir.

Qadimgi hindlar mantiq, til falsafasida katta yutuqlarga erishdilar. Matematika, astronomiya fanlari bo'yicha V asrda mashhur olim Ar'iyabxattaxa

harakatning nisbiyligi asosida yerning o'z o'qi atrofida aylanishi va uning quyosh atrofida aylanishini faraz qiladi. Matematikada nolni kiritilishi, arab raqamlari deb aytiladigan raqamlar Hindistondan kelib chiqdi.

Eramizning I asrlarida turli adabiy janrlar mavjud bo'lgan. Bu davrda mashhur dramaturg Shakun Kalidasa ijod qiladi. «Panchatatra» deb atalgan kitobda masallar to'planadi, uning arabcha tarjimasini «Kalila va Dimna» deb ataladi.

Maurilar davridan so'ng, g'isht va toshdan qurilishda keng foydalaniladi. Hozirgacha saqlangan obidalar g'arbiy Hindistondagi budda monastirlari diqqatga sazovor.

Yer ustidagi monastirlardan biri Sanchida bunyod qilingan. Sanchida tepalik ustida ulkan budda monastiri qurilgan. Yana bir noyob san'at yodgorligi Ashoki yozuvlari bitilgan tosh ustunlardir.

Maurilardan so'ng, haykaltaroshlikning mahalliy maktablari vujudga keladi. Ulardan eng mashhurlari shimoliy g'arbiy Hindistondagi Gandxara, shimoliy Hindistonning markaziy qismidagi Madxura va Dekan viloyatidagi maktablardir. Eramizning birinchi asridan Gandxara maktabi ellin va Rim madaniyati ta'siri ostida shakllangan. Gandxara uslubi kushonlar davrida markaziy va sharqiy Osiyoning budda madaniyatiga ta'sir qildi.

Madxura va Dekan maktablari Hind tasviriy san'ati an'analari bilan ko'proq bog'langan. Ana shu maktablar asosida o'rta asrlar hind va janubiy sharqiy Osiyo mamlakatlari madaniyati shakllandi.

Maurilar davridan keyin ming yil davomida hind tasviriy san'atining noyob yodgorligi g'ordagi Ajanta ibodatxonasi va budda monastirlari yaratildi. Monastirlarning ba'zi zallari devorlarida budda afsonalaridan manzaralar tasvirlangan. Ajantadagidek noyob tasvirlarga o'xshash tasvirlar Shri-Lankadan ham topilgan.

Qadimgi Hind adabiyoti asarlarining katta qismi veda, epik va budda adabiyotlari an'anaviy janrlarga tegishli bo'lib, asrlar davomida og'zaki shaklda yashab keldi. Aynan muqaddas matnlarni eslab qolish, uzatish va talqin qilish, lingvistika, falsafa va mantiq kabi fanlarning rivojiga sabab bo'ldi. Janubiy Osiyoda Maurilardan so'ng, turli davlatlarni gullab-yashnashi dunyoviy adabiyot-drama, poeziya va proza, me'morchilik hamda tasviriy san'atning noyob yodgorliklarni yaratilishiga sabab bo'ldi. I ming yillikning o'rtalarida (shimoliy Hindiston Guptalar davri) qadimgi janubiy Osiyoda madaniyat taraqqiyotining yakuni bo'ldi.

Tayanch iboralar

Buddizm, Sidxartxa, hinduizm, Vishna, Shiva, Maxabxorat, Ramayana, Shakun Kalidasi,

«Panchatatra», «Kalila va Dimna», Sangi monastiri, Ashoki ustunlari, Gandxara Ashoki ibodatxonasi, oqsoqollar, mantiq.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Т.1998 yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭксмоЭ-М. 2004.

Êëàññè÷ãñêéé äðàìà Äðãâíéé Èíäèè . È. 1984 ã.

Òãìêéí Ý.Í. Ýðìàí Â.Ã. Ìèòîú Äðãâíéé Èíäèè. Ì. 1982 ã.

Êóëòóðà Äðãâíéé Èíäèè. Ì.1975 ã.

8-mavzu. Qadimgi Xitoy Reja

1. Mamlakat va aholi

2. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, ilk davlatlarning shakllanishi

3. Er. avv. VIII-III asrlarda Xitoy

4. Tsin, Xan davlatlari (eramizdan avvalgi III asr-eramizning III asri)

5. Qadimgi Xitoy madaniyati

1. Mamlakat va aholi

Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi eramizdan avvalgi V-III ming yilliklarda Xuanxe daryosining o'rta

oqimida uzoq vaqt yopiq holda shakllanadi. Er. avv. I ming yillik o'rtalaridan boshlab Yanszi daryosi havzasini ham qamrab oladi.

Xuanxe daryosi havzasi qadimda qalin o'rmonlar bilan qoplangan. Eramizdan avalgi IV-II ming yilliklarda Xuanxening o'rta oqimlarida karkidon, tapir, bambuq kalamushlari yashagan, bambuk daraxti o'sgan. Vodiyning yumshoq allyuvial tuprog'i dehqonchilik uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Er. avv. IV-III ming yilliklarda Xuanxe havzasida Yanshao madaniyatini bu yerda yashagan poliosiyoholisini siqib chiqargan protosinotibetliklar yaratadilar. Er. avv. I ming yillikda Xuanxening o'rta oqimida inlar va chjoularning o'zaro ta'siri natijasida qadimgi Xitoy etnosi vujudga keladi. Bu etnosning shakllanishida shimolda poliosiyoholis va avstroosiyo janubiy Osiyo tillarida so'zlashuvchi etnoslar ishtirok etadilar.

An'anaviy Xitoy tarixnavisligi fanida Xitoy tarixini sulolalar bo'yicha davrlashtirish xarakterlidir. Shunga ko'ra, afsonaviy «besh imperatorlar» davridan so'ng, «uch sulola» Sya, Shan-In va Chjou davrlari boshlandi. An'ana bo'yicha Chjou davri Chunsyu va Chjango davrlarini o'z ichiga olgan ikki qism G'arbiy Chjou (er.avv XI-VIII asrlar) va Sharqiy Chjou (er.avv VIII-III asrlar) ga bo'linadi. Sin sulolasi (er.avv. III asr) o'rniga hukmronlik vaqti g'arbiy va sharqiy davrlarga bo'linadigan Xan

sulolasi keladi. Sulolaviy davrlashtirish hozirgi tadqiqot talablariga javob bermaydi. Shu sababli jamiyat taraqqiyotini ishlab chiqarish kuchlari va mehnat qurollari, tayyorlangan asosiy buyumlar bo'yicha jamiyat taraqqiyotini bosqichlarga bo'ladigan arxeologik davrlashtirishdan foydalanamiz. Demak, Xitoyda «uch sulola»dan oldingi davr neolit davriga to'g'ri keladi. Shan-In davrida qadimgi Xitoy jamiyati jez davriga kiradi. Chun-syu davri (er.avv. VI-V asrlar) oxirida qadimgi Xitoyda temir davri boshlanadi.

Qadimgi Xitoy tarixini jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti mezonida asosida qo'yidagi davrlashtirishni ko'rish mumkin:

1. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va ilk davlatlarning vujudga kelishi. (er. avv. II ming yillik)

2. Er. avv. VIII-III asrlarda qadimgi Xitoy

3. Xitoyda birinchi markazlashgan davlat-Sin imperiyasi (er. avv. 221-207-yillar)

4. Qadimgi Xitoy I-III asrlarda.

Qadimgi Xitoy tarixiga oid juda ko'p aniq davrlashtirilgan yozma yodgorliklar mavjud. Bu bizgacha kitob holida yetib kelgan tarixiy asarlardir.

Yozma manbalar ichida qadimgi Xitoy yilnomalari eng avvalo Lu podsholigi davrida tuzilgan er. avv. VIII-V asrlar voqealari yoritilgan

«Chunsiyu» yilnomasi muhim ahamiyatga ega. «Chunsiyu» matni bilan an'anaviy ravishda uning muallifi qadimgi Xitoy faylasufi Konfusiya nomi bog'lanadi.

Yilnomalar bilan yaqin bog'langan eng avvalo, «Shan-shu» («Shiszin»-qo'shiqlar kitobi) nomli kitob va boshqa qadimgi Xitoy tarixiy asarlari janridir. Bu asarlarda hukmdorlar va ularning yaqinlarining so'zlari mavjud. Bizgacha yetib kelgan «Shan-shu» matni qismlarigina haqiqiy deb hisoblash mumkin. Chunki bu manbaning ba'zi boblari keyingi davrlarga oid.

Eramizdan avvalgi I asrda qadimgi Xitoyda yangi tarixiy asarlar paydo bo'ldi. Bu asarlar Xitoy tarixnavisligida katta o'rin tutadi. Ana shunday asarlardan biri Sima Syanning (er. avv. 105-90 yillar) «Tarixiy yozishmalar»i edi. Bu asar qadimgi Xitoy ijtimoiy-siyosiy va madaniy xayoti to'g'risida boy ma'lumotlar beradi. Sima Syan tarixiy voqealarni bayon qilishda kishilar faoliyatini bayon qilish usulini tanlaydi.

Sima Syanning tarixnavislik usulidan «Xan tarixi» muallifi Gu Garbiy Xan (er. avv. 206 yil) sulolasining tarixini yozishda foydalanadi. Ban Gu Xitoy tarixnavisligining yangi «sulolalar tarixi» nomini olgan janr asoschisi bo'lgan.

Xitoy tarixini arxeologik o'rganishda amalga oshirilgan ishlar muhim ahamiyatga ega. Arxeologik

qazishmalar natijasida ilk Shan davriga oid Ermitou shahri, Chansha yaqinida boy qabrlar (er. avv. III asr) topilgan.

An'anaviy Xitoy tarixnavisligida ikki o'ziga xos xususiyat:

- Xitoy madaniyatining boshqa qo'shni madaniyatlardan ustunligi;
- Xitoy davlatchiligini kelib chiqishini afsonalarga boglab o'ta qadimiylashtirish ajralib turadi.

Xitoy tarixini o'rganishni o'rta asrlarda Yapon olimlari boshlab berdilar. Yaponiyada Xitoy tarixini barcha davrlari o'rganildi. Mashhur xitoyshunos olim Kaydzuka Sigeki Qadimgi Xitoy davlatlarini shakllanishiga oid kapital tadqiqotlar muallifi hisoblanadi.

Yevropada Xitoy tarixini o'rganishda fransuz tadqiqotchilari katta yutuqqa erishdilar. XX asr boshlarida E. Shavann «Sima Syanning «Tarixiy yozishmalar»»ni tarjima qila boshladi. Mashhur sharqshunos olim fransuz A. Maspero «Qadimgi Xitoy» nomli kapital asarini yaratdi.

AQShda XX asrning 60-yillari oxirida «Qadimgi Xitoy tarixini o'rganish» xalqaro jamiyati tashkil topdi. AQShda Xitoy tarixini kelib chiqishi Xitoydan bo'lgan olimlar o'rganadi.

2. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, ilk davlatlarning shakllanishi

Er. avv. V-III ming yilliklarda Xuanxe daryosi o'rtasida Yanshao madaniyati tipidagi neolit manzilgohlari vujudga keladi. Dehqonchilik, cho'chqa va it boqish asosiy mashg'ulot bo'ladi, kulolchilik rivojlanadi.

Er. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida kulolchilik charxi yordamida kulrang va qora rangli idishlar tayyorlanadi, dehqonchilikda o'roq va pichoqning takomillashgan shakli vujudga keladi. Ijtimoiy tabaqalashuv jarayoni tezlashadi. Bu davr Lunshan madaniyati deb ataladi.

Eng qadimgi jez davri buyumlari (er. avv. II ming yillik birinchi yarmi) Ermitou tipidagi manzilgohlarda topilgan. Er. avv. XIV-XI asrlarda o'rtasida In davrida ilk shaharlar paydo bo'ladi. Bu davrdagi ijtimoiy tabaqalanish izlarini In qabrlarida ko'rish mumkin. In davlati tepasida Van (hokim) turgan. Hukmdorning yagona hokimiyati shakllanidan dalolat beradigan «Men kishilar orasida yagonaman» degan so'zini keltirish mumkin. Van bir vaqtni o'zida oliy koxin vazifasini ham bajargan. In davlatining eng qudratli davri er. avv. XIII asrning ikkinchi yarmida hukmronlik qilgan Van U Di davriga to'g'ri keladi. Uning davrida Shan shahrida saroy va ibodatxonalar quriladi, mamlakat hududi kengayadi.

Er. avv. 1027 yilda chjoular boshchilik qilgan ga`rbiy qabilalar In davlatini ag`darib tashlaydilar. Chjoular Inlardan jez quyish san'atini, yozuvni o`zlashtiradilar. Ular harbiy jang aravalarini ham inlardan o`rganadilar. Chjou davrida jamiyat besh ijtimoiy qatlamga ajralgan:.

1. Van-«kishilar orasida yagona» hukmdor.
2. Chjou-merosiy hudud hokimlari, chjou oliy aslzodalari.
3. Dafu-urug` qabila guruhlari boshliqlari.
4. In- katta oila boshliqlari.
5. Oddiy kishilar.

Van Osmon mamlakatida eng oliy mulkdor, boshqalar esa uning xizmatkori edi. Shu bilan birga «Van Chjouni o`z xizmatkori deb xisoblaydi, chjou o`z xizmatkori deb dafuni hisoblaydi, dafu o`z xizmatkori deb inni hisoblaydi» tushunchasi mavjud bo`lgan. Bu davrda asirlar ko`plab qullarga aylantira boshlanadi.

3. Er. avv. VIII-III asrlarda

Xitoy

Er. avv VIII asr boshlarida chjoularning Xuanxe daryosi yuqori oqimi havzasida yashagan lun qabilalari bilan to`qnashuvi kuchayadi. Junlar kelib chiqishi chjoularga qarindosh edilar, lekin turmush

tarzi va xo'jalik yuritish shakli bilan farq qilganlar. 10 – van davrida (781-771 yillar) yarim ko'chmanchi junlar bilan hal qiluvchi to'qnashuv yuz beradi. Merosiylar yer mulklarini ko'payishi, ijoxou (merosiylar hudud hokimlari) mustaqilligini kuchayishi Van hokimiyatini zaiflashtirdi. Chjou Pix-van isenchi chjouxoular va junlar hujumini qaytara olmadilar. U poytaxt hududini tashlab ketishiga majbur bo'ladi. Bu voqea Xitoy an'anasida G'rbiy Chjou davrini tugashi deb hisoblanadi.

Er. avv 770 yil poytaxt sharqqa hozirgi Loyan hududiga ko'chiriladi. Shu sababli er. avv VIII-III asrlar Sharqiy Chjou davri deb ataladi. Junlardan qochish vanning obro'-e'tiborini keskin tushirib yubordi. Endilikda u Chjoular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga aralasha olmadilar. Chjoxoular amalda mustaqil hokimlarga aylandilar Vanning yerlari kamaytirilib, unga o'lpon to'lanmay qo'yildi. Er. avv. VIII asr oxirida Xitoy mingdan ziyod bir-biri bilan urushayotgan mustaqil mulklarga bo'linib ketdi, ammo ular mamlakatning an'anaviy birligini ramzi sifatida Chjou vanini oliy hokimiyatini rasman tan oldilar. Bu davrda ijtimoiy tabaqalanish murakkablashdi, qullarning va qaram aholining soni o'sdi. Pul-tovar munosabatlari, ishlab chiqarish kuchlari o'sadi. Van tomonidan yer-mulklar zodagonlar, harbiylarga taqsimlab beriladi. Yerga xususiy mulkchilik paydo bo'ladi.

Eramizdan avvalgi VII asrdan boshlab separat kayfiyatlar kuchayib ketdi. Chjoularning Xuanxening yuqori oqimidagi jun qabilalari bilan to'qnashuvi kuchayadi. Ko'chmanchilar birlashib chjoularga katta xafv tug'diradilar va Chjou podsholiklari ichki kurashida ishtirok etadilar.

O'rta Xitoy tekisligida birinchilik uchun bo'lgan kurashda Xuanxe quyi qismi Sin podsholigi (eramizdan avvalgi 650 yil), keyinroq Szin podsholigi (er. avv. 630-yil) yetakchi o'ringa chiqadi. Szin va janubiy Chu podsholiklari raqobati er. avv. VII-VI asrlar siyosiy tarixida asosiy davr bo'ladi. Raqobatda Chu yengib chiqdi va er. avv. 575-yilgacha u yetakchi o'ringa chiqib oladi. Shundan so'ng, boshqa podsholiklar ham o'zaro urushda ishtirok etadilar. Er. avv. 403-yilda Tsizin davlatini yemirilishidan Xitoy an'anasi shartli hisobi bilan Chjan'go (Urushayotgan davlatlar er. avv. 403-221-yillar) davri boshlandi.

Xitoyda er. avv. VI-IV asrlarda temir tarqaldi. Temir mehnat qurollarini keskin ko'payishi aholini tez o'sishiga olib keldi. Hayvonlardan yerni haydashda foydalanila boshlandi. Mahsulotni, ekin yerlarini ko'payishi va umumiy beqarorlik ijtimoiy siljishlarga olib keldi. Yerga jamoa mulkchiligi tizimi tugadi. Er. avv. 1000 yillik o'rtalaridan yerni sotish va olish huquqi bilan yerga xususiy mulkchilik paydo bo'ldi. Davlat yer egalaridan yer solig'ini olishni joriy qildi,

boy hunarmand-savdogarlar tabaqasi shakllandi. Shaharlarni va shahar aholisini ko'payishi kuzatildi. Er. avv. IV-III asrlarda metal tanga tarqaldi.

Bu davrda qadimgi Xitoyni asosiy ta'limotlari konfutsiylik, legizm, daosizm vujudga keldi. Konfutsiy (Kun-size er. avv. 551-479-yillar) ta'limoti bo'yicha inson tabiatan ezgulik hislatiga ega va o'z burchini sidqidildan o'tashga tayyor. Konfutsiy barcha ijtimoiy munosabatlar uchun oilani namuna hisoblaydi. Oilada kattalar kichiklarga g'amxo'rlik qiladilar va ularni tarbiyalaydilar, kichiklar ularni hurmat qiladilar va ularga bo'ysunadilar. davlatga xalq farzandlar o'rnida, hukmdor ota o'rnida bo'ladi, hukmdor o'z shaxsiy manfaati emas xalq farovonligi to'g'risida g'mxo'rlik qilishi lozim.

Er. av. IV asrda ijtimoiy–iqtisodiy munosabatlarni barqaror holatga keltirish uchun ko'pgina podsholiklarda islohotlar o'tkaziladi. Ana shunday islohotlardan biri er. av. 350 yilda Sin podsholigida oliy amaldor Shan Yan tomonidan o'tkaziladi. Mamlakat uyezdlarga bo'linadi, yer sotib olishga ruxsat beriladi, o'lchov birliklari unifikatsiya qilinadi, urug' zodagonlarning ayrim imtiyozlari bekor qilinadi.

4. Tsin, Xan davlatlari (eramizdan avvalgi III asr-eramizning III asri)

Er. avv. 246-yil Sin taxtiga o'n yoshli Chjen chiqdi. Er. avv. 238 yil yosh podsho Chjen o'ziga qarshi fitnani fosh qiladi. Eramizdan avvalgi 230 yil asosiy raqib Xan podsholigini, er. avv. 228-221 yillarida esa, boshqa beshta podsholiklarni bosib oladi. Eramizdan avvalgi 221 mamlakatni birlashtirish tugallanadi. 28 yoshli In Chjen «Sin sulolasining birinchi imperatori» Sin Shixuandi unvonini qabul qiladi. U «Bizning avlodimiz vorislik tartibiga ko'ra ershi («Ikkinchi»), san'shi («uchinchi») va toki o'n ming avlodgacha ular nihoyasiga merosxo'r bo'ladilar deb tantanali e'lon qiladi. Ammo bu davlat bor yo'g'i 14 yil yashadi.

Mamlakat hududi 36 yirik ma'muriy okrugga bo'lingan, har bir okrug uyezdlarga, uyezdlar volostlarga, volostlar esa bir necha jamoadan iborat edi. Okrug boshlig'i va okrug qo'shin boshligi imperator tomonidan tayinlangan. Okrug boshlig'i esa uyezd boshlig'i va ularning muovinlarini tayinlagan. Imperatorning ikki maslahatchisi bo'lib ular markaziy davlat apparatini boshqarganlar.

Markazlashgan davlat apparati harbiy, moliya, sud, imperator oilasi bo'limi va inspektsiya nazorat bo'limlaridan tashkil topgan. Qat'iy markazlashgan davlat boshqaruvi aparatida eng quyi bo'g'inda jamoa oqsoqollari turar edi. Davlat aholi hayotini barcha jabhalarini qat'iy bir qolipga soldi: aholidan barcha qurollar tortib olinib, qo'ng'iroqlar qo'yildi.

mamlakat bo'yicha yozuv, pul, tanga, o'lchov birliklari unifikatsiya qilindi, beqiyos, shavqatsiz ruhda bo'lgan yagona qonunchilik tizimi joriy qilindi. Jinoyati uchun butun oila jazolangan, o'lim jazosi barcha ayblar uchun qo'llanilgan. Ommaviy ravishda Katorga ishlariga surgun qilingan. Odamlar Sin davridan oldingi davrlarni xotirasidan chiqarishi uchun Sin podsholidan oldingi yozuvdagi asarlarni yo'q qilishga buyruq berilgan. Qadimiyatga e'tiqod qilganlari uchun yuzlab konfutsiy ta'limoti muxlislari, olimlar jismoniy yo'q qilingan. Butun Xitoy aholisi og'ir mehnatga duchor qilindi. Misli ko'rilmagan qurilish: 5 ming km. uzunlikdagi buyuk devorni bunyod qilishga kirishildi. Epon imperator saroyi va tog' ichida o'yilgan imperator sog'onasi qurilib, sog'onaga balandligi o'rtacha odam o'lchovida bo'lgan 6 ming jangchi haykallari joylashtirildi va Xitoyni butun hududi aholisi bu qurilishlarga zo'rlik bilan haydab kelindi. Imperator qo'shinni shimolga xunlarga qarshi va Yanszi daryosi va Janubiy Xitoy dengizi oralig'i havzasidagi mamlakatlarni ishg'ol qilishga yuborildi.

Er. avv. 207 yilda xalq qo'zg'oloni Sin sulolasini agdarib tashladi. Qo'zgonon boshliqlaridan biri mayda amaldor Lyu Ban eramizdan avvalgi 202 yil «Xan vani» unvonini qabul qilib, Xan imperiyasiga asos soladi. Bu sulola Xitoyda eramizning III asrigacha hukmronlik qiladi. Imperator Gao-szu (Lyu-

Van) (er. avv. 202-195 yillar) xalqni ahvolini yengillashtiradigan tadbirlarni amalgam oshiradi. Qarzi uchun qul qilinganlar qullikdan ozod qilinadilar, jamoalarga vaqtinchalik imtiyozlar berilib, soliqlar Sin davridagidan 10 marta kamaytirilib, hosilni 1/15 qismini tashkil etdi. Keyingi imperator Syao Ven-di (er. avv. 180-165 yillar) xalqni ahvolini yana yengillashtirdi. U saroy xarajatlarini kamaytiradi, dehqonlardan olinadigan yer solig`ini kamaytiradi. Qarindoshining jinoyati uchun jazo berishni, imperatorni haqorat qilgani uchun jazoni bekor qiladi. Iqtisodiy taraqqiyot er. avv. II asrda Sariq dengizdan boshlanib O`rtayer dengizigacha borgan Buyuk ipak yo`li shakllandi.

Imperator U-di (eramizdan avvalgi 104-87 yillar) boshqaruvi yillari Xan imperiyasining eng gullab - yashanagan davri edi. U-di markazlashtirish siyosatini olib boradi. Vanlarga meros mulkni faqat katta o`g`li emas, balki barcha o`g`illari o`rtasida taqsimlash joriy etiladi. Natijada merosiy mulklarning hajmi keskin qisqarib ular amalda hokimiyatdan maxrum bo`ladilar. Markaziy davlat apparati mustahkamlanadi. Okrug amaldorlari faoliyatini nazorat qiladigan nazorat inspektori qayta tiklanadi. Okrug boshliqlari tomonidan amaldorlik vazifasiga qobiliyatli kishilarni muntazam tavsiya etish tizimi joriy qilinadi. Imperatorning birinchi maslahatchisining vakolat doirasi cheklanadi.

Imperator kanselyariyasi tashkil etilib, U-di joylarni boshqarish tizimlarini faoliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Konfusiylilik davlatning yagona mafkurasi sifatida qabul qilingan. U-di faol istilochilik siyosatini olib boradi. U shimolda ko'chmanchi xunlar hududini bosib olishga harakat qiladi. Xunlar bilan urush yillarida Xitoy hozirgi Sinszyan va O'rta Osiyo bilan birinchi aloqalarni o'rnatadi. U-di eramizdan avvalgi 139 yilda o'z elchisi Szyan Syanni O'rta Osiyo («G'arbiy o'lka»)ga yuborgan, elchi o'n yildan keyin Xitoyga qaytib keladi. Xitoyliklar Farg'ona, Baqtriya va Parfiya to'g'risida bilimga ega bo'ladilar va bu mamlakatlarni aloqa o'rnatadilar. Ana shu vaqtda Xitoy O'rta Osiyodan uzum, poliz ekinlari, musiqa asboblari, idish-tovoqlarni o'zlashtirib oladi. Keyinchalik Xitoy O'rta Osiyodan budda dinini qabul qiladi.

Xitoy Hindistonga boradigan yo'lda Yuanyan va Sichuanni bosib oladi. Eramizdan avvalgi 109 yilda Koreya yarim orolidagi Choson davlatini bosib olgan.

Imperator U-dining hukmdorlik yillari qadimgi Xitoy tarixida «oltin davr» deb hisoblandi. Xan davrida qullarning soni oshdi. Xususiy, davlat qullari, qarz uchun qul qilingan qullar mavjud edi. Manbalar bu davrdagi yirik quldor xo'jaliklari, qul bozorlari to'g'risida ma'lumot beradi. Er. avv. II-I asrlarda xalqning iqtisodiy ahvoli yana og'irlashadi, yer va

boshqa boyliklar oldi-sotdisi keng tus oladi. Qarzi uchun o`zi va oila a`zolarini qul qilish yana rivojlanadi. Yer katta yer egalari qo`lida to`plana boshlaydi, qaram dehqonlar ko`payadi. Yer ijara haqi juda yuqorilab ketadi. Yollanma mehnat keng tarqaladi.

Eramizning I yillarida yirik amaldor Van Man imperator hokimiyatiga ega bo`lib yer egaligi va quldorlik munosabatlarida islohot o`tkazadi. Bu vaqtda dehqonlarning yersizlanishi kuchayib, katta-katta yer maydonlari alohida qullarda to`planib qolgan edi. Van Man barcha yerlarni imperator mulki deb e`lon qilib, yerni sotishni ta`qiqlaydi. Qul savdosi ham ta`qiqlanadi, ammo bu islohotlar amalga oshmaydi. Mamlakatning ijtimoiy–iqtisodiy hayoti toboro tushkunlikka yuz tuta boradi. Xalq harakatlaridan so`ng, Xitoy III asr boshlarida uch mustaqil davlat Vey, Shu va U ga bo`linib ketadi.

5. Qadimgi Xitoy madaniyati

Qadimgi Xitoy mifologiyasi to`g`risidagi manbalar asosan er. avv. XI asrga oid. Bu afsonalar mazmuniga ko`ra ikki guruh yoki sikllarga bo`linadi.

Kosmogonik miflar ichida ilk, tartibsiz holatdan tabiat va insonning paydo bo`lishi to`g`risidagi asosiy konsepsiya, bo`linish va aylanish berilgan. Ulardan birinchisi jonsiz va tirik mavjudotlar

tartibsizligi, ikki ilk unsur (erkak)ning boshlanishi, Yan va qorong`ulik (ayol)ning boshlanishi - In paydo bo`lgan. Ikkinchi konsepsiya barcha mavjudotlarning paydo bo`lishi bu transformasiya natijasidir deb tushuntiradi. Odam Nyuy ismli ma'buda tomonidan loydan yaratilgan.

Tabiat stixiyalari va ulardan odamlarni qutqargan qahramonlar to`g`risida afsonalar ko`pchilikni tashkil qiladi. Toshqin va qurg`oqchilik hodisalari afsonalarda ko`p tilga olinadi. Qadimgi qahramonlar to`g`risidagi afsonalarda qahramonlar odamlarni olovdan foydalanishga o`rgatgan; ilk bor shox-shabba chaylani ko`rgan. Baliq ovi va ovchilik usulini kashf qilgan; ilk dehqonchilik qurollarini yasagan, donni bug`da pishirishni o`rgatgan qahramonlar mavzusi yetakchi o`rinni tutadi. Ko`pgina qahramonlar ilon gavdali, buqaning kallasi bilan yarim hayvon, yarim odam qiyofasida tasvirlanganlar. Bu qadimgi totemistik tasavvurlarni aks ettirishdir.

Qadimgi xitoyliklar u dune to`g`risidagi tushunchalarida yerda mavjud bo`lgan tartib-qoidalar aks ettiriladi. Yerda hokimiyat vanga tegishli, osmonda xamma jismlar Oliy xudo (Di)ga buysunadi. Di qudratli, u odamlarga marxamat qiladi yeki ularni baxtsizlik bilan jazolaydi. U odamlarga hosilni sovg`a qiladi, qurg`oqchilik yuboradi, yomg`ir va shamol Diga bogliq. Dining yaqinlarini Vanning

vafot qilgan ajdodlari tashkil qiladi. Vanning ajdodlari Dining topshiriqlarini bajaradi va ular Vanning yerdam berish to'grisidagi iltimosini Diga yetkazadi. Vanning oliy koxin sifatidagi vazifasi odamlar va xudolar dunesi o'rtasida vositachi bo'lgan o'z ajdodlari bilan muloqotni amalga oshirishdir.

Konfutsiylikni paydo bo'lishi va tarqalishi ajdodlarga e'tiqod qilishni kuchaytirdi. Konfutsiy (er. avv. 551-479 yillar)ning axloqiy-syosiy ta'limotida markaziy o'rinni «oliyjanob kishi» (SzyanSzi) to'g'risidagi tushuncha egallaydi. Konfutsiylik gumanizm (Jen), sadoqat (Chjun), kattalarga hurmat (Syuo), kishilar o'rtasidagi munosabatlarga rioya qilish (Li)dan iborat. Konfutsiy ochko'zlik, zo'ravonlikga qarshi axloq va burchni qarama-qarshi quyadi.

II-III asrlarda Xitoyga budda dini kirib keldi. Afsonalarga ko'ra, birinchi budda sutralari (matn yoki qoida) Xitoyga oq otda olib kelingan: bunga xotira sifatida Loyan shahri yonida budda «oq ot ibodatxonasi» qurilgan va hozirgacha saqlanib qolgan. Xitoyda sutralarni tarjima qilish va budda dinini tarqalishi IV-VI asrlarga tegishlidir.

Ilk Xitoy yozuvining eng qadimgi yodgorliklari er. avv. XIV-XI asrlarga oid fol ko'rish yozuvlaridir. In yozuvlarining ko'pchilik qismi buyumlar tasviridir. In belgilari buyumlar tasviri yeki murakkab

tushunchalarni ifodalaydigan ko'pgina tasvirlar qo'shilmasi ideogramma ko'rinishidadir.

In belgilarining hozirgi Xitoy iyerogliflaridan 3 xil farqli tomoni bor. Birinchidan, har bir elementar belgi qandaydir buyumning konturini tasvirlagan, ikkinchidan bir belgilini yozilishida ko'p xilma-xillik mavjud. Uchinchidan belgini qatorning nisbiy yo'nalishiga tomon harakati hali barqaror bo'lmagan. In yozuvining er. avv. I ming yillikda Chjoular tomonidan o'zlashtirilishi, uning taraqqiyotini uzib qo'ymadi. Er.avv. II-I ming yilliklarda iyerogliflarning mahalliy variantlari unifikasiya qilindi, belgilarni yezishning yangi husnixati paydo bo'ldi.

Qadimgi Xitoyda odatda yupqa yog'och yoki bambuk taxtachalariga yozilgan. Tushli mo'yqalam bilan yozuv ana shu taxtachalarga tushirilgan va yozuvlar metall pichoq bilan tozalangan. Eramizdan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida ipak matoga ham yozilgan. Yangi era boshida qog'oz kashf qilinib ishlatila boshlandi va qog'oz boshqa materiallarni siqib chiqardi.

Eng qadimgi Xitoy she'riyati namunalari eramizdan avvalgi XI-VI asrlarda jez ko'zalardagi yozuvlarda yetib kelgan. «Shiszin» (“qo'shiqlar kitobi”)-qadimgi Xitoy adabiyotining haqiqiy xazinasidir. Bu yodgorlik 4 bo'limga bo'lingan («Podsholik axloqi», «Kichik odalar», «Buyuk

odalar», «Madhiyalar») 305 poetik asarlar majmuasidan iborat.

«Shiszin» an'analari eramizdan avvalgi IV asrda poetik asarlar mualliflari tomonidan o'zlashtirib olindi. Bizgacha bu asarlar do'mbira shaklini eslatadigan tosh uyumlarda yetib kelgan, shu sababli ular «Tosh do'mbiralalar»dagi matnlar deb ataladi. Eramizdan avvalgi IV asrda mashhur Syu Yuan, Xan davrida Sima Syan-Ju kabi shoirlar ijod qilgan.

Musiqqa, poeziya va raqs kabi san'at janrlari Xitoyda yuqori darajada shakllangan. Musiqqa asboblari uch asosiy guruhga: torli, tovush va urib chalinadigan asboblarga bo'lingan. Ko'pgina musiqqa asboblari eramizning birinchi, ikkinchi asrlarida O'rta Osiyodan o'zlashtirib olingan.

Xitoy me'morchilik san'atida yog'och asosiy xom-ashyo edi. Xan davrining noyeb me'morchilik yodgorligi imperiya poytaxti Chanyan shahri 12 darvozali devor bilan o'rab olingan. Baland ko'p xonali imperator saroyi, ma'muriy binolar va ibodatxonalar shaharning kurki edi. Ma'muriy binolar sariq rangda, imperator saroylari qizil rangda bo'yalgan. Xan davrida portret san'ati yuksak darajada bo'lgan, saroylar portret freskalari bilan bezatilgan.

Qadimgi Xitoyda ilmiy bilimlar ayniqsa, matematika rivojlangan. Eramizdan avvalgi ikkinchi asrda to'qqiz kitobdan iborat «matematika» traktati tuzildi. Bunda oldingi olimlarning bilimlari

proporsiya, progress, bo'lishlar bayon etilgan. Pifagor teoremasi va boshqalar to'plangan. Matematika bilan yonma-yon astronomiya fani ham rivojlandi. Er. avv. 104-yilda bir yil 365,25 kun hisoblab chiqildi. Shu yil qabul qilingan kalendar eramizning 85-yiligacha foydalanildi. Bu kalendar bo'yicha yil 12 oyga bo'lnidi. Qo'shimcha oy kabisa yiliga qo'shilib 3 yilda bir marta belgilangan. Qo'yosh-oy kalendari qishloq xo'jalik ishlariga moslashtirilgan. Qadimgi Xitoyda tibbiyot sohasida katta yutuqlarga erishildi. Er. avv. III asrda Xitoy vrachlari igna bilan davolashni kashf qilganlar. Tabiblar 52 kasallikni davolashni bilganlar. 280 davolash usulini qo'llaganlar.

Tayanch iboralar

Van, Xitoy mifologiyasi, Konfusiylilik, Ok ot ibodatxonasi, In yozuvi, Sima Syan, musiqa, poeziya, portret san'ati, Pifagor teoremasi, igna bilan davolash, sutralar, tosh do'mbiralari, Chanyan, iyerogliflar, kabisa yili, portertet san'ati, oliy xudo, konfutsiy.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук.
Т.1998 йил.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира:
Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭксмоЭ-М. 2004.

Àíòîëîãèÿ äðããíãêèòàéñêèé ôèëîñîêèè. Ì. 1972-73ã. ò. 1-2

Êíîðãã Í.Ñ. Èçãðãííã. Ñèíîëîãèÿ. Ì. 1977ã.

Ñíóíà Ñÿí. Èñòîðè÷ãñêèå çàèèñêèè. Ì. 1972-87 ã. ò. 1-5ò.

Øèñçèí. Êíèãèé ïãñãí. Èçãðãííã Ì. 1986ã.

Ðáí Êã. Ìèòó Äðããíãã Êèòàÿ. Ì. 1987ã.

9-mavzu. Eng qadimgi Yunoniston Reja

- 1. Geografik o'rni, tabiiy sharoiti va aholisi, manbalari.**
- 2. Egey madaniyati, Gomer davri Yunonistoni**
- 3. Krit madaniyati**
- 4. Miken madaniyati**
- 5. Gomer davri Yunonistoni**
- 6. Kiklada madaniyati**

1. Geografik o'rni, tabiiy sharoiti va aholisi, manbalari.

Yunoniston geografik jihatdan 3 qismga bo'linadi: Fessaliya va Epir, shimolda Moli va Pagasey ko'rfazlari, janubdan Korinf va Saronika bilan cheklangan, markaziy qismi Peloponnes yarim orolidan iborat janubga bo'linadi. Shimoliy qismida Fessaliyani Epiridan Pind tog'lari zanjiri ajratib turadi. Qadimda bu ikki viloyat yunon madaniyati

shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu yerda ilk bor shimoldan janubga tomon yunon qabilalari siljib kelgan.

Fessaliyada qadimgi yunon afsonalari paydo bo'ldi. Uning janubidagi Sperxa daryosi vodiysidagi axey Ftiotidasi axil va mirmidonlar vatani. Fessaliyadan afsonaviy Yason uzoq Kolxidaga oltin mo'yna uchun jo'nab ketgan. Dodonda Sella kohinlari muqaddas dub daraxtining barglarini shitirlashiga qarab fol ochganlar. Epir yunon madaniyatiga aloqasi bo'lmagan yovvoyi o'lka bo'lib, uni markaziy Yunoniston bilan faqat xaon, tesprot, moloss va oresta kabi epir qabilalari joylashgan Axeloy daryosi bog'lab turgan.

Fessaliya barcha tomondan tog'lar bilan o'ralgan bo'lib, bu yerda ikki tekislikni Fessaliyalik bosqinchilar ishg'ol qilganlar. Ular mahalliy aholini qaram penestlarga aylantirganlar. Qisman ularni vodiyaning tog'larga siqib chiqarganlar. Fessaliya g'arbiy qismida g'alla va chorvachilik rivojlangan. U yerda qulay qirg'oq va qo'ltiqlar yo'q. Shimoliy Yunonistonni markaziy Yunonistondan dengiz va Oyta tog'lari orasida yotgan Fermopil daryosi ajratib turadi.

Markaziy Yunonistonda kam sonli tog'lik qabilalar joylashgan. Egey dengizi qirg'og'ida Evbey oroli qarshisida Opunt lokrlari joylashgan. Er. avv. V

asrda afinaliklar uchun lokrlar qoloqlikning namunasi bo'lgan.

Parnas (2450 m) va Kifris tog'larida joylashgan vakiy qabilalari yanada qoloq bo'lgan. Markaziy Yunoniston yo'lidagi eng muhim joy bu Elateya shahri bo'lgan. Delfa qadimgi Elladaning diniy markazi vazifasini o'tagan. Parnasdan shimolda Yunonistonning eng kichik viloyati – Dorida (185 kv.km) bo'lgan, aftidan doriylar shu yerdan kelib chiqqanlar.

Fokidadan g'arbga Agra, evitan nomidagi illiriya qabilalari yashagan tog'li va ozroq unumdor vodiya ega bo'lgan Etoliya viloyati joylashgan.

Shimolda Epir bilan tutashgan Abrakiy qo'ltig'igacha bo'lgan hudud Akarnaniyada illiriya qabilalari yashagan. Janubda 3000 kv. km. hududni egallagan Beotiya viloyati birdaniga 3 dengiz bilan tutashgan. Poytaxti Fiva bo'lgan Beotiyada g'allachilik, chorvachilik va baliqchilik kuchli rivojlangan.

Beotiyani janubdan Kiferon va Parnas tog'lari o'rab turadi. Yunonistonnig markazida tuprog'i dehqonchilikka noqulay bo'lgan Attika viloyati joylashgan. Qadimgi Attikada suv tanqis bo'lsa-da, ammo marmar, loy, kumush va zaytun daraxtlariga boy bo'lgan.

Afinaning dengiz yo'lini Salamin oroli to'sib turadi. Salamin uchun Afina Megara va Egina bilan

uzoq urush olib borgan, faqat Eginaning bo'ysundirilishi Afinaning dengiz savdosiga yo'l ochdi. Korinf va Saronik qo'ltiqlari orasidagi tog'lik hududda Megara shahri joylashgan. Korinf qo'ltig'idan so'ng Peleponnes yarim oroliga o'tish mumkin. Uning markazida Arkadiya balandligi turadi.

Lakoniya va Messeniya viloyatlari yarimorol g'arbida joylashgan. Bu viloyatlarda g'alla ekilgan. Messeniyadan shimolda Elida viloyati joylashgan bo'lib, Alfey va Kladey daryolari qo'shilish joyida har 4 yilda bir marta Olimpiya o'yinlari o'tkaziladigan olimpiada joylashgan. Ellidadan shimolda Axeya viloyati turadi.

Yunonistonning iqlimi yumshoq, harorati 16 c ni tashkil etadi. Landshafti qadimda hozirgidan farq qilgan. Qalin o'rmonlar ko'p bo'lib, tuproq hozirgidek toshloq bo'lgan. Faqat ozgina yer unumdor bo'lgan. Er. avv. VI asrgacha faqat bug'doy va tariq ekilgan. Keyin esa uzum va zaytun bu ekinlarni siqib chiqargan.

Yunonistonda oltin yo'q. Mis juda ko'p. Xalqida shahrining nomi ham "mis" degan ma'noni bildiradi. Bu yerdan mis qazib chiqarilgan. Beotiya va Lakoniyada sifati past temir, Tasos va Sifnos orollaridan er. avv. VIII-VI asrlardan kumush qazib olingan.

Er. avv. VI asrdan Lavrion kumush koni ochilgan. Bu konlardan olingan daromad er. avv V asrda

Afinani qudratli flot qurishga va Yunonistonda yetakchilik rolini o'ynashga imkon berdi.

Afinada tog'-konchilik sohasida ulkan yutuqlarga erishildi. Konlarning chuqurligi 100 m. ga yetgan. Qimmatli metallarni qidirib topish san'ati yuqori darajada bo'lgan. Kulolchilikda yunonlar haqiqiy san'atkor bo'lganlar. Tosh juda yuqori baholangan. Hamma joyda tosh mo'l-ko'l bo'lgan. Marmarning vatani Pentelikon Afinadan bor-yo'g'i 10 km masofada joylashgan. Mashhur Parfenon va Propiley pentelikon marmaridan bunyod etilgan.

Qadimgi Yunoniston tarixiga oid manbalar ko'pligi va yaxshi saqlanib qolganligi bilan boshqa hududlar tarixidan farq qiladi. Yunoniston tarixi manbashunosligida qadimgi tarixchilarning asarlari muhim o'rin tutadi. Er. avv. VI-V asrlarda tarix fani gullab yashnagan davridir. Bu davr tarixchiligini g'arb olimlari "Aholida polislar tarixi" deb atashadi. Bu davrdagi ko'zga ko'ringan tarixchilardan: Gerodot, Fukidid va Ksenofontni olish mumkin.

Makedoniyalik Aleksandrning sharqqa yurishlaridan so'ng Yunoniston tarixida yangi tarix maktabi – Arastu maktabi shakllandi. Bu davrning eng ko'zga ko'ringan asari Arastuning "Politiya" asaridir. Bu asar Arastu va uning shogirdlari tomonidan yozilgan bo'lib, yunon polisleri, O'rta Yer dengizi qirg'oqlaridagi yunon koloniyalari haqida muhim ma'lumot beradi. Asar juda ko'p bo'limlardan iborat

bo'lsa-da, uning faqat bizgacha "Afina politsiyasi" qismi yetib kelgan.

Ellin davriga kelib yunon jamiyatidagi keskin o'zgarishlar, katta davlatlarning vujudga kelishi bilan umumiy tarixga asos solindi. Bu davrning eng ko'zga ko'ringan tarixchilaridan biri Timey bo'lib, u o'zining asarida Bolqon Yunonistoni, g'arbiy yunon mustamlakalari haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Qadimgi yunon tarixi bo'yicha eng muhim manbalardan biri arxeologik topilmalar hisoblanadi. Arxeologlar Bolqon Yunonistoni va Egey dengizi orollaridagi qadimgi ibodatxonalar, saroylar, mudofaa inshootlarini qazib ochdilar. Ayniqsa, Krit orolida ingliz arxeologi E. Evans 40 yildan ko'proq vaqt Knoss saroyini qazib ochdi. Kichik Osiyoda nemis arxeologi G. Shlimanning Troya xarobalarini qazib ochishi qimmatli ma'lumotlarni berdi.

ME'MUAR ASARLAR. Polislarning yemirilishigacha yunonlar tarix va adabiyotga oid asarlarni me'muar shaklda yozishgan. Er. avv. IV asrdagi eng yirik me'muar asar Ksenofontga tegishli. U asosan harbiy sohaga oid ma'lumotlarni beradi.

Ellinizm davrida me'muar va avtobiografik asarlar yozish odat tusiga kirdi. Ellin davri siyosatchilaridan Pirra va Arata eng yirik tarixiy asarlar mualliflari hisoblanadilar. Ular "Axey ittifoqi" haqida keng ma'lumotlarni yozib qoldirishgan.

XATLAR. Antik jamiyatda xatlar muhim o'rin tutgan. Ular ikki xil shaklda ochiq va yopiq shaklda yozilgan. Platon, Isokrat va Sallyustiylar yozgan ochiq xatlarida falsafiy muammolar haqida fikr yuritilgan. Yopiq xatlar davlat ahamiyatiga molik xatlar bo'lib, maxsus kishilar nomidan yozilgan. Ularda asosan siyosiy va mahfiy ma'lumotlar yozilgan.

SHOIRLAR VA ULARNING ASARLARI.

Yunon she'riy adabiyotining shakllanishi er. avv. IX–VIII asarlarga tegishli bo'lib, bu davrni “Gomer davri she'riyati” deyishadi. Gomer, Gesiod va dramaturglar Esxil, Sofoklning asarlari juda yaxshi saqlangan. Gesiod o'zining “Mehnat va kunlar” asarida yunon jamiyatidagi ijtimoiy ziddiyatlar haqida yozadi.

SHAHARLAR. Yunon tarixiy manbashunosligiga shahar qoldiqlari muhim o'rin tutadi. Shaharlardagi saroylar, ibodatxonalar yaxshi saqlangan. Krit-Miken davri saroylari, inshootlari juda ko'plab topilgan. Yunon me'morchigining asosiy yodgorliklaridan bu Palestlar va Gimnasiylardir. Palestlar – bu sport inshootlari jumlasiga kirib, u yerda asosan yosh bolalar muntazam sport bilan shug'ullanishgan. Gimnasiy – sport inshooti bo'lib, bu yerda asosan kattalar sport va fan bilan shug'ullanganlar. Bizgacha Afinaning ikki katta gimnasiyasi saqlanib qolgan. Ulardan biri qahramon Akadem bog'ida joylashgan, ikkinchisi likeylik Appolon dala hovlisida joylashgan.

Yunonistondagi madaniyat markazlaridan yana biri bu muqaddas joylar va ulardagi haykal va inshootlardir. Shaharlar tarixini o'rganishda qadimgi yo'llar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Eng yirik yo'llar xarobasi Afina va Pirey portidagi yo'l bo'lib, dengiz ortidan keltirilgan mahsulotlar Pirey portiga tushirilib, shu yo'l orqali Afinaga keltirilgan. Bu mashhur yo'l Peloponnes urushi davrida Sparta va uning ittifoqchilari tomonidan buzib tashlangan. Hozirgi kunda faqat uning xarobalarigina saqlanib qolgan. Pireydan tashqari Yunonistonning ikki yirik porti Samos va Iskandariya ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

MUDOFAA DEVORLARI. Yunon mudofaa va harbiy tarixida himoya devorlari va boshqa fortifikatsiya inshootlari muhim o'rin tutadi. Yunon tarixini qadimgi davriga oid mudofaa inshootlari Troya, Miken, Tirinf va Afinada yaxshi saqlangan. Undan tashqari Xersones, Eley, Metapont, Akrogant shaharlari devorlari asl holicha saqlanib qolgan.

YOZUVLAR. Yunon tarixini o'rganishda yozuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Asosan XIX asrning 70-yillaridan papirus topilmalarni o'rganish natijasida yangi "papirologiya" faniga asos solindi. Yunon jamiyatiga papirusning kirib kelishi Misr tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Qadimgi mashhur yunon – lirik shoirlari Alkey, Sapfo, Korin, Pindara, Vakximida va mashhur fojeanavislar Sofokl va Evripid hamda

mashhur hajviy asarlar muallifi Menandrlar o'z asarlarini papiruslarga yozishgan. Papirusga ko'chirilgan eng yirik asar Arastuning "Afina politiyasi" asaridir. Keyinchalik qog'ozning kashf etilishi bilan papiruslar o'z ahamiyatini yo'qotgan, ularni faqat hukmdor saroyidagi arxivlardan topish mumkin.

TANGALAR. Yunoniston iqtisodiy tarixini o'rganishda tangalar muhim o'rin tutadi. XVIII asrda Venada o'tkazilgan qadimgi yunon tangalari ko'rgazmasida 70000 dona yunon tangalari kolleksiyasi namoyish etilgan. Qadimgi yunon tangalari iqtisod va savdo sohasidagi eng muhim ashyoviy dalildir.

Arxaik davr yunon tangalari kumushdan bo'lib, uning teskari qismida shahar ramzi yoki shahar nomining birinchi harfi tushirilgan. Ellin davri tangashunosligi arxaik davr tangashunosligidan farq qiladi. Ularda asosan hukmdorning surati va teskari tomonida esa yozuv va ramzlar tushirilgan. Tangalardan tashqari tesserlar, ya'ni hozirgi kundagi chipta shaklidagi hujjatlar yaxshi saqlangan. Ular asosan sopol va metallardan tayyorlangan. Tesserlar ikki xil vaziyatda ishlatilgan: harbiy sohalarda kiyimlarga taqilgan bo'lsa, kundalik hayotda teatr va dam olish joylariga kirish uchun ruxsatnoma vazifasini o'tagan. Bizgacha yetib kelgan tesserlardan eng mashhuri Dionis teatriga kirish uchun

ko'rsatilgan tesserlardir. Ularda asosan yunon harflari yozilgan, har bir tesserda bitta harf uchraydi.

OSTRAKONLAR. Ular sopol parchalari bo'lib, Afina demokratiyasiga xavf soladigan siyosiy arbob, taniqli shaxslarga qarshi ovoz berishda ishlatilgan. Ular er. avv. V asrga oid. Bizgacha yetib kelganlaridan biri Femistoklga qarshi yozilgan.

Qadimgi Yunoniston tarixini o'rganishda logograflarning asarlari ham muhim o'rin tutadi. Logograflar o'sha davr voqea-hodisalarini hech qanday izoh bermay tasvirlaganlar. Ular er. avv. VI-V asrlarda yashaganlar. Ular tarixni afsonalar bilan aralashtirganlar. Afsonalarga tarixiy voqealar deb qarab unga ishonganlar.

Er. avv. VI asrning ikkinchi yarmida yashagan logograf Miletlik Gekatey o'zining asarida Yunonistonning jug'rofik xaritasini chizadi. Uning asarlaridan bizgacha ayrim parchalar yetib kelgan.

Yunon tarixi Qadimgi dunyo tarixining bir qismi hisoblanadi. Qadimgi yunon tarixi doirasida Bolqon yarim oroli, Egey dengizi havzasi, janubiy Italiya, Sitsiliya oroli va shimoliy Qora dengiz bo'yi, Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'idagi qadimgi jamiyatlarning shakllanishi, gullab-yashnashi va tushkunlik davrini o'rganadi. Yunon sivilizatsiyasi tarixi uch bosqichga bo'linadi: birinchisi - bu er. avv. II ming yillikda Krit va Mikenada ilk sinfiy jamiyatlar va davlat birlashmalarining paydo bo'lishi

va halokati. Ikkinchi bosqich - bu Krit-Miken sivilizatsiyasining halokatidan keyin antik Yunonistonning er. avv. XII asrdan er. avv. IV asrning so'ngi choragigacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z ichiga oladi. Qadimgi Yunon jamiyati taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy davlat tuzilmasi bo'lgan yunon polislarining tug'ilishi, yuksalishi va tushkunligi bosqichi bo'ldi.

Er. avv. IV asrning so'ngi choragida yunon-makedonlar tomonidan Ahamoniylar Eroni davlatining bosib olinishidan yunon tarixining uchinchi so'ngi bosqichi boshlanadi. Bu bosqich qariyb uch yuz yilni o'z ichiga olib, sharq va g'arb madaniyati unsurlarini o'z ichiga olgan Ellin davlatlarining tashkil topishi, ellin madaniyatining rivojlanishi davridir. Bu bosqich er. avv. I asr so'ngida ellin davlatlarining g'arbdan Rim, sharqdan Parfiya tomonidan bosib olinishi bilan tugaydi.

Bolqon Yunonistonida davlatchilik taraqqiyotining yangi davri taxminan er. avv. XI asrdan boshlanadi. Bu davrdan antik Yunoniston taraqqiyotining polis davri boshlanadi. U o'z ichiga uch davrni oladi:

1. Er. avv. XI-IX asrlar - Gomer yoki polis arafasi ("Qorong'i asrlar"). Bu bosqichda Bolqon Yunonistoni hududida urug'-qabila munosabatlari hukmron bo'ladi.

2. Arxaika davri (er. avv. VIII-VI asrlar) - polis-davlatlarning shakllanishi, Buyuk Yunon kolonizatsiyasi va ilk Yunon tiraniyalari davri.

3. Klassik Yunoniston (er. avv. V-IV asrlar.) - Qadimgi yunon polislari, ularning iqtisodiyoti va yunon madaniyatining gullab-yashnagan davri.

Makedoniyalik Iskandarning Sharq yurishlaridan keyin ellin davlatlarining tashkil topishi bilan qadimgi yunon tarixida yangi ellin davri (er. avv. IV asrning so'ngi choragi - er. avv. 30-yillar) boshlanadi. Er. avv. 30-yilda so'ngi ellin davlatlaridan biri ptolomeylar Misri mustaqilligini yo'qotib Rimga tobe bo'ladi. Shu bilan antik Yunoniston tarixi tugallanadi.

2. Egey madaniyati, Gomer davri Yunonistoni

Eramizdan avv.III-II ming yilliklarda Dunay ortidan yunonlarning keyingi avlodlari Bolqon yarim oroliga bostirib kirdilar.Bu davrda Bolqon yarim orolida va unga yaqin orollarda kariylar, leleg va pelasglar yashaganlar.

Krit-Miken madaniyati ingliz arxeologi Artur Evansning (1851-1941) Krit orolida olib borgan arxeologik qazishmalari, G. Shliman (1822-1892)ni Kichik Osiyodagi Xissorlik tepaligida Troya shahri xarobalarini qazib ochishi, Yunoniston janubida Mikena va Tirinf shakarlarini qazishmalari natijasida ma'lum bo'ldi. Artur Evans Krit orolidagi Knoss

saroylarini ochib Kritning afsonaviy podshosi Minoy nomi bilan atalgan ajoyib Minoy madaniyati manzarasini yaratdi.

Bundan tashqari Amorgos, Paros, Sifnos, Siros, Naksos, Tera, Melos, kabi Egey orollaridagi ko'pgina madaniy yodgorliklar ochildi. Natijada eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikgacha xalqlar yaratgan va bu xalqlar yutuqlarini ijodiy o'zlashtirgan yunonlargacha bo'lgan axeylarning Miken madaniyati deb atalgan madaniyatini yaxlit ko'rinishi shakllantirildi.

Qadimda Egey havzasida uch madaniy birlik: eng qadimgi Krit yoki Minoy deb nomlangan (er.avv.3000-1200 yillar) markazi Krit bo'lgan orollardagi Kiklad, Bolqon Yunonistonidagi Ellada madaniyatlari mavjud bo'lgan.

3. Krit madaniyati

Krit yoki Minoy madaniyati uch davrga: ilk Minoy (er. avv.3000-2300/2100yillar), o'rta Minoy (2300/2100-1600yillar) va so'nggi Minoy (1600-1200yillar)ga bo'linadi.

Kritning ilk gullab-yashnash davri va uning Egey dunyosidagi yetakchiligi er. avv.III-II ming yilliklarga to'g'ri keladi. Dastlab orolning janubiy, sharqiy qismi rivojlangan.

O'rta Minoy davrida Kritda "birinchi saroylar" davri bo'ldi. Knoss, Fest va Malliya kabi shahar markazlari rivojlandi. Krit me'morchiligining kikkad va ellada sivilizatsiyalaridan ajratib turadigan xususiyati bu saroylarni ulug'vor qurilgani bu saroylardagi nafis freska tasvirlarini yuksak san'at darajasida bo'lganidir. Freska tasviriy san'atini gullab yashnashi "ikkinchi saroylar davriga" (er. avv.XVII asr) va so'nggi Minoy davriga to'g'ri keladi. O'rta Minoy davri Kritda taxminlarga ko'ra yer qimirlash natijasida halokat bilan tugallandi er. avv. XVIII asrda Knoss, Fest, Malliya saroylari xarobaga aylandi.

Ellik yildan so'ng Krit yana qayta tiklandi va bu yuksalish er. avv.1400 yillarigacha davom etdi. Bu davrda Krit dengizida cheksiz hukmronlik qiladi. Krit Bolqon yarim oroli, Misr, Iberiyaga oliy nav vino, zaytun moyini eksport qildi. Misrdan rangli shisha, fayans, Kipr orolidan mis, Suriyadan otash, Liviyadan qimmatbaho metallar va fil suyagi olib kelinadi.

Kritning Egey dengizidagi yangi yetakchiligi er. avv. 1700 yildan boshlanib Knoss va Festda yangi saroylar qurilib, uning devorlari ajoyib freskalar bilan bezatilgan. Ingliz arxeologi Artur Evans Knoss saroyini 40 yil davomida tekshirdi. Bir necha qavatli saroy Kritdagi eng ulug'vor inshoot edi. U bir necha marta qayta qurilgan bo'lib podsho oilasi istiqomatgohi, rasmiy qarorgoh va xo'jalik inshootlaridan iboratedi. Saroyda ko'plab xona va zal

devorlari did bilan bezatilgan. Devoriy tasvirlarda hashamatli kiyingan ayollar va erkaklar, saroy hayoti manzarasi, o'simlik va hayvonlarning real ko'rinishlari yuqori darajadagi badiiy usulda chizilgan.

Krit kulolchiligida ham badiiy san'atning nihoyatda yuksak darajasida shakllantirilgani ko'rinadi. Sopol idishlarda tabiatning boy manzaralari mohirona tasvirlanadi. Bunday tasvirlar amforalar (ko'za), zaytun yog'i va vino saqlanadigan bo'yi 2m gacha bo'lgan pifos (xum) larni sirtiga chizilgan.

Krit madaniyatini gullab yashnaganligini yana bir dalili Knoss saroyidagi raqqosa tasvirining bizgacha yetib kelgan bir qismidir. Raqqosani go'zal qaddi-qomatini yuksak noziklikda tasvirlanishidan hayratda qolgan arxeologlar uni shartli "parijlik ayol" deb atadilar. Knoss saroylaridan topilgan fayans haykalchalarda tasvirlangan kohinlarni uzun yubkada, yalang'och ko'krak, nozik yelkalarga tushib turgan sochlari tasviri, saroyda hukm surgan nozik did-go'zallik dunyosidan dalolat beradi.

Devoriy tasvir-freskalar va Krit xudolar panteonida ayol ma'budalarini oldingi o'ringa turgani ayollarni Krit jamiyati hayotida mavqeini yuqori darajada bo'lganidan dalolat beradi. Bundan tashqari Gemma va uzuklarda qalqon tutgan ayol, kabutar bilan ma'buda, tog' cho'qqisidagi ma'buda va ikki sher

o'rtasidagi ma'buda tasvirlari buning yaqqol misoli bo'ladi.

Freskalarda Krit orolining saroy va diniy hayoti tasvirlari: yosh yigit – qizlarning yurishi, gullar orasidan yurib kelayotgan hokimning tasviri, qo'shiq aytib raqs tushayotgan raqqosalar, qo'lida marosim ko'zalarini ko'tarib ketayotgan o'smirlar, Kritda diniy ramz sanalgan ikki yoqlama bolta – labris ushlagan kohina kabi tasvirlar aks ettirilgan.

Kritning ijtimoiy – siyosiy munosabatlari to'g'risida hech qanday aniq ma'lumot yo'q. Taxminlarga ko'ra o'rta Minoy davrida orolning shimoliy qismida (poytaxti Knoss) mustaqil sulola, boshqasi janubda (poytaxti Fest) hukmronlik qilgan. Hokim oliy koxin vazifasini ham bajargan. So'nggi Minoy davrida Kritdagi butun hokimiyat Knoss hokimlari qo'lga o'tadi. Siyosiy hokimiyat tuzilishi jihatidan sharq despotiyasiga o'xshash bo'lgani ehtimolidan holi emas. Yer davlat mulki bo'lgan. Hunarmandlar, qullar bo'lgani taxmin qilinadi. Kritda qul mehnatidan podsho xo'jaliklarida foydalanilgani, xonaki qulchilik mavjud bo'lgani faraz qilinadi. Jamoa munosabatlarini uzoq mavjud bo'lganligidan er. avv. III ming yillikga borib taqaladigan Messara vodiysida mavjud bo'lgan guruhliy qabrlar, Vasilikada topilgan ikki qavatli uylar dalolat beradi.

Er. avv.1450 yillarda ibtidoiy va jangovor axey qabilalari orolga bostirib kirib Kritning siyosiy

yetakchiligiga chek qo'ydilar. Egey havzasi ikki asr mobaynida doriylar kelganlariga qadar axeylar hukmronligi ostida qoldi.

4. Miken madaniyati

Miken madaniyati ilk Miken (er.avv.1700 yillarga yaiqn 1550 yillargacha). O'rta Miken (1550-1400), so'nggi Miken (1400-1200) davrlariga bo'linadi.

Er. avv. III ming yillik oxirlarida Bolqon Yunonistonida qabilalarning ko'chishi bilan jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Taxminlarga ko'ra bu vaqtda Sharqiy O'rta Yer dengizi qirg'og'ida hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi etnik guruhlar paydo bo'ladi.

Er. avv. II ming yillik boshlarida kulolchilikda, kumushga ishlov berish ishlarida, urf-odat, an'analarda (jumladan, uy ichida, pol ostida yoki devor orasida bolalar qabri) yangi jihatlar paydo bo'ladi. Yangi etnik birliklar eskilari bilan aralashaib yangi moddiy va ma'naviy madaniyatini vujudga keltirdilar.

Taxminan, er. avv. XVIII asr oxirlarida Bolqon Yunonistonida mustahkamlangan kichik-kichik qishloqlar ko'plab paydo bo'ladi. Qabrlarda metall qurollar uchramaydi. Bolqon Yunonistonini Kritdan (qabrlarda krit ko'zalari, krit namunasiga taqlid qilib yasalgan sopol buyumlar) boshqa hududlar bilan aloqalar deyarli yo'q. Er. avv. 1600 yillar atrofida

Kritda yuksak rivojlangan madaniyat mavjud bo'lgan paytda Bolqon Yunonistonida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Markaziy va janubiy Yunonistonda qudratli markaz Miken shahri va boshqa ilk shaharlar shakllana boshlaydi.

Egey havzasida 400 yil davomida bir xil madaniyatni mavjud bo'lishi uni shartli ravishda "Miken" madaniyati deb atalishiga sabab bo'ldi. Miken siyosiy markaz sifatida o'z hukmronligini keng qamrovda amalga oshira olmadi. Faqat Mikenada olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida Miken madaniyatiga mansub inshootlar qazib ochilgan. 1876 yilda arxeolog G.Shliman Mikenada qoyaga o'yilgan shaxta tipidagi qabrlarni topdi. Qabrlarda kumush va oltin bilan bezatilgan bronza (jez) qilichlar, oltin va kumush qadahlar, tilla niqoblar va boshqa buyumlar topildi. Qabr toshlarida ov va jang lavhalari tasvirlangan.

Er. avv. XV asrdan boshlab Mikenada va Yunonistonning boshqa viloyatlarida gumbazli qabrlar rasm bo'la boshladi. Bunday qabrlarda hokimlar dafn qilingan. Mikenadagi mashhur "Agamemnon qabri" hashamatli va ulug'vor qilib qurilgan. 5 metrgacha balandlikda bo'lgan og'ir eshiklar, usti har biri taxminan 120 tonna keladigan ikki xarsang tosh bilan yopilgan. Qabrlarda ko'p miqdorda qimmatli buyumlar qurol-yarog'lar topilgan. Miken madaniyatining kulolchilik mahsulotlari Rodos, Kipr,

Kichik Osiyo, Misr, Sitsiliya va Janubiy Italiyaga chiqarilgan. Bolqon Yunonistonida Er. avv. 1400 yildan boshlab mustahkamlangan qo'rg'onlar (Terin, Miken, Afina, Fiva, Iolik) paydo bo'ladi.

Mikena san'ati ko'p jihatdan Krit madaniyati bilan o'xshash. Mikena tasviriy san'atida mavhum va o'simliklar tasviri, hashamatli kiyingan kishilarni bir xildagi tantanali yurishlar, tasvirlarda statiklik, shartlanganlik hukm suradi. Bu davrda monumental me'morchilik mavjud emas. Diniy tasavvurlar to'g'risida ma'lumotlar juda kam. Diniy rasm-rusmlar gemma va muxrlarda ifodalangan, joylarda diniy topilmalar mehroblar topilgan.

XX asrning 60 yillarida Mikena akropolida (mustahkamlangan qalba) diniy marosimlar bajariladigan markaz topildi. Markazda qo'llarini yuqoriga ko'targan 16 ta loy haykalcha, loydan yasalgan ilonlar va mexrob bor. Muqaddas joy yaqinida turar joy binosi bo'lib, tadqiqotchilarning fikricha bu binoda bosh kohin yashagan. 1953 yil ingliz olimlari Ventris va Chedvik Mikena saroylari buyumlarida sanoq hisob-kitoblar to'g'risida ma'lumot beradigan loy taxtachalardagi mikena yozuvlarini o'qidilar.

Er. avv. 1000 yillikni oxirida Kipr Kichik Osiyodagi panfiliyalik axeylar tomonidan o'zlashtiriladi. Er. avv. XIV asrda Kichik Osiyoda Axaya davlati mavjud bo'lgani to'g'risida mixxat

yo'zuvlari ma'lumot beradi. Xett manbalarida (XIV-XIII asrlarda) Axaya deb atalgan davlatni tadqiqotchilar Bolqon yarim oroli Kichik Osiyo va Rodos orolida deb turli farazlar qiladilar.

Er. avv. XII asr boshida Sharqiy O'rta yerdengizining osiyo qirg'og'ida filimstinlar deb atalgan xalqlar o'rnashadi. Ularning manzilgohlarida bu erda ilgari bo'lmagan shu yerning o'zida ishlab chiqarilgan mikenasopoli buyumlari ko'plab topilgan. Bu vaqtda Bolqon Yunonistoniga shimoldan turli qabila guruhlari migratsiyasi boshlanadi. Yodgorliklarda moddiy – ma'naviy madaniyatning tushkunligi ko'rinadi. Bu vaqtdan boshlab lekin temir o'zlashtirila boshlanadi. Eng avvalo Peloponnes yarim oroli va Kritga doriylar kelib o'rnashadilar. Troya urushi to'g'risida muammoli fikrlar juda ko'p. Qadimgi Troya Kichik Osiyoda joylashgan bo'lib, yer er. avv. 3000-yillik atrofida bronza asrida o'zlashtiriladi. Lekin bu Troya Mikenadagi shaxta qabrlaridan yosh jihatdan 600 yil katta bo'lgan va Bolqon yarim orolidan kelgan qabilalar tomonidan bosib olinishi mumkin emas edi. Er. avv. 1800 yillar atrofida Troya VI qatlami paydo bo'ladi.

5. Gomer davri Yunonistoni

Er. avv. XI asrda xo'jalik hayotidagi bir qancha tushkunlikdan so'ng temir o'zlashtirilib, xo'jalikning intensiv taraqqiyoti boshlanadi. Kulolchilikda

protogeometrik usul shakllanadi. Dafn marosimlari o'zgaradi. Endilikda tuproqqa dafn etish o'rniga krematsiya qilish (yoqish) rasm bo'ladi. XI asr oxiridan boshlab Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'ida yunon qo'rg'onlari paydo bo'lib, uning aholisi eOLIIY, iONIIY, va dORIIY shevalarida so'zlashadi.

Er. avv. XII-VIII asrlarda jamoa tizimidan polis shaklidagi davlat tashkilotiga o'tish boshlanadi. Yunonlar oqsoqollar saylab qo'yiladigan urug' jamoasida yashaganlar. Ayrim paytda urug'lar biror bir umum masalani echish uchun kattaroq tashkilot – fratriyaga birlashadilar. Undan kattaroq qabila – fil edi. Fratriya va urug'ni kelib chiqishi bir umumiy ajdoddan bo'lgan. Urug' boshliqlari bilan bir qatorda fil va fratriyaning Gomerda –filobasilevs deb eslatiladigan yo'l boshchilari bo'lib, urug' boshliqlari ularga bir qism o'z hokimiyatlarini berganlar.

Gomer poemalariga ko'ra er. avv.VIII asrda qadimgi yunon adabiyotining noyob namunalari “Iliada” va “Odissey” dostonlari ko'r baxshi Gomer tomonidan yaratildi. Dostonlar Mikena davridagi jang qilayotgan qahramonlar dunyosi tasvirini beradi. Axill qalqoni, finikiya ko'zalarining ajoyib tasvirlari, jangchilarning qurol – aslahalari yunon tarixini arxaik davri to'g'risida tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

“Odissey” va “Iliada” ni o’qiganda yunon jamoasidagi mulkiy tabaqalanishini, urug’chilik munosabatlarini zaiflashganini, basilevlar bilan hokimiyatga intilayotgan ko’p sonli zodagonlar qatlamini shakllanayotganini kuzatish mumkin. Poemalarda temirchi, tosh teruvchi, duradgor va kema yasovchilar to’g’risida hikoya qilinadi. Erkin kishilar bilan bir qatorda qullar ham mehnat qilganlar.

Qulchilik hali xonaki shaklda ko’rinadi. Xo’jalik natural holatda, xo’jayin qul bilan yonma – yon jismoniy mehnat qilishdan hali jirkanmaydi. Odisseyning otasi Laert yerga ishlaydi, xotini Penelopa kalava yigiradi, Navsakiya kir yuvadi, Odissey sol, Paris butun bir saroy quradi. Odisseyning xo’jaligida 50 qul bor. Gomer o’tmish qaqhramonlarini sharaflab o’zi yashagan davrning mavjud ijtimoiy tabaqalanishning real tasvirini chizadi. Troyani qamal qiluvchilar bilan yo’lboshchi Agamemnon o’rtasida unga qarshi norozilik tug’diruvchi o’jar Tersit obrazini kelib chiqishi Olimp xudolariga borib taqaluvchi yo’lboshchi podsholar bilan oddiy xalq ommasi o’rtasidagi etilib kelayotgan qarama – qarshilik o’z aksini topgan.

6. Kiklada madaniyati

XIX asrdan so’ng Egey dengizi orollarida ham faol arxeologik qazilma ishlar olib borildi. Ingliz arxeologik ekspeditsiyasi Antikoros orolida bronza

davri yodgorliklarini topdi. Shundan so'ng Melos, Seros, Spornos, Loros, Naksos orollarida arxeologik qazish ishlari olib borildi. 1967 yil arxeologlar Fera oroligidan Akrotir shahrini topishdi. Uni Egey Pompeyasi deb atashgan. 1932 yil yosh yunon arxeologi Spiridan Marinotos Minos orolining yirik porti Amnissni topdi. U arxeologik ishlarda Strabonning "Geografiya" asaridan keng foydalandi.

Kiklada Krit shimolidagi Egey dengizidagi ko'pgina orollar majmuasidir. Ularni greklar "kikladalar" ya'ni aylana deyishgan. Kiklada madaniyati uch yirik davrga bo'linadi:

Qadimgi kiklad davri (2700-2300)

O'rta kiklad davri (2300-1500)

So'ngi kiklad davri (1500-1100)

Kiklad madaniyati bronza davri madaniyati bo'lib orollardan bronzadan yasalgan mehnat qurollari, sopol buyumlar, zeb-ziynatlar topilgan. Rassomchilikda freska tasvir san'ati yuksak rivojlangan. Eng mashhur freskalar "Ikki ayol jangi" va "antilopalar" tasviridir. Kiklad madaniyati shakllarida Kichik Osiyo orollari muhim ahamiyat kasb etgan.

Tayanch iboralar

Krit-Miken, A. Evans, G. Shliman, Troya, Knoss, Mnoy, Fest, Malliya, saroylar davri "parijlik ayol", Messara, Vasilika, Agamepnon qabri, Axaya, Ealiy,

doriy ioniy, Odissey, S. Maritonos, Kiklada, Gumbazli qabr, Mikena yozuvi, “antilopalar” tasviri.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент 1998.

Бойназаров Ф. А. Кадимги дунё тарихи. Тошкент 2004.

Ленцман Я. А. Рабство в микенской и гомеровской Греции. М., 1963.

Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции. М.-Л., 1957.

Пендлбери Дж. Археология Крита. М., 1950.

Полякова Г. Ф. Социально-политическая структура пилосского общества. М., 1978.

Штоль. Г. Шлиман. М., 1965.

10-mavzu. Qadimgi yunon madaniyati

Reja

1. Falsafa

2. Din

3. Tarixshunoslik

4. Adabiyot va teatr

5. Notiqlik san'ati

6. Me'morchilik, Haykaltaroshlik

7. Tibbiyot va aniq fanlar

1. Falsafa

Ilk yunon falsafasi vakillari miletlik Fales, Anaksimandr, Kichik Osiyolik Anaksimond tabiatni, borliqni mohiyatini tushunishga harakat qildilar. Pifagor maktabining vakillari shuningdek Geraklit, Empedokl kabi “fiziklar” (fyuzis-tabiat demakdir) tabiatni o'rgandilar. Ular dunyoning asosini qidirdilar, tabiat mohiyatini turlicha izohladilar. Fales dunyoning asosi suv, Anaksimandr apeyron (boshlang'ich ibtido), Geraklit esa olov deb qaradilar. Demokrit (taxminan er. avv. 470-yilda tug'ilgan) borliq to'g'risida gapirib, borliq cheksiz bo'linma atomdan iborat degan fikrni aytdi. U dunyoning sababiy bog'lanishi haqida fikr yurutdi. Platon (er. avv. 427-347-yillar) borliq, abadiy, o'zgarmas, bo'linmas, uni aql bilan bilish mumkin deb hisoblardi. Platon akademiyasida 20 yil ta'lim olgan Arestotel “g'oyalar dunyosi to'g'risida”gi ustozini fikrini tanqid qildi. Borliq Arestotel fikricha jins va tur shaklida mavjud bo'ladi.

Suqrot (tax. er. avv. 470-399 yillar) falsafada inson muammosiga jiddiy e'tibor berdi. U insonning o'zini, o'zligini anglashga jiddiy e'tibor beradi. U insonning falsafasining o'rganish ob'ektini tashkil etadi deb ta'kidladi.

Yunon madaniyati uch avlod muhim o'rin tutadi. Ularning birinchisi er.avv.VI asr oxirida kirib keldi va Afina madaniyatini gullab-yashnashi uchun poydevor qo'ydi. Esxil va Frinix Attika komidiyasiga asos soldilar. Haykaltaroshlar Kritiy va Nesiot er.avv.476 yil Afina agrosini tiranlarga qarshi kurashdilar-Garmoniy va Aristogiton haykallar bilan bezadilar. Olimpda Zevs ibodatxonasini haykallar bilan jihozladilar. Tafakkur qilish xali an'anaviy shakllarda oddiylik (an'anaviy shakllarda) qat'iy o'smirlik klassikasi shaklida hukm surar edi.

Ikkinchi avlod Perikl davrida eng yaxshi yutuqlarga erishdi. Sofokl Tragediyalari, Geradot "Tarix" I , Parfinon va propileyning etuk klassik shakllari shu davrda yaratildi.

Uchinchi avlod Peloponnes urushlari davriga mansub bo'lib. Afinaliklarning bu vaqtda boshqa madaniy dunyolar bilan tanishuvi natijasida ularning siyosiy va diniy qarashlari ma'lum darajada o'zgardi.

2. Din

Qadimgi yunon afsonalariga ko'ra dastlab Yer (Geya) va Xaos, hayotning boshlanishi (Eros) va yer osti dunyosi (Tartar) bo'lgan. Geya yulduzli osmon Uranna tug'adi. Uran dunyoning birinchi hukmdori va Yer ma'budasi Geyani turmush o'rtog'i bo'ladi. Uran va Geyadan keyin xudolarning II avlodi titanlar boshlanadi. Uran o'z o'g'li, dehqonchilik xudosi titan

Tironos tomonidan ag'dariladi. Kronosning bolalari Ait, Poseydon, Gestiya, Demetra, Zevs, Gera bo'ladi. Olimpnig bosh xudosi Zevs osmon, chaqmoq hukmdori, Poseydon yer va dengizni sug'oradigan namlik xudosi, Ait (Pluton) yer osti dunyosi hukmdori bo'ldi. Zevsning rafiqasi Gera nikoh homiysi, Gestya uy o'chog'i ma'budasi, Demetra dehqonchilik homiysi deb sig'inganlar. Zevs va Geradan o'smirlik ma'budasi Geba, urush xudosi Ares, temirchi va hunarmandlar homiysi Gefest tug'iladi.

Zevsning avlodlaridan tabiatning ilk uyg'onish xudosi Apollon alohida turadi. U hamda san'at homiysi davolovchi xudo. Apollonning singlisi Artimida ovchilik ma'budasi va yoshlarning homiysi. Germes-moddiy mo'l-ko'lchilik xudosi, keyin savdo xudosi, aldamchi va o'g'rilar xudosi, keyinchalik esa notiqalar va sportchilar homiysi. Dionis (Vakxa) tabiat kuchlari, uzumchilik va vinochilik xudosi deb sig'inganlar. Jangovar Afina donolik ma'budasi sifatida shuhrat qozondi.

Yunon diniy dunyo qarashi bo'yicha xudolar odamlarga o'xshab azob chekishlari, insoniy his-tuyg'uga ega bo'lishlari mumkun edi. Yunonlarning fikri bo'yicha odamlar va xudolar dunyolari o'rtasida o'tib bo'lmaydigan chegara yo'q edi. Ularni bog'laydigan bo'g'in sifatida xudolar va yerdagi ayollarning aloqasi natijasida tug'ilgan qahramonlar

(yarim xudolar) bo'lgan. Misol uchun o'z qahramonliklari uchun xudolar safiga kiritilgan Gerakl shunday dedi.

Alohida polislarning homiylari hisoblangan xudolar va qahramonlarga bag'ishlab ibodatxonalar qurilgan va ko'p sonli qurbonliklar keltirilgan. Ba'zi ibodatxonalar oldida ibodat qilayotgan kohinlar xudolardan kelajak to'g'risida bashoratlarni so'rashlari mumkin edi. Ba'zi ibodatxonalar oldida bir necha yilda bir marta xudolar sharafiga gimnastik mashqlar, she'rlar o'qish, raqslar, notiqlik san'ati bo'yicha musobaqalar o'tkazilgan. Yunonistonda Zevs sharafiga har 4 yilda bir marta g'arbiy Peloponnesdagi Olimpiya Zevs ibodatxonasida o'tkaziladigan o'yinlar eng mashhur edi. Yunonlar bu 4 yillik muddatni olimpiada deb ataganlar. Er. avv. 776-yildan olimpiya o'yinlariga butun Yunoniston va koloniyalardan ishtirokchi va tomoshabinlar kelganlar. Olimpiya o'yinlari o'tkazilayotgan vaqtda urushayotgan yunon polislari o'rtasidagi harbiy harakatlar to'xtatilgan. Olimpiya musobaqalari g'oliblari ibodatxona yonida o'sgan muqaddas lavr daraxti barglaridan oddiy gulchambar bilan mukofotlanganlar. G'olib sharafiga jez yoki marmar haykal qo'yilgan.

Bu musobaqalar fuqarolarni jismoniy rivojlanishiga imkoniyat yaratgan va yoshlarni harbiy jihatdan chiniqtirish uchun xizmat qilgan. Yunonlar

bayramlar, o'yinlarni hamkorlikda tashkil qilish va eng muqaddas ziyoratgohlarni himoya qilish uchun alohida ittifoqlar-amfiktioniyalar tashkil qildilar.

3. Tarixshunoslik

Er. avv.V asrda jamiyat taraqqiyotiga bag'ishlangan alohida ilmiy bilimlar sohasi tarix fani paydo bo'ldi. Uzoq vaqt turli o'lkalarda bo'lgan Gerodot (er. avv. 485-425-yillar atrofida kichik Osiyodagi Galikarnas shahrida tug'ilgan) ilk bor ko'rgan va eshitgan voqealarini ma'lum bir tizimga solib hikoya qilishga kirishdi. U o'zining 9 jildli odatda "Tarix" (yunoncha Istoriya-"Tasvir" ma'nosini bildiradi.) yoki "Muzalar" deb ataladigan tarixiy asarini asosan yunon-fors urushlariga bag'ishladi, lekin bayon qilish davomida muallif Misr, Eron, skiflar tarixiga ham murojaat qiladi. "Tarix otasi" ning mushohadasi to'la an'anaviy bo'lib, tarixda ezgulikni taqdirlovchi, yovuzlikni jazolovchi ilohiy adolatni qurdi. Gerodot insonlar faoliyatida xudolarning ishtirokiga shubha qilmadi.

Agar Gerodot "Tarix otasi" deb hisoblansa uning kichik zamondoshi afinalik Fukidid haqiqiy tarixshunoslik fanini asoschisidir. Uning "Peloponnes urushlari tarixi" asari afsonaviy va haqiqiy voqealarni quruq bayon qilishdek Gerodotga xos bo'lgan bayon

qilishni aksi bo'lgan haqiqiy tarixiy tadqiqot edi. Fukidid tarixchilar ichida birinchi bo'lib, tarixiy voqealarni, ularni harakatga keltiruvchi kuchlari, taraqqiyot yo'llari bilan o'zaro aloqada ko'rishga harakat qildi. Voqealarning sabablarini o'rganish uchun siyosiy voqelikni ilmiy tahlil qilish usullarini qo'lladi. Fukidid xudolarni tarix doirasidan chiqardi. U tarixni xudolar emas, balki kishilar o'z faoliyatlari bilan yaratadilar deb hisoblar edi. Kishilarning "tabiati" hamma vaqt qonun va shartnomalardan kuchliroq bo'ladi. Kishilarning qiyofasi va uning ko'rinishlari Fukidid uchun shu davr jamiyatini voqeligini tushinish uchun yetarli edi. Gerodot va Fukidid yunon polislarining fuqarolarini o'z ozodligini himoya qilishi, vatanparvarlik va o'zini qurbon qilishdek qahramonlik kurashiga murojaat qiladilar. Tarixshunoslikda Fukidid an'analarini tarixchi Ksenofont(er. avv. IV asr) davom ettirdi. Uning "Anabasis", "Lakedemon politiyasi", "Kiropediya", "Agesilay", "Daromadlar to'g'risida" asarlarida o'sha davr yunon dunyosining siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy hayoti aks etadi.

Er. avv. V asrda yunon dunyosida yuz bergan kuchli siyosiy jarayonlarni tahlil qilgan, shu davrning siyosiy arboblari Femistokl va Perikl kabi afinalik demokratiya yo'l boshchilarini ayovsiz tanqid ostiga olgan siyosiy adabiyotlar yuzaga keldi. Shunday adabiyotlardan biri er. avv. 430-yillar atrofida

“Afinani boshqaruvi to’g’risida” risolasi paydo bo’ldi. Kritiyning “Lakedemeon politiyasi”da Sparta jamiyati qurilishi ko’klarga ko’tarildi, Afina demokratiyasiga salbiy nazar bilan qaraldi.

4. Adabiyot va teatr

Qadimgi Yunonistonning eng noyob adabiy yodgorligi Gomerining “Iliada” va “Odisseya” dostonlaridir. Gomerining bu asarlari paydo bo’lgunga qadar yunon xalq og’zaki ijodidan ajoyib namunalari qo’shiqlar, ertaklar, rivoyatlar va masallar yunon adabiyotining haqiqiy poydevorlari edi. Gomerining qahramonlik dostonlari u yashagan (tahminan VII asr) davrdan oldingi er. avv. XI-IX asrlar voqealarini adabiy tasviridir.

Er. avv. VIII-VI asrlarda yunon madaniyati taraqqiyotida Qadimgi Sharq madaniyatining ta’siri kuchli bo’ldi. Yunonlar o’zlarining Kichik Osiyodagi shaharlari orqali qadimgi Sharqning boy madaniyati bilan tanishdilar. Bu davrning asosiy madaniy o’choqlari Milet, Lesbos, Samos edi.

Er. avv. VII asrda yashab, ijod qilgan Gisiotning didaktik asarlarida o’zi yashagan davrning ijtimoiy hayoti va ziddiyatlari aks ettiriladi (“Mehnat va kunlar”).

Badiiy adabiyot eng avvalo poeziya janrida rivojlandi. Poeziya siyosat bilan bog’liq edi. Mashhur shoirlar Feognit, Solon, qisman Arxieloy siyosat bilan

faol shug'ullangan edilar. Hatto Alkey va Safo kabi lirik shoirlar ham siyosatga tan berdilar. Shu davrdagi Ezop masallari adabiyotda demokratik yo'nalishni aks ettirib, ijtimoiy adolatsizlikni qoralaydi.

Arxaik davrda lirika keng tarqalgan bo'lsa, er. avv. V asrda Afina adabiyoti va poetik ijodiyotning markazi bo'lgan birlashma. Attika tragediyasi bilan mashhur bo'lib ketdi. Tragediya ("Echkilar qo'shig'i") vinochilik xudosi Dionisning echki terisi kiygan quvnoq, doimiy hamrohlarini ifodalovchi satirlarning aytadigan xor qo'shiqlaridan kelib chiqdi. Er.avv. VII asrdayoq butun Yunonistonda shunday "Echkilar xori" yoki satirlar keng tarqalgan edi. Attika Tragediyasining tug'ilishida Afina tirani Pisistratning umumdavlat bayrami sifatida Buyuk Dionisiy bayramlarini ta'sis etish bo'ldi. Shoir Fespida xorga aktyorni qo'shdi. Aktyor xorga "javob" berib xor bilan diolog olib borar edi. Shu sababli tragediya dramatik ko'rinishga aylandi, tragediyada boshqa ko'rinish qatnashchilari Dionis to'g'risidagi afsona – miflardan sahna ko'rinishlari o'ynardilar, keyinchalik boshqa afsonalarga navbat keldi. Er. avv. V asr birinchi yarmida Esxil tomoshabin oldiga ikkinchi aktyorni, Sofokl uchinchi aktyorni qo'shdi va natijada qadimgi "Echkilar xori" to'la dramaga aylandi.

Attika teatri dionis sharafiga o'tkazilgan bayram vaqtida faqat uch kun tomosha ko'rsatilgan. Birdaniga uch tragediya qo'yilib, keyin "Satirik dramasi", yana

bir mifologiyadan engil quvnoq sahnalashtirilgan parcha berilgan. Teatr ko'rinishi ochiq havoda dumaloq maydoncha-orxestrada berilgan. Tomoshabinlar uchun o'tirgichlar Akropolning toshloq qiyaligida yunilgan, yana shu tomosha teatron deb atalgan. Ochiq va katta teatrda aktyorlar mimikasi va kiyimlarini aniq ko'rib bo'lmas edi. Shu boisdan aktyorlar sahnaga uzun tantanali kiyim va niqoblarda va aktyor gavdasini baland qilish uchun baland poshnali oyoq kiyim-koturnada chiqar edilar. Teart tomoshalari mart oxiri aprel boshlarida ko'rsatilar edi.

Attika tragediyasining shon-shuhrati er. avv. V asrning buyuk shoirlari- Esxil (er. avv. 525-456-yillar), Sofokl (er, avv. 496-406-yillar) va Yevripid (er. avv. 480-406-yillar) ijodiyoti bilan bog'liq edi. Esxil 80 ga yaqin tragediya yozdi, undan bizgacha faqat 7 tasi yetib kelgan. Afinani gullab-yashnagan davrida yashagan Sofokl aytishlariga ko'ra 120 tragediya yozgan, undan bizgacha faqat 7 tasi yetib kelgan. Uchinchi buyuk tragik bo'lgan Yevripid 90 tra tragediya yozgan bo'lib, undan 18 tasi saqlanib qolgan. Esxilning "Forslar", "Orestiya", "Zanjirband Prometey", sofoklning "Antigona", "Shoh Edip", "Elektra", Yevripidning "Medeya", "Ippollit", "Vakxankalar", "Tavridadagi Iffegeniya", "Fedra", "Troyalik ayollar" kabi tragediyalari chuqur falsafiy-ahloqiy mazmunga ega bo'lib, yunon fuqarolarining tarbiyasiga va dunyoqarashiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan.

Attika teatrida tragediyadan tashqari komediya janri ham keng tarqalgan edi. Bizgacha etib kelgan komediyalarning ko'pchiligi Aristofan qalamiga mansubdir. Aristofonning "Tinchlik", "Axaryalilar", "Lisistrat", "Suvoriylar", "Qurbaqalar" va "Bulutlar" komediyalarida er. avv. V asr yunon dunyosining siyosiy ziddiyatlari xajv qilinadi.

5. Notiqlik san'ati

Yunon shahar-davlatlarida demokratik tartib qoidalarini o'rnatilishi, fuqorolarni xalq yig'ini, sud ishlarida faol ishtiroki notiqlik san'atini rivojlanishiga sabab bo'ldi. Sudda so'zlanadigan nutqlar keng qiziqish uyg'otdi. Qadimgi mifologiya qahramonlari hikoyasiga yoki maqtoviga bag'ishlab tuzilgan namunaviy nutqlar keng tarqalgan. Er. avv. V-IV asr boshlarida taniqli afinalik sud notig'i Lisiy shuhrat qozondi. Ikkinchi bir mashhur notiq Isokrat edi. Er. avv. 391 yilda Isokrat notiqlik san'ati maktabini ochdi. Isokratning bu maktabida mashhur notiqlik Demosfen, Giperin, Esxin, Likurg va tarixchilar Feopomp, Efor, Filistlar etishib chiqdilar. Isokrat kuchli ovozga ega bo'lmaganligi sababli omma oldida kam nutq so'zlar edi. U siyosiy targ'ibot olib bordi. Afina Periklgacha bo'lgan aristokrat tuzumini maktab, publisistik to'plamlarni tarqatdi U o'tmishni maktab, yunonlarni Filip Makedonskiy atrofida jipslashib sharq eski dushman-Eron ustiga yurishga chaqirdi. Ehtimol u Makedoniyning kuchayishi Yunonistonga

qanday xavf tug'dirishini bilmagan edi. Afsonaga ko'ra yunonlarning Xeroniya yonida mag'lubiyatdan so'ng er. avv. 337-yil Isokrat o'zini ochlikdan o'ldiradi.

Isokratning eng yaxshi o'quvchilaridan biri Demosfen Afinadagi antimakedon guruhning murossasiz rahbari edi. Demosfen boshidayoq Makedoniyaning kuchayishi Afina demokratiyasi va mustaqilligi uchun xalokatli ekanligini ko'ra bilgan edi.

6. Me'morchilik, Haykaltaroshlik

Yunon –fors urushlaridan so'ng Afrika juda katta miqdorda moliyaviy mablag'larga ega bo'ldi. Attika Pentelikonida marmar qazish boshlandi va bu me'morchilik san'atining ravnaqiga yo'l ochdi. Afinadan tashqari Yunonistonning boshqa viloyatlarida Janubiy Italiya va Sitsiliyada (Agrigentdagi Zevs ibodatxonasi, Pestdagi olti ustunlik Poseydon ibodatxonasi) er.avv. V asrning ikkinchi yarmida ajoyib me'morchilik inshootlari bino qilindi.

Ayniqsa Perikl davrida Afinada yigirma yil ichida ulug'vor inshootlar barpo qilindi. Parfenon, Propiley, G'olib Afina va keyinroq Erexteyon kabi ioniy, korinf va doriy uslublarida qurilgan inshootlar me'morchilik san'atining mo'jizalari edi. Parfenonning quruvchilari Iktin va Kallikrat nafislik

va ulug'vorlikni uyg'unlashtirishga erishdilar. Akropol darvozalari qurishda Mnesiklet (er. avv. 438-432 yillar) ioniy va doriy ustunlarini yonma-yon qo'lladi. Peloponnes urushlari davrida ioniy an'analariga asoslangan Erex Teyon quriladi.

Er. avv. V asrning 70 yillaridan boshlab haykaltaroshlik san'ati gullab-yashnadi. Buyuk haykaltarosh Fidiy Afina va Zevs haykallarini yaratdi. Ma'buda Afinaning 12 metrli haykalini yasashda fil suyagi va oltindan foydalanildi. Ma'buda Afina Akropolning eng baland joyiga qo'yilgan bo'lib, uning quyoshda yaraqlagan nayzasi uzoqdan ko'rinib kemalar uchun mayoq bo'lib xizmat qilgan. Fidiyning mashhur asarlaridan biri Olimpiyalik Zevsning ulkan haykali Olimpiyadagi Zevs ibodatxonasiga qo'yilgan edi. Mashhur haykaltarosh Miron "Diskobol" haykali bilan o'zini nomini abadiylashtirdi. Klassik yunon haykaltaroshligining yorqin vakillaridan biri argoslik Poliklet edi. Uning Diodumen asari noyob san'at namunasi edi. Yunon haykaltaroshlari inson gavdasini uyg'unligi nuqtasini qidirar edilar. Poliklet bu nuqtani izlar edilar. Poliklet qonuniga ko'ra haykal tovonining uzunligi gavdaning $\frac{1}{6}$ qismini, boshining uzunligi $\frac{1}{8}$ qismini tashkil qilishi kerak edi. Bu va boshqa nisbatlar "Dorifor" haykalida qat'iy rioya qilingan. Poliklet qonuni yuz yil davomida haykaltaroshlik san'atida qonun sifatida amal qilib keldi.

Er. avv. V asrda Praksitelning “Germeys chaqaloq Dionis bilan”, “Knidlik Afrodita”, “Kaltakesakni o’ldirayotgan Apollon” haykallarida nafislik, go’zallik yaqqol aks etadi. Er. avv. IV asrda polis tizimining tushkunligi davrida haykaltaroshlikda qahramonlik mavzusidan uzoqlashib, insonni ichki ruhiy dunyosini ko’rsatish asosiy yo’nalish bo’ldi. Shu davrning mashhur haykaltaroshlaridan Skopas, Praksitel va Lisipp (Makedoniyalik Iskandarning saroy haykaltaroshi)larni aytish mumkin. Er. avv. IV asrda yashagan haykaltarosh Lisipp Makedoniyalik Iskandarning byustini yaratdi. Lisipp haykaltaroshlik san’atida Poliklet qonunini o’rniga yangi qonunni tadbiq qildi.

Tasviriy san’at taraqqiyotini vazalar tasviri orqali yaqqol tasavvur qilish mumkin. Bu san’at janrda sikion maktabi, afina maktabi shakllangan edi. Kundalik hayotda mifologiyadan olingan tasvirlar ko’plab uchraydi. Birinchi mashhur yunon rassomi Tasoslik Poliklet faqat to’rt rang oq, qora, qizil va sariqni ishlatgan.

Klassik davrda yunon tasviriy san’atining eng mashhur namoyondalaridan biri Polignot ulkan ko’p figurali kompozitsiyalar ustasi edi. Afinalik Apollodor tasviriy san’atda yorug’lik soyasini kashf qildi. U bo’yoq bilan chizgan ko’pgina vazalar bizgacha yetib kelgan. Bu davrdagi Zevksid va Parrasiy, Apellis

(Iskandarning saroy rassomi), Nikiylar tasviriy san'at janrida yorqin iz qoldirdilar.

7.Tibbiyot va aniq fanlar

Er. avv. V asr ikkinchi yarmidan koxinlar tibbiyoti o'rniga, aniq kuzatishlarga asoslangan vrachlarning tibbiyoti vujudga keldi. Bu davrda mashhur yunon vrachi Gippokratning tibbiyot maktabi paydo bo'ldi. Gippokrat "Tibbiyotning otasi" sifatida shuhrat qozondi. Uning maktabida tabiblar tajriba, kuzatish usuliga tayanib, tez va to'g'ri tashxiz qo'yishga harakat qildilar va davolashda dieta, gigiena kabi usullarni keng qo'lladilar.

Apolloniyalik Diogen qon aylanish tizimini yaxshi o'rgandi. Krotonlik Alkmeon kasalliklarning manbai inson organizmidagi suyaklarning mutanosibligining buzilishi deb ko'rsatdi. O'sha davr tibbiy bilimlari to'g'risida 53 traktatdan iborat "Gippokrat korpusi" deb ataladigan tibbiy to'plamlar orqali ma'lumot olish mumkin.

Aniq fanlar to'g'risida ma'lumotlar juda kam. Afinalik astronom matematik Meton quyosh soatini yasagani, taqvimni isloh qilgani to'g'risidagi ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan.

Tayanch iboralar

Gippokrat "Tibbiyotning otasi", appoloniyalik Diogen, "Gippokrat korpusi", Meton quyosh soati,

lirika, Tragediya (“Echkilar qo’shig’i”), Dionis, buyuk Dionisiy bayramlari, aktyor, Attika teatri, “Satirik dramasi”, Sofokl, Yevripid, Esxil, “Orestiya”, Aritofaon, Agrigentdagi Zevs ibodatxonasi, Parfenon, Propiley, G’olib Afina, Erexteyon, Iktin, Kallikrat, Mnesiklet, Fidiy, ma’buda Afinaning 12 metrli haykali, Poliklet, “Dorifor”, rassom Appolodor, Fukidid, Ksenofond, “Anabasis”, “Lakedemon politi”, “Kropediya”, “Daromadlar to’g’risida”, Giperin, Esxin, Likurg, Feopomp, Efor, Filist, Isokrat, antimakedon guruh, Demosfen, Praksitelning “Germes chaqaloq Dionis bilan”, “Knidlik atrofida”, “Kaltakesakni o’ldirayotgan Appolon” haykallari, aheyya ittifoqi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент 1998.

Бойназаров Ф. А. Кадимги дунё тарихи. Тошкент 2004.

N.N.Pikus, Yu.S.Krushkol “Qadimgi dunyo tarixi” 2 tom Toshkent 1978 yil.

Античная драма. М., 1970.

Антология мировой философии. М., 1969, т. I, ч. I.

Виц Б. Б. Демокрит. М., 1979.

История древнего мира/Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М., 1983, т. II, лекция 14.

Каллистов Д. П. Очерки истории античного театра. М., 1969.

Лурье С.Я. Демокрит. Л., 1970.

Нерсисянц В. С. Сократ. М., 1977.

Ривкин Б. И. В долине Алфея. Олимпийские игры в искусстве Древней Греции. М., 1969

Рожанский И.Д. Развитие естествознания в эпоху античности. М., 1979.

Фролов Э. Д. Факел Прометея. Л., 1981.

Ярхо В. Н. У истоков европейской комедии. М., 1979.

Колпинский Ю. Д. Скульптура древней Эллады. М., 1963.

11-mavzu. Rim tarixiga kirish. Italiya va uning qadimgi aholisi

Reja

- 1. Apennin yarim oroli va uning aholisi**
- 2. Qadimgi Rim tarixi manbalari**
- 3. Rim tarixini davrlashtirish**
- 4. Apennin yarim orolining qadimgi aholisi**

1. Apennin yarim oroli va uning aholisi

Qadimgi Italiya (yunoncha “buzoqlar mamlakati”) deb dastlab o’zining sero’t yaylov-o’tloqlari bilan

ma'lum bo'lgan Apennin yarim oroli janubi aytilgan. Apennin yarim oroli o'rtayerdengizi dunyosining eng markazida joylashgan bo'lib, qadimda qulay geografik va iqlim shart-sharoitlariga ega edi. Italiyani sharqdan, janub va g'arbdan Ligur, Tirren, Ioniya va Adriatika dengizlari o'rab, uni O'rtayerdengizining barcha mamlakatlari bilan bog'lagan edi. Er. avv. I ming yillikda Italiyaning shimoliy hududlari mo'tadil iqlim zonasida bo'lib, Apennin yarim orolning qolgan hududlari iqlimi iliq va yumshoq edi. Shimolda uning tabiiy chegaralari Alp tog'lari, janubda Messin qo'ltig'I uni Sitsiliyadan ajratib turar edi. Italiyaning g'arbiy qirg'og'i qulay buxtalarga boy bo'lkib, dengizchilik va savdoni rivojlanishiga turtki berdi.

Italiyaning ko'pgina qismini tog'lar egallaydi, faqatgina 20% hududi tekisliklardan iborat. Etruriya, Kampaniya va Apuliyaning unumdor yerlari Latsiya tekisligi va Po vodiysi dehqonchilik uchun qulay bo'lganligi uchun bu yerda tariq, bug'doy, polba ekilgan, bog'dorchilik zaytun daraxtlari va uzumchilik bilan shug'ullanganlar. Qadimgi Italiya suv va o'rmonlarga boy edi. Qadimda foydali qazilmalar ko'p emas edi: temir, mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, qurilish toshi, marmar, loy, tuz.

Qadimgi Italiyani 3 qismga bo'lish qabul qilingan: Shimoliy (Liguriya, Alp orti galliyasi va Venetsiya), o'rta (Etruriya, Latsiya. Kampaniya, Umbriya, Pitsen

va Samniy) va janubiy (Apuliya, Kalabriya, Lukaniya va Bruttia).

Apennin tog'lari janubiy sharqqa cho'zilib borib Arelin tumanida Adriatik dengizigacha yetib boradi, yarim orolning shimoliy qismi markaziy va janubiy qismidan ajratib turadi. Uning shimoliy iqlimi o'rta Evropa iqlimiga yaqinroq. Yarim orolning bu qismi juda hosildor bo'lib keyinchalik Italiya deb atala boshlandi. Dastlab bu nom yunonlar Italiya deb atagan aholi yashagan Kalabriyaning janubiy tumanlariga nisbatan aytilgan. Er. avv. V asrda Po vodiysiga gallar ko'chib kelib, u erdan etrusklarni siqib chiqardilar. Shu sababli bu o'lka Rimda "Tsizlal'p galliyasi" deb nom oldi. U sispadan Galliyasi Poning o'ng qirg'og'i va tarnspadan Galliyasi (daryodan shimol tomondagi viloyat) ni o'z ichiga oladi. Italiyani o'zi Apennin janubidan boshlanadi. Markaziy Italiyani G'arbiy qismi madaniyat tarixida o'z er tuzilishiga ko'ra muxim rol' o'ynadi. Bu erda etrusk (hozirgi Florentsiya), latin markazi Rim, Kampaniya (Kapuya va Neapol bilan) kabi uch tekislik etadi. Bu erdan kemachilik uchun qirg'oqlari qulay tabiiy portlari bo'lgan Tibr daryosi oqib o'tadi.

Latin tekisligining markazida Tibr daryosi va shimoliy sharqdan sabin, sharqdan Alban, janubdan Vol'sk tog'lari bilan o'rab turishi yarim orol tarixida latin xalqlarini yuksalishiga sabab bo'ladi. Italiyani sharqiy qismi tog'lik bo'lib, janubga tomon mars,

piligin, marrusen, vistenlar vatani yovvoyi sabin tog'lari cho'zilib ketadi. Undan so'ng Samnit tepaliklari etadi.

Janubiy Italiyaning g'arbiy qismida samnitlarga qarindosh tog'li qabilalar joylashgan tog'lik Lukaniya va Bruttia yotadi. Sharqiy qismida suvsiz Apuliya va Kalabriya viloyatlari bo'lib bu erda Tarent qo'ltig'i orqali Yunonistondan kolonistlar kelgan. Bu erda Tarent, Regey, Kroton, Metapont, Posidoniya, Eleya kabi ko'p sonli yunon koloniyalari barpo etilib buyuk Yunoniston deb atalgan.

Qadimgi Rim tarixida Sitsiliya oroli madaniyati muhim o'rin tutadi. Orolni sharqiy va janubiy hududlarini yunonlar egalladilar. Bu erga ilgariroq finikiyaliklar kelib Panorm (hozirgi Palermo) va Lilibey (hozirgi Marsala) shaharlariga asos soldilar. Qadimdan Italiyada apelsin va limon daraxtlari o'stirilgan. Italiyaga xurmo va anorni karfagenliklar olib keldilar. Yunonistonga qaraganda Italiyada hosildor yerlar ko'proq. Ayniqsa Po vodiysi, Kampaniya, viloyati tsikurn va falern navli vinolari bilan mashhur edi. Italiyada dehqonchilik uchun juda ko'p botqoq yerlar quritilib, sun'iy sug'orish ishlari amalga oshirildi. Bu ishning moxir ustasi etrusklar edi. Mamlakatda metal juda kam bo'lgani uchun u chetdan olib kelingan. Faqat Etruriyadan mis va qo'rg'oshin, El'ba orolida temir qazib olingan.

Metalga ishlov berishda etrusklar katta yutuqlarga erishdilar.

2. Qadimgi Rim tarixi manbalari

Qadimgi Rim tarixini an'anaviy xronologik chegarasi Rim shahrini barpo qilinishi 754 – 753 yillardan boshlanib, G'arbiy Rim imperiyasining qulashi 476 yil bilan tugallanadi. Rim tarixini o'rganishda turli xil manbalar: Rim va Yunon tarixchilarining asarlari, tabiiy, ilmiy va badiiy adabiyot, huquqiy yodgorliklar, arxeologiya, epigrafika, numizmatika va papirologiya ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Qadimgi Rim tarixi bo'yicha moddiy manbalar xilma-xil bo'lib, Italiyaning paleolit va neolit davridan dalolat beradigan tosh qurollar, sopol idishlar, qoyatosh tasvirlari mavjud. Shimoliy va o'rta Italiyada etrusk madaniyatiga tegishli bo'lgan sog'onalar, uy-joy ibodatxona qoldiqlari topilgan. Rim shahrining o'zida palatin, eskvilin va boshqa tepaliklarda hamda forumda ko'p sonli qabrlar, ibodatxona poydevorlari, ona bo'rining jez haykali, Serviy tulliy davridagi shahar devori qoldiqlari qazib ochilgan. Italiyaning boshqa shaharlarida ko'p sonli arxeologik yodgorliklar mavjud. Jumladan eramizning 79-yilida vulqon otilishi natijasida kul ostiga qolib ketgan Pompeya va Gerkulanum shaharlari arxeologlar tomonidan to'la qazib ochilgan.

Bu shaharlardagi ko'chalar, uylar, ibodatxonalar to'laligicha saqlanib qolgan va eramizdan avvalgi birinchi ming yillikdan eramizning II asrigacha mavjud bo'lgan shahar me'morchiligi to'g'risida boy ma'lumotlar beradi.

Moddiy madaniyat yodgorliklarida ba'zida yozuvlar ko'p bo'lgan. Qazib ochilgan inshootlardan etrusk, latin, yunon yozuvlari topilgan. Bu yozuvlar bino devorlari, sopol idishlarda va toshlarga bitilgan. Rim tarixi bo'yicha eng qimmatli manbalardan biri bu yozma adabiyotdir. Er. avv. III asrdan boshlanib Rim xalqaro siyosatda yetakchi rol o'ynashi bilan uning tarixi to'g'risida boy ma'lumotlar to'plana boshlandi.

Er. avv. II asrda Polibiy kabi yunon yozuvchilarining asarlari Rim tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Rimdagi fuqarolar urushi davri Gay Sallyustiy Krispning tarixiy monografiyalarida aks etdi. Rim respublikasini so'ngi davridagi yirik siyosiy arboblar Tsitseron va Tsezarning asarlari, ilk imperiya davrida Tit Liviyning Rim tarixi, eramizning I asrida Velley Patirkulning ham shu nomdagi asarlari yaratildi. Liviy tarixida Rimning ichki va tashqi siyosati, diniy hayoti to'g'risida boy ma'lumotlar berilgan. Velley Patirkulning ikki jildli asarida Rim butun dunyo tarixi markazi sifatida tasvirlangan.

Er. avv. I asr so'ngida Rimda yashagan yunon galikarnaslik Dionisiyning "Rim qadimiyatlari "

nomli 20 kitobida Rimning ilk etnik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy tarixi batafsil tasvirlanadi. Bu kitoblardan 9 tasi to'la saqlanib qolgan bo'lib, er. avv. 442-yilgacha bo'lgan voqealar bayon qilinadi.

Rim tarixshunosligining eng yirik vakili Tatsit (eramizning I asrining 2-yarmi, I asrning boshlari) asarlarida eramizning I asridagi voqealar va Rim tarixiga oid german qabilalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

II-III asrlar tarixiga oid asarlar to'la saqlanmagan. Ularni ichida IV asrda tuzilgan "Avgustlar tarixi yozuvchilari", "imperatorlar tarjimai hollari" kabi to'plamlarni ko'rsatish mumkin. So'nggi imperiyaning yirik tarixchisi Ammian Martsellin asarlarida tarixiy voqealar eramizning 378 yilgacha bayon qilingan. Qadimgi Rim tarixi bo'yicha muhim ma'lumotlar yunon mualliflari: Plutarx, Appian(II asr), Dion Kassiy (III asr) asarlarida mavjud.

Bundan tashqari tarixiy voqealarni borishini tiklash uchun Askoniy Pidian (eramizning I asri), Lutsiy Anney Flor (II asr) Evtropiy (IV asr) kabi imperiya davri yozuvchilarining yirik asarlari, har xil kompendiyalar, yozuvchilarning yirik asarlari, xronografiyalar va obzorlarni ko'rsatish mumkin.

Rim shahrining arxeologik yodgorliklari alohida ahamiyatga ega. Bu yerdan topilgan qabrlar, uy – joylar, jamoat binolari, mudofaa devorlari, Rim forumi, suv quvurlari muhim arxeologik manba bo'lib

xizmat qildi. Italiyalik arxeologlar hozirgi kungacha bu yodgorliklarni tarixiy-madaniy jihatdan to'la tadqiq qilib, Rim tarixini qayta tiklashda ilmiy jihatdan qimmatli bo'lgan 100 ga yaqin tadqiqotlarni e'lon qildilar.

Rimning etrusklar davri, respublika imperiya davrlari, diniy hayoti bo'yicha qimmatli ma'lumotlar qadimgi kohinlar kollegiya jadvallari, qabrtosh yozuvlari, nasroniy dini kitoblari, nasroniy tarixchilarning asarlari orqali bilish olish mumkin.

Rim davlatiga oid davlat aktlari, senat qarorlari, va sud hujjatlari Rim kalendari kabi tarixiy hujjatlar mavjud. Rim mifologiyasi, falsafa, adabiyot, komediya kabi yozma yodgorliklari bizgacha juda katta miqyosda yetib kelgan. Shu bilan birga Rim imperiyasi qaramog'ida bo'lgan Italiyadan tashqari Yevropaning boshqa hududlarida, Osiyo, Afrikada ko'p miqdorda memoriy inshootlar: saroy-ibodatxona, mudofaa inshootlari qoldiqlari, ko'priklar, portlar saqlanib qolgan.

3. Rim tarixini davrlashtirish

Rivoyatlarga ko'ra Rim shahriga er. avv. 753-yil 21-aprelda asos solingan. "Qadimgi Rim" tushunchasi o'n ikki asrdan ortiqroq tarixni o'z ichiga olgan (er. avv. 753-yil 21-apreldan boshlanib, eramizning 476-yil 23-avgustida G'arbiy Rim imperiyasining halokati bilan tugallandi) davlat

jamiyat va sivilizatsiyani o'z ichiga oladi. Boshida uncha katta polis bo'lmagan Rim er. avv. 265-yilga kelib, butun Italiyani o'ziga bo'ysundirdi, er. avv. II asr o'rtalarida eng qudratli o'rtayerdengizi davlatiga aylandi. Eramizning I-II asrlariga kelib, O'rta yer dengizi qadimgi sivilizatsiyalarini ulkan madaniy merosini o'zlashtirgan bepoyon imperiya bo'ldi. Jahon tarixida antik madaniyatning buyuk yutuqlarini qabul qilgan, o'zlashtirgan va keyingi avlodlarga yetkazgan davlat va jamiyat sifatida Qadimgi Rimning muhim o'rni belgilanadi. Qadimgi Rim davlati va jamiyati tarixi uzluksiz taraqqiyot jarayonida bo'lgan iqtisodiy-siyosiy, madaniy va ijtimoiy voqelikdir.

Rim tarixi uning taraqqiyotini belgilovchi tarixiy jarayonlarga ko'ra olti davrga bo'linadi:

Podsho Rimi (er. avv. VIII-VI asrlar). Bu vaqtda urug' qabila munosabatlari, tuzilmalari yemiriladi, ilk sinfiy jamiyat paydo bo'ladi va Rimning bo'lajak siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida asos bo'lib xizmat qilgan ilk davlat muassasalari shakllanadi;

Ilk respublika davri (er. avv. V-III asrlar). U Italiyada quldorlik jamiyati va davlatining intensiv taraqqiyoti bilan belgilanadi;

So'ngi respublika davri (er. avv. II-I asrlar). Bu vaqtda klassik qulchilik shakllanadigan Rim o'rtayerdengizi davlati tashkil topadi;

Ilk imperiya yoki printsipat (eramizning I-II asrlari). Bu davr Rim imperiyasining oltin davri, O'rta- yer dengizi anticivilizatsiyasining gullab-yashnashi, iqdisodiyot va madaniyatning o'sishi bilan belgilanadi;

Umumiy tushkunlik Rim imperiyasining yemirilish xavfi (eramizning III asri). Bu davrda Rim jamiyatining barcha tuzilmalarida kuchli tushkunlik belgilari yaqqol ko'rinadi va Rim davlatchiligining halokati xavfi tug'iladi;

So'ngi Rim imperiyasi yoki Dominat (eramizning IV-V asrlari). Bu davr quldorlik jamiyatining yemirilishi, uning bag'rida feodalizmning ilk belgilarini shakllanishi va g'arbiy Rim imperiyasini qulashi bilan belgilanadi.

4. Apennin yarim orolining qadimgi aholisi

Arxeologik qazishmalar Italiyada odamlar paleolit davrida joylashganini tasdiqlaydi. Ular dastlab g'orlarda yashaganlar va ovchilik bilan shug'ullanganlar. Er. avv. 1800 yillar atrofida Apennin yarim orollariga shimoldan yangi qabilalar kelib o'rtnashdilar. Ular bilan Terra – Marra (italyancha-“qora unumdor yer”) dehqonchilik madaniyatini olib keldilar. Bu qabilalar suvdan

ko'tarilgan ustunlarda qurilgan yoki uylarda yashaganlar to'g'ridan – to'g'ri qirg'oqda qurilgan. Keyinchalik bu madaniyatning vakillari latin, samnit, umbrlar qabilalariga bo'linib ketdilar.

Er. avv. 1000 yilliklar atrofida qabilalarning yangi to'lqini Villan madaniyatini (Bolqoniya yaqinidagi joy nomi bo'yicha) olib keldilar. Bu madaniyat vakillari o'lik mayitlarni gulxanda yoqib, kulini maxsus idishlarda saqlar edilar.

Er. avv. VIII asrda Italiyada ikki til guruhida so'zlaydigan latin – sikull, sabin-umbrlar tashkil qildilar. Latinlar dastlab qadimgi Latsiya hududida yashadilar. Umbrlar Tibrning yuqori qismida samnitlar togli Samnit viloyatida, shimoliy Kampaniya, Apuliya, Lukaniya va Bruttiyada yashadilar. Volsklar tili umbrlar va sabin qabilalariga yaqin bo'lgan Volsk hududida latinlardan janubda yashadilar.

Aterna daryosining so'l qirg'og'ida vestin va marusin qabilalari joylashdilar. Ularning ijtimoiy munosabatlari mutlaqo ibtidoiy edi. Italiyaliklar kelishigacha mamlakatni shimoli-g'arbidagi ligurlar italiyaliklar kelishigacha eng qadimgi tub joy aholisi edi. Jez davri boshlarida kelgindi hind-yevropa qabilalari ligurlarni Italiyaning shimoliy g'arbiga siqib chiqardilar. Italiyada joylashgan sikan va sikunlar ham ibtidoiy hayot kechirar edilar. Ular dastlab Sitsiliyada yashar edilar. Keyinchalik ularni Finikiya

va yunon kolonistlari orol ichkarisiga siqib chiqardilar. Bu davrda Italiya hududida finikiyaliklar va etrusklar qaram kishilar mehnatidan foydalanib jamiyat taraqqiyotida yuqori darajaga erishganlar. Er. avv. I ming yillikda yarim orolning aholisini asosiy qismini hind-yevropa qabilalari bo'lgan italiklar, illiriyaliklar va yunonlar tashkil qildi.

Yunonlar ilk bor Italiyaga er. avv. II ming yillikda paydo bo'ldilar. Er. avv. VIII asrda Janubiy Italiya va Sitsiliyada ko'plab yunon koloniyalari barpo qilina boshlandi. Janubiy Italiyada shunday koloniyalardan Lokri, Sibaris, Tarent va Kroton, Sitsiliyada esa Sirakuza, Gela va Akragant koloniyalariga asos solindi. Yunonlar dehqonchilik, chorvachilik va vositachi savdo bilan shug'ullandilar. Yunon koloniyalarida savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik gullab yashnadi. Bu koloniyalar o'z ona vatanlari Bolqon Yunonistoni, Kichik Osiyo va boshqa hududlar bilan faol savdo aloqalarini yo'lga qo'ydilar. Vaqt o'tishi bilan bu hudud buyuk Yunoniston nomini oldi. Yunon koloniyalarida ijtimoiy-siyosiy hayot keskin ziddiyatli edi. Yunonlarning ilg'or ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari, polis tuzumi, madaniy turmush tarzi mahalliy qabilalarni tarixiy taraqqiyot jarayoniga ta'sir qilib, ularda ilk sinfiy jamiyat va davlat tashkilotini shakllanish jarayonini tezlashtirdi. Tarentlik Liviy Andronik Rim adabiyotining asoschilaridan biri hisoblanadi.

Er. avv. I ming yillik o'rtalarida Po vodiysida kel't qabilalari o'rnamashdilar. Ular bosh kiyimlarini xo'roz patlari bilan bezar edilar, shu sababli Rimliklar ularni gall (latincha gallus-"xo'roz") deb atadilar. Er. avv. VI asrdan boshlab Sitsiliya va Italiyaga finikiyaliklar kela boshladilar.

Er. avv. III asrda Italiya hududi Rim istilolari natijasida yagona davlatga birlashdi. Natijada bu yerda yashagan turli qabila va xalqlar bir-biri bilan yaqinlashib romanlashish jarayonini boshdan kechirdi. Er. avv. I asrga kelib latin tilida so'zlashadigan yagona italiyan xalqi shakllandi. Shu davrdan boshlab mamlakat Italiya deb atala boshlandi.

Tayanch iboralar

"Buzoqlar mamlakati", Apennin yarim oroli, Latin tekisligi, sabin, Vol'sk, samnit, apelsin, limon, Rim, 754 – 753 yillar, palatin, eskvilin, Pompeya, Gerkulanum, latin,, Gay Sallyustiy Krisp, Tit Liviy, Vellei Patirkul, Dionisiyning "Rim qadimiyatlari " nomli 20 kitobi, Tatsit, Terra – Marra, Villan madaniyati, Umbr, hind-yevropa qabilalari, gall.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент 1998.

Бойназаров Ф. А. Кадимги дунё тарихи. Тошкент 2004.

Хрестоматия по истории Древнего Рима/Под ред. С. Л. Утченко. М., 1962.

Веллей Патеркул. Римская история/Пер. А. И. Немировского и М. Ф.

Дашковой.-Вестник древней истории, 1983, № 4; 1984, № 1-4.

Луций Анней Флор. Эпитомы.-В кн.: Немировский А. И., Дашкова М. Ф.

Луций Анней Флор – историк Древнего Рима. Воронеж, 1977, с. 41–162.

12-mavzu. Qadimgi Rim madaniyati

Reja

1. Din

2. Huquq

3. Adabiyot

4. Me'morchilik va haykaltaroshlik

5. Ta'lim va fan

6. Tarix

1. Din

Rimliklarning an'anaviy e'tiqodida totemizm, fetishizm va animizmning qoldiqlari mavjud edi. Rim dinida urug' va oila e'tiqodlari muhim o'rin tutar edi. Har bir uyda oila e'tiqodini markazi o'choq, bosh

oilaning otasi kohin edi. Har bir kishida o'zining ruhi, homiysi bo'lib, erkaklarda geniy, ayollarda yunona edi. Rimliklarning e'tiqodiga ko'ra vafot etgan ajdodlar xudo-homiylar bo'lar edi.

Rimliklarda har biri qandaydir bir aniq funksiyani bajaradigan kichik xudolar juda ko'p edi. Misol uchun xudo Forkul uy eshigini qo'riqchisi, Liment ostonani, Kardia eshik zulfinlarini qo'riqchisi edi. Lekin asosiy e'tiqod qilinadigan qudratli xudolar alohida o'rin rutar edi. Ularni orasida eng birinchisi chaqmoq xudosi Yupiter bo'lib, uning ibodatxonasi Kapitoliyda Tarkviniy Mag'rur davrida qurilgan edi. Uning xotini Yunona nikoh va onalik hamda ayollar homiysi edi. Ularning qizi Minerva-hunar, san'at va urushlar ma'budasi; Vesta-fuqarolik jamoasi homiysi, uy o'chog'i ma'budasi; Mars-urush xudosi; Yanus-o'tmish va kelajak, kirish va chiqish. boshlanish va tugallanish ikkiyuzlamachilik xudosi; Venera-sevgi va hosildorlik ma'budasi; Serera-ekinlar va hosil ma'budasi; Neptun-dengiz xudosi; Merkuriy-savdo va o'g'rilar homiysi; Vulqon-temirchilar xudosi; Pluton-narigi dunyo qorong'ulik xudosi; Baxus-vinochilik xudosi; Diana-oy va ovchilik xudosi; Silvana-o'rmon xudosi va boshqalar.

Rim e'tiqodiga o'z vaqtida etrusk va yunon e'tiqodi qarashlari ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Yunona, Minerva, Vulqon. Etrusklardan hayvonlarning ichki a'zolariga qarab fol ochish o'zlashtirib olingan edi.

Er. avv. III asrdan boshlab rimliklar o'z xudolarini yunon xudolari bilan: Yupiterni Zevs bilan, Yunonani Gera bilan, Minervani Afina bilan, Marsni Ares bilan Venerani Afrodita bilan, Sererani Demetra bilan, Merkuriyni Germes bilan, Bahusni Diones bilan tenglashtirgan edilar. Rim e'tiqodi diniy qonun-qoidalariga rasman rioya qilish bilan cheklangan bo'lib, chuqur diniy his-tuyg'udan mutlaq mahrum edi. Kohinlar odamlar va xudolar o'rtasidagi vositachi rolni o'ynar edilar. Er. avv. III-I asrlarda Italiyaga sharqdan Seraps, Isida, Mitra va boshqa diniy e'tiqodlar kirib keldi.

Davlat hokimiyati diniy e'tiqodga katta e'tibor berar edi. Kohinlar davlat xizmatchilari hisoblanib, lekin hech qachon qadimgi sharqdagidek alohida toifaga birlashmagan edilar. Rimda bir qancha kohinlik kollegiyalari mavjud edi. Kohinlar elitasiga oliy pontifik (barcha ilohiy va insoniy ishlar sudyasi), pontifiklar kollegiyasini bevosita rahbari va uch bosh flamin (ular Yupiter, Mars va Kvelin e'tiqodlarini boshqarar edilar)dan iborat edi. Pontifiklar dastlab 6 ta bo'lib Tsezar davrida 16 taga yetdi, ular diniy marosimlarni qat'iy bajarilishini nazorat qilar edilar. Oliy pontifik taqvim tuzilib, diniy bayramlarni o'tkarilishiga mas'ul edi. Unga 15 flamin bo'ysunib, flaminlar alohida xudolarga qurbonlik keltirar edilar. Avgurlar fol ochish bilan shug'ullanar edilar.

Rim diniy kalendarida 70 ga yaqin bayramlar mavjud edi. Bu bayramlar, mo'l-ko'l qurbonlik keltirish, marosimlar, quvnoq bazmlar bilan tantanali o'tkazilar edi. Respublikaning oxirida bayramlar bir yilda 115 kunni tashkil qilar edi.

2. Huquq

Rim huquqi antik sivilizatsiyaning eng katta yutuqlaridan bo'lib, asrdan-asrga yuridik tafakkurning klassik namunasi bo'ldi. Rim huquqining manbalari odatdagi huquq, senat qabul qiladigan qonunlar, magistratlarning ediktleri va yuristlarning faoliyati tashkil qilar edi. Rim tarixida huquqiy normalarni kodifikatsiya qilish natijasida XII qonunlar jadvalini yaratilishi bo'ldi.

Er. avv. 366-yilda xususiy kishilar o'rtasidagi huquqiy qarama-qarshiliklarni tartibga solish uchun Rimda shahar pretori lavozimi joriy etildi. Pretorlarning yuridik amaliyotidan fuqarolik protsessual huquqi paydo bo'ldi.

I-III asrlar Rim huquqi tarixi davrida klassik davr hisoblanadi. Rim imperiyasida 212-yilgacha huquq va sud amaliyotini ikki shakli kvirit (Rim) huquqi va xalqlar huquqi mavjud edi. Bundan tashqari ba'zi provinsiyalarda mahalliy-huquqiy tizimlar va Rim noiblarining ediktleri amal qilar edi. Imperator Adrian (abadiy edikt)ini e'lon qilinishi imperiya hududida yagona huquqiy kenglikni yaratish yo'lidagi

muhim qadam bo'ldi. II asrning ikkinchi yarmida Gay 4 jilddan iborat huquq darsligi (institutsiyalar) to'plamini tayyorladi. II asr oxiri III asrning boshlarida mashhur huquqshunoslar Emiliy Papinian, Domitsiy Ul'pian va Yuliy Pavel faoliyat ko'rsatdilar.

429-438-yillar imperator Feodosiy II buyrug'i bilan "Feodosiy kodeksi" nomida imperator qonunlari to'plami tayyorlandi, 529-yilda "Yustinian kodeksi", 533-yilda "Digetslar"-rim huquqshunoslarining asarlaridan olingan ma'lumotlar to'plami 50 jildda er'lon qilindi.

3. Adabiyot

Rim adabiyotini shakllanishi va taraqqiyotida xalq og'zaki ijodi va yunon adabiy an'analari muhim o'rin egalladi. Rim adabiyoti tarixi er. avv. III asr o'rtalarida yunon janrlarida taqlid qilish bilan boshlandi. Tarentlik ozod qo'yilgan qul yunon Liviay Adronik (er. avv. 280-204-yillar) birinchi latin muallifi edi. U Gomerning "Odisseya"sini latin tiliga tarjima qildi, yunon dramalarini erkin tarjima qilish va badiiy qayta ishlash bilan shug'ullandi. Liviy Andronikdan Rim badiiy adabiyoti boshlanadi.

Uning zamondoshlari shoirlar Neviy va Enniylar edi. Giney Neviy (er. avv. 201-yilda vafot qilgan) Rim syujetlariga asoslangan birinchi tragediyalarni yaratdi, yunon mualliflari syujetlaridan o'zlashtirib dramalar yozdi. Neviy I puni urushi to'g'risida 7

jildda epik poema yozdi. Kvint Enniy (er. avv. 239-169-yillar) Rim tarixiga bag'ishlangan "Annalar" epik poemasini 18 jildda yozdi, bu shoirdan 1100 dan ortiq she'rlar meros qoldi.

Tit Maktsisy Plavt (er. avv. 250-184-yillar) birinchi Rim komediografi bo'lib, uning 130 komediyasidan 21 tasi saqlanib qolgan. Ikkinchi buyuk rim komediografi Publiy Terensiy Afrikalik (er. avv. 185-159-yillar) bo'lib, uning pyesalaridan 6 tasi bizgacha yetib kelgan.

Rimda tradegiya keng tarqalmadi. Rim tragiklari Mark Pakui (er. avv. 220-130-yillar) va Lutsiy Aksiy (er. avv. 170-90-yillar) o'z tradegiyalarini yaratish uchun buyuk yunon dramaturglarining asarlaridan foydalandilar. Rimda keng tarqalgan adabiy janr satira (she'r, masal, latifa va dialoglar aralashmasi) edi. Vaqt o'tishi bilan u bizga yaxshi tanish bo'lgan satiraga aylandi. Birinchi Rim satiriki Gay Lutsiliy (er. avv. 180-102-yillar) 30 kitobdan iborat satiralar to'plamini bunyod qildi.

Latin prozasining eng ilk namunalaridan biri Mark Portsiy Katon Kattaning (er. avv. 234-249-yillar) "Dehqonchilik to'g'risida" nomli asari edi. Uning 7 jildli Rimning qadimgi davrlaridan II puni urushigacha bo'lgan tarixan yoritilgan kitobi, tibbiyot bo'yicha traktatlari, notqlik san'atiga bag'ishlangan asarlari, 150 nutqlari saqlanib qolmagan.

So'ngi respublika davrining latin poeziyasi Tit Lukrletsiy Kar (er. avv. 95-51-yillar) va Gay Valeriy Katull (er. avv. 87-54-yillar) kabi taniqli vakillari bilan mashhur. Lukrletsiyga "Narsalarni tabiati to'g'risida" nomli 6 jildli falsafiy poema tegishli. Katull mashhur Rim liriki bo'lib, 116 she'rlaridan iborat to'plam qoldirgan.

Latin madaniyatining mashhur vakillalari Mark Terentsiy Varron (er. avv. 116-27-yillar) va Mark Tulliy Sitseron (er. avv. 106-43-yillar) adabiyot sohasida muhim iz qoldirdilar. Varron 620 jildda 74 asar muallifi bo'lgan ensiklopedist yozuvchi edi. Uning asosiy asarlari "Qadiniyatlar" (41 jild) va latin tili to'g'risida (25 jild)gi kitobda edi. Sitseron qadimda notiqlik san'atining nazariyotchisi va amaliyotchisi, davlat arbobi, huqushunos va advokat, faylasuf va fiolog tarjimon, adabiy tanqidchi, san'atshunos edi. Uning 58 siyosiy va sud sohasidagi nutqlari, 12 ta falsafiy to'plami, notiqlik san'ati bo'yicha 7 traktati, 800 xatlari, ko'pgina nutqlari va poetic asarlari mavjud bo'lgan.

Avgust davri latin poeziyasini "oltin asri" hisoblanadi. Bu davrda buyuk shoirlar Pubiy Vergiliy Maron (er. avv. 79-19-yillar), Kvint Goratsiy Flakk (er. avv. 65-8-yillar) Publiy Ovidiy Nazon (er. avv. 49-eramizning 18-yillari) yashab ijod qildilar. Vergiliy dehqonlar mehnatiga bag'ishlab 14 jildli

didaktik poema, 12 jildli “Eneyda” poemasini, “Bukolika” she’riy to’plamini yaratdi.

Goratsiy ijodini satira va munozara janrida boshladi (Epodlar, 2 jildda satiralar). Keyin esa 4 jildli “Odalar”ni , “Maktublar” kitobini, 5 jildli elegiyalarni parodiya didaktik janrida “Sevgi fani”, “Sevgi da’vosi” asarlarini 15 jildli “G’amgin elegiyalar”, 4 jildli “Pontdan maktublar” asarlarini yozdi.

Qobiliyatli lirik shoirlar Tibull (er. avv. 50-eramizning 19-yillari) va Sekst Propertsiy (er. avv. 49-15-yillar). Tibul o’zidan elegiyalarni ikki to’plamini, Propertsiya bir to’plamini qoldirdi. Oktavian Avgustni o’zi proza va she’riyatda ko’p asarlar yozdi.

Satirik janrda kichik Seneka (er. avv. 4-eramizning 65-yillari) va Petroniy Arbitr mashhur edilar.. Petroniyning mashhur romani “Satirikon” bo’lib, 20 bobidan 3 bobi qolgan. Persiy Flakk (34-62-yillar), Mark Valeriy Martsial (40-102-yillar), Detsey Yuney Yuvenal (60-127-yillar) hamda 120-190-yillarda yashagan Lukian satira janrida ajoyib asarlar yaratdilar. Bizgacha bu davrning qimmatli yodgorliklari mashhur notiqalar Dion Xrizotomning 78 nutqi, Eliy Aristidning 55 nutqi yetib kelgan.

IV asr ritorika-notiqlikning yangidan gullab yashnagan davri bo’ldi. Antik O’rtayer dengizining notiqlik maktablarida bo’lg’usi oliy amaldorlar va

xristian targ'ibotchilari tarbiyalandi. Bu davrda Afinada Gimeriy, Konstantinopolda Femistiy kabi mashhur ritorlar dars berdilar.

Eng kuchli notiq va notiqlik san'ati o'qituvchisi Libaniy edi. U Antioxiyada imperatorlar, lashkarboshilar, oliy amaldorlarga qarata u bu ijtimoiy dolzarb muammolar yuzasidan erkin nutqlar bilan murojaat qilar edi. Libaniy "Kichik Demosfen" taxallusini oldi. U imperator Yulianning ashaddiy muxlisi edi. Ko'pgina taniqli xristian targ'ibotchilari jumladan Nazianlik Grigoriy va Ioann Zlatous uning maktabidan chiqqan edilar. O'sha davrdagi Rim notiqalaridan IV asr oxirlarida oliy davlat mansablarini egallagan Kvint avremiy Simmaxni aytish mumkin.

Sarguzasht romani janriga Apuliyning "Otin eshak", "Afnis va Xloya", Geliodorning "Efiopika" asarlari mansubdir. Bu davrda dramatik janr to'la tushkunlikka uchradi. Undan faqat pantomima, atellan va mim shakllari qoldi. Bizgacha yunon klassik obrazlariga taqlid qilib yozilgan Senekani 10 tragediyasi yetib kelgan.

IV-V asrlarda poeziyada klassik namunada asarlar yaratish an'anaga aylandi. Bu davrning eng mashhur mifologik eposiga Panapolis ellinlashgan misrlik Nonning Dionis to'g'risidagi dostonini aytish mumkin. Bu asar boy fantaziya, ifodali obrazlarga ega bo'lib, epik tarzda yozilgan.

IV-V asrlarda latin shoirlari mifologiyadan tashqari tabiatni tasvirlashga jiddiy e'tibor berdilar. Ana shunday latin shoirlaridan biri Detsim Magin Avzoniy edi. U tajribali ritorik, yunon, lotin tillari va adabiyotining bilag'oni, salohiyatli shoir edi. So'ng ikki mashhur Rim shoirlari Iskandariyalik Klavdiy Klavdian, kelib chiqishi Galliyadan Klavdiy Rutimiy Namatsian o'z she'rlarida Rimga murojaat qilib, uning buyuk o'tmishi va g'alabalarini kuyladilar. Klavdian imperator Gonoriy saroyida yashab, hukmdorning yaqinlaridan biri Stilixonga bag'shlab, "Stilixonga maqtov" va "Gotlar bilan urush to'g'risida" poemasida Rimga buyuk kelajakni bashorat qildi.

4. Me'morchilik va haykaltaroshlik

Rim me'morchiligi va haykaltaroshligi yunon va etrusklarni kuchli ta'siri ostida rivojlandi. Rimliklar etrusklardan qurilish texnikasini ba'zi usullarini o'zlashtirib oldilar. Er. avv. 312-yilda Senzor Appiy Klavdiy Tseke davrida rimliklar ilk bor tosh to'shalgan Appiy yo'lini qurdilar, odatda rimliklar yo'llarni 5 qatlamli tuzilma bilan qurar edilar. O'sha 312-yilda rimlik injenerlar Rimning suv ta'minotini yaxshilash uchun arkli suv quvurlari-akveduklar qura boshladilar.

Er. avv. II asrda beton kashf qiliundi. binolar qurilishida g'isht, tuf, travertin va marmar ishlatila

boshlandi. Rim qurilish san'atining ko'p asrlik tajribasi Mark Vitruviy Polliionningf 10 jildlik "Arxitektura tog'risida" (er. avv. I asrda) asarida umumlashtirildi. Bu vaqtda Rimda ko'p qavatli uylar, ko'priklar, termalar, zafar arklari qurildi. Er. avv. 55-yilda Mars maydonida toshdan qutilgan birinchi amfiteatr "pompeya" qurildi.

Respublika davrida rimning jamoatchilik markazi forum bo'ldi. Bu yerda davlat xazinasini va arxivi (Tabulyarir), notiqalar minbari (rostra), kuriya (senat majlislari o'rni), davlat qamoqxonasi (Tullianium) binolari qurilgan edi. Ellin davrida Rim yunon haykallari va boshqa san'at asarlari bilan bezatila boshlandi. Imperiya davrida forum, ibodatxona, bazilika, portik, zafar arklari, memorial kollonlar va otliq haykallari bilan bezatildi. Ularning ichida xashamatli Trayan kolonnasi va forumi ajralib turadi. Rim va boshqa shaharlarda termalar-basseyn, gimnastika zallari, park va kutubxonalarini bo'lgan hashamatli jamoa hammomlari ko'plab bunyod qilindi. Imperator termalarida tasviriy san'at va haykaltaroshlikning eng yaxshi namunalari quyitiladi edi. Rimda eng katta va hashamatli termalarni imperator Karakalla qurgan edi. Uning maydoni 12 ga. bo'lib, bir vaqtni o'zida 1600 kishi yuvinishi mumkin edi.

Imperiyada jami uzunligi 80 ming km. bo'lgan 372 yo'l bor edi. Dengiz portlari, gavanlar yaxshi jixozlangan edi. Fortifikatsiya inshootlari ham

mustahkam bunyod qilinib, muntazam ta'mirlab turilar edi.

Boy rimliklarning hashamatli saroylari marmar kolonnalar, san'at asarlari, mozaika, haykallar bilan bezatilgan va isitgichlarga ega edi. Kambag'al fuqarolar esa ko'p qavatli hech qanday qulayliklarga ega bo'lmagan, rejasiz qurilgan uylarda yashar edilar.

Rim san'atining eng katta yutuqlaridan biri haykal portret edi. Yunon haykallari barkamol fuqaro obrazini yaratgan bo'lsa, Rim haykali odamning o'zini aynan ko'rinishida bunyod qilingan edi.

Qadimgi odatga ko'ra rimliklar uylarida ajdodlarini mum niqoblarini saqlar edilar. Ilk davrda etrusklar bronza haykallarni yaratdilar. Er. avv. I asrdan boshlab bronzani o'rniga marmar ishlatila boshlandi. Rim haykaltaroshligini so'ngi respublika asarlaridan "Orator", "Togatus", "Brut" haykallari, Mariy, Pompey, Tsitseron, Kichik Katon va Sezarni byustlarini ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari ko'pgina imperator va malikalarni, amaldor, sarkarda, shoir va faylasuflarni marmar byustlari saqlanib qolgan.

5. Ta'lim va fan

Rimda ta'limning birinchi bosqichi maktab edi. Maktablar xususiy bo'lib, davlat ta'lim jarayoniga aralashmas edi. Maktabda ishi yurishmagan, kelib chiqishi qorong'i bo'lgan kimsalar dars berar edi.

Boshlang'ich maktabda 7-12 yoshli bolalar o'qish-yozish, og'zaki sanashga o'rgatilar, o'qish faqat bir semestrni tashkil etar edi. Keyingi o'qish pullik edi. O'rta maktabda olimlar, yozuvchi va adabiy tanqidchilar (ko'pincha ozod qo'yilgan qul-yunonlar) grammatikani o'qitar edilar.

Antik davrda notqlik maktablari ham mashhur bo'lib, 15-16 yoshli qobiliyatli o'quvchilar notqlik san'atini o'zlashtirganlar. Imperiya davrida siyosiy notqlarda o'rin qolmagani uchun notqlik maktablari faxrli va daromadli kasb bo'lgan advokatlarni tayyorladilar.

Rim imperiyasining madaniy markazlari Rim, Iskandariya, Pergam, Rodos, Afina, Karfagen, Massiliya edi. Bu shaharlarda kutubxonalar, teatrlar, maktablar mavjud edi.

Tabiiy fanlar rivojlanib qator ilmiy asarlar yaratildi. Vitruviyning 10 jildli "Arxitektura to'g'risida"gi kitobi, I asrda Tsekts Yuliy Frontonning "Akveduklar to'g'risida" injenerlik asari, Strabonning 17 jildli "Geografiya"si, Pomponiy Melaning "Yer tuzilishi to'g'risida" nomli 3 jildli kitobi, Klavdiy Ptolemeyning "Geografiya bo'yicha yo'riqnoma" nomli 8 jildli asari, Kvintilinning "Notiqni o'qitish" 12 jildli notqlik nazariyasi to'plami, Kolumellani astronomiya bo'yicha "Qishloq xo'jaligi to'g'risida" nomli 12 jildli asarlari fan taraqqiyotining katta yutuqlari edi. I asr o'rtalarida

Katta Pliniy (24-79-yillar) o'zining 37 jildli "Tabiatshunoslik" asarini yozdi. Bu asar entsiklopedik mazmunda bo'lib fizika, geografiya, botanika, zoologiya, mineralogiya va boshqa fanlar bo'yicha ma'lumotlar beradi. Fiziolog Klavdiy Galen (129-199-yillar) akusher va pediatr Soran shuhrat qozondilar. Avl Korneliy Tsels "Fanlar" asarida dehqonchilik, ritorika, harbiy ish va tibbiyot to'g'risida turli ma'lumotlarni jamladi.

6. Tarix

Ilk imperiya davrida tarixiy asarlar va biografik janr keng rivojlandi, er. avv. 59-eramizning 17-yillari Pataviya shahrida yashagan notiq Tit Liviy latin tilida "shaharga asos solinganidan" nomida Rim tarixini 142 jildda yaratdi. Tit Liviy voqealar bayonini er. avv. 9-yiligacha olib bordi. Yangi era boshlarida Pompey Trog "Jahon tarixi"ni 44 jildda latin tilida yozdi. Yana bir "Jahon tarixi" yunon tilida Yahudiya podshosi Irod I ning maslahatchisi damashqlik Nikolay tomonidan 144 jildda yozildi, asarda voqealar er. avv. IV asrgacha yoritilgan.

Er. avv. I asrda Korneliy Nepot "Mashhur kishilar to'g'risida" biografik asarini yozdi. Er. avv. I asr oxirida Galikarnaslik Dionisiy "Rim qadriyatlarini" nomli tarixiy asarini yozdi, bizgacha bu asardan faqat 9 tasi yetib kelgan. Italiya va uning provinsiyalari tarixi va geografiyasi to'g'risida qimmatli

ma'lumotlar Strabonning "Geografiya" asarida (17 kitob) beriladi. Strabonning yana bir asari "Tarixiy yozishmalar" bizgacha yetib kelmagan.

Eramizning I asrida Velley Paterkulning "Jahon tarixi" nomli 2 jildli kitobi, notiq Valeriy Maksimning "Mashhur ishlar va so'zlar" nomli 9 kitobda tarixiy latifalari, Kvint Kursiy Rufning "Makedoniyalik Iskandar tarixi" 10 jildli kitobi yozildi. Imperatorlar Vespasian va Titning klienti yahudiy Iosif Flaviyning 7 jildli "Yahudiya urushi tarixi", 20 jildli "Yahudiya qadimiyatlari" asarlari sharqiy provinsiyalar to'g'risida boy ma'lumotlar beradi.

Davlat arbobi, tarixchi, yozuvchi Gay Pliniy Sekund (24-79-yillar) san'at, madaniyat va fan sohalaridan noyob ma'lumotlar to'plami "Tabiiy tarix" nomli 37 jildli ensiklopedik asarini yozdi. Bu ulkan asarda 500 muallif, 2 ming kitobdan olingan ma'lumotlar umumlashtirilgan.

Eramizning 58-120-yillarida yashagan senator, tarixchi Kvimdetsimbir Publiy Korneliy Totsit 16 jildli "Annalar", 14 jildli "Tarix" asarlarini yozdi. Bu asarlar Yuliy Klavdiylar va Flaviylarni 14-96-yillardagi tarixini qamragan davrni aks ettiradi, Tatsitning "Germaniya" asari german qabilalarini ijtimoiy tuzumi, dini va turmushi to'g'risidagi tarixiy-geografik ocherk hisoblanadi.

Tatsitning kichik zamondoshi imperator Adrianning kotibi Gay Svetoniy Trankvill (70-140-

yillar) “12 Tsezar hayoti tasviri” Tsezardan Domitsiangacha rim imperatorlarining biografiyasi to’plamini yaratdi. Tatsitni zamondoshi 46-126-yillarda yashagan yunon yozuvchisi Plutarx 210 har xil asarlar yozgan, bizgacha ulardan 150 tasi yetib kelgan, Plutarx mashhur yunon-rim arboblarni 50 biografiyasini, bir makedon-Iskandarni bir fors Artakresks Ini biografiyasini yozadi.

Makedoniyalik Appian 160-165-yillarda 24 jildli “Rim tarixi” asarini, 155-235-yillarda yashagan Rim senatori Dion Kassiy Koksian yunon tilida 80 jildli “Rim tarixi”ni yozdi, Dion Kassiyning bu kitobidan 25 jildi va ko’p sonli parchalar bizgacha yetib kelgan. Dion Kassiyning kichik zamondoshi Gerodian “Markdan keyin imperator hokimiyati”, (Mark Avreliyning o’limidan keyin Gordian III hukmronligigacha 180-238-yillar) 8 jildli tarix kitobini yunon tilida yozdi.

Mashhur davlat arbobi Gay Yuliy Tsezar (er. avv. 100-44-yillar) yirik yozuvchi edi. Uning asarlaridan bizgacha faqat 2 tasi “Gall urushlari to’g’risidagi yozuvlar” (7 kitob), “Fuqarolik urushi to’g’risidagi yozuvlar” (3 kitob) yetib kelgan.

Tarixiy monografiya janrining asoschisi Gay Sallyustiy Krisp (er. avv. 86-35-yillar) keksalik paytida “Katilina fitnasi to’g’risida”, “Yugurta urushi to’g’risida” hamda er. avv. 78-67-yillar voqealarini qamrab olgan “Tarix” asarini yozgan.

III-IV asrlarning ikkinchi yarmida Rim tarixshunosligi tushkunlikka yuz tutdi. IV asrda “Imperatorlar tarixi yozuvchilari” nomi bilan II-III asrlar imperatorlari biografiyalari to’plami paydo bo’ldi. Bu to’plam materiallarida Antoniyalar boshqaruv davridan imperiyaning yemirilish davriga o’tishi yaqqol ko’rsatiladi.

So’ngi mashhur Rim tarixchisi Ammian Martsellin (330-400-yillar) edi. Uning kelib chiqishi yunon bo’lib, latin tilida “faoliyat” nomli 31 jildli tarixiy asarini yozdi. Bu asar Tatsit “tarix”ini davom ettirib 96-378-yillardagi voqealarni o’z ichiga oladi. IV asrda so’ngi imperiya davrining siyosati va mafkurasi tarixi bo’yicha imperatorlarga maqtovlar, notiq Libaniyning nutq va xatlari paydo bo’ldi.

IV asrda xristian tarixshunosligini shakllanishi boshlandi. Xristian cherkovi tarixi bo’yicha “Cherkov tarixlari” latin va yunon tilida paydo bo’ldi. Ularning orasida kesariyalik Yevseviyning taniqli tarixchi va ilohiyotshunos, buyuk Konstantinning biografiasini muallifining “Cherkov tarixi” asari alohida o’rin tutadi.

Rimning tushkunlik sabablarini xristian tarixchilari ham o’z nuqtai nazarlaridan yoritdilar. Episkop Avgustin o’zining “Xudoning shahari to’g’risida” nomli asarida ispan diakoni Oroziy, marsellik presviter Sal’vian o’z asarlarida Rimning xalokatini uning o’tmishi, o’zaro urushlar, hukmdorlarning

adolatsizligi, birinchi xristianlarni ta'qib qilinishidan keltirib chiqardilar.

Tayanch iboralar

Totemizizm, fetishizm, animizm, Kardia, Tarkviniy Mag'rur, Minerva-hunar, san'at va urushlar ma'budasi, Baxus-vinochilik xudosi, Diana-oy va ovchilik xudosi, Silvana-o'rmon xudosi, Emiliy Papinian, Domitsiy Ul'pian, Yuliy Pavel, 529-yilda "Yustinian kodeksi", 533-yilda "Digetslar", Adrian (abadiy edikt), Tit Lukrletsiy Kar (er. avv. 95-51-yillar), Gay Valeriy Katull (er. avv. 87-54-yillar), Lukretsiyga "Narsalarni tabiati to'g'risida", Mark Tulliy Sitseron (er. avv. 106-43-yillar), "Qadiniyatlar" (41 jild), "Odalar", "Maktublar", Appiy Klavdiy Tseke, er. avv. 55-yilda Mars, "Orator", "Togatus", "Brut", Mariy, Pompey, Rim, Iskandariya, Pergam, Rodos, Afina, Karfagen, Massiliya, kutubxonalar, teatrlar, maktablar, Vitruviyning 10 jildli "Arxitektura to'g'risida", Strabonning 17 jildli "Geografiya", Pomponiy Melaning "Yer tuzilishi to'g'risida", Klavdiy Ptolemeyning "Geografiya bo'yicha yo'riqnoma", Strabonning "Geografiya", Korneliy Nepot "Mashhur kishilar to'g'risida", "Jahon tarixi", Tatsitning "Germaniya", Trankvill (70-140-yillar) "12 Tsezar hayoti tasviri", Makedoniyalik Appian

160-165-yillarda 24 jildli “Rim tarixi”, Ammian Martsellin (330-400-yillar), “Cherkov tarixlari”.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент 1998.

Бойназаров Ф. А. Кадимги дунё тарихи. Тошкент 2004.

Искусство Этрурии и Древнего Рима. (Памятники мирового искусства.) М., 1982.

Античная литература. Рим. Хрестоматия. М., 1981.

Общественно-политические и философские учения Древней Греции и Рима. Практикум для студентов-заочников исторических факультетов пединститутов. М., 1976, тема 2.

Античная литература/Под ред. А. А. Тахо-Годи. М., 1980.

Античная цивилизация. М., 1973, разд 2.

Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии в I-III вв. М., 1977.

История Римской литературы/Под ред. Н. Ф. Дератани. М., 1954.

Кнабе Г. С. Корнелий Тацит. М., 1981.

Культура Древнего Рима.(Под ред. Е. С. Голубцовой. М., 1985. Т. I-II.

Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I-II вв. н. э. М., 1979.

Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима. Воронеж, 1964.

Сергеенко Н. Е. Жизнь Древнего Рима. Очерки быта. М.-Л., 1964.

Соколов Г. И. Искусство Древнего Рима. М., 1971.

Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. III-I вв. до н. э. М., 1977.

Штаерман Е. М. Кризис античной культуры. М., 1975.

Культура Византии. IV-первая половина VII в. М., 1974.